

GİRİDLİ SİRRİ PAŞA’NIN TEFSİR YÖNTEMİ

VE

***SİRR-I FURKÂN* ADLI ESERİ**

ÖMER FARUK AKYEL

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2018

**GİRİDLİ SİRRI PAŞA’NIN TEFSİR YÖNTEMİ
VE SIRR-I FURKÂN ADLI ESERİ**

ÖMER FARUK AKYEL

**T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

ESKİŞEHİR

2018

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ömer Faruk AKYEL tarafından hazırlanan “Giridli Sırrı Paşa’nın Tefsir Yöntemi ve *Sırr-ı Furkân* Adlı Eseri” başlıklı bu çalışma 04/10/2018 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Ali Rıza GÜL

Üye

Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp KURT

ONAY

04/10/2018

Prof. Dr. Nurullah ÜÇKUN

Enstitü Müdürü

04/10/2018

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Ömer Faruk AKYEL

ÖZET

GİRİDLİ SIRRI PAŞA’NIN TEFSİR YÖNTEMİ VE *SIRR-I FURKÂN* ADLI ESERİ

AKYEL, Ömer Faruk

Yüksek Lisans-2018

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ali Rıza GÜL

II. Abdülhamid döneminde valilik görevini ifa etmiş olan Giridli Sırrı Paşa, dini ilimler başta olmak üzere diğer ilimlerde de eserler ortaya koymuştur. Sırrı Paşa, Furkân, Meryem, İnsan ve Yusuf Surelerinin tefsirlerini yaparak tefsir ilmine katkı sağlamıştır. Sırrı Paşa’nın tefsir çalışmaları, kaynak yönüyle zengin bir tefsir örneğidir. Sadece tefsir ile yetinmemiş, farklı alanlara da temas etmiştir. Bu bakımdan günümüz tefsir araştırmacılarının bu değerli eserden uzak kalması düşünülemez.

Sırrı Paşa’nın iki cilt halinde kaleme almış olduğu *Sırr-ı Furkân* adlı eserinin ilk cildini Latin harflerine aktararak akademisyenlerin istifadesine sunduk. Çalışmamız, giriş bölümü dahil toplam dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde bu alanla ilgili kaynaklardan faydalanarak Sırrı Paşa’nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdik. İkinci bölümde, Sırrı Paşa’nın kendisinin telif ettiği tefsir ilmi ile ilgili eserlerinden örnekler vererek tefsir yöntemini açıkladık. Son olarak ise Sırrı Paşa’nın Furkân Suresi tefsiri olan *Sırr-ı Furkân* adlı tefsir eserinin birinci cildini Latin harflerine aktardık.

Anahtar kelimeler: Giridli Sırrı Paşa, Sırr-ı Furkân, Tefsir, Yöntem.

ABSTRACT

GİRİDLİ SİRRİ PASHA’S TAFSİR METHOD AND HİS TAFSİR SİRR-İ PHURQAN

AKYEL, Ömer Faruk

Master Degree-2018

Department of Basic Islamic Sciences

Mentor: Prof. Dr. Ali Rıza GÜL

Giridli Sirri Pasha, who served as governor in during II. Abdulhamid's period, presented works in religious sciences and also other sciences. As Sirri Pasha was commenting the sura's Phurqan, Maryam, Man and Yusuf, he contributed in the science exegesis. His studies are exegesis are examples of rich exegesis in that resource. He dealt with not only exegesis but also different fields. In this regard, it is unthinkable that the researches of exegesis keep away from this valuable work in nowadays.

Sirr-i Phurqan whose Sirri Pasha wrote up as two copies. The first of volume was translated in Latin alphabet, we presented them to academicians. Our works consist of four section inclusive opening chapter. As we utilised the first part about this field resource, we gave a information about his life and works. The second part, we explained that Sirri Pasha who compiled by himself, about his works exegesis. Finally we translated it into Latin the first volume of Sirri Phurqan which Sirri Pasha commented the Sura Phurqan.

Key words: Cretan Sirri Pasha, SIRR-i Phurqan, Tafsir, Method.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	X
ÖNSÖZ	XI
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
II. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi	2

1. BÖLÜM

ÇOK YÖNLÜ BİR ÂLİM OLARAK GİRİDLİ SIRRI PAŞA

1.1. HAYATI	1
1.2. İLMÎ TAHSİLİ ve KİŞİLİĞİ	5
1.3. İDARECİLİĞİ	8
1.4. İLMÎ ESERLERİ	15

2. BÖLÜM

SIRR-I FURKÂN'DAKİ TEFSİR YÖNTEMİ

2.1. SIRR-I FURKÂN ESERİNİN TEFSİR USULÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	1
2.1.1. <i>Sırr-ı Furkân</i> Hakkında Genel Bilgiler	1
2.1.2. Rivayet Ağırlıklı Tefsire Ait Özellikleri	2

2.1.2.1. Ayetin Ayetle Tefsiri	3
2.1.2.2. Ayetin Hadislerle Tefsiri	4
2.1.2.3. Sahabe ve Tabiun Kavilleri ile Ayetleri Tefsiri.....	6
2.1.2.4. Sebeb-i Nuzül ve Lugat Manalarının Kullanılması	7
2.1.3. Dirayet Ağırlıklı Tefsire Ait Özellikleri	9
2.1.3.1. Lugavi Bilgileri Kullanması	10
2.1.3.2. Fûrû-i Fıkha Dair Görüşleri	10
2.1.3.3. Kelam Konularını İşleyişi.....	12
2.1.3.4. Tefsir Açısından Yorum Tercih Etmesi.....	15
2.1.3.5. Kıssaları Değerlendirmesi	15
2.1.4. Müteşâbih Ayetleri Tefsiri.....	16
2.1.5. Şiirlerle İstişad Etmesi.....	18
2.1.6. Tartışmalı Konulara Yaklaşım Yöntemi	18
2.2. YARARLANDIĞI KAYNAKLAR.....	19
2.2.1. Razi Tefsiri	20
2.2.2. Ebussuud Tefsiri	20
2.2.3. Zemahşeri Tefsiri.....	21
2.2.4. Beydavi Tefsiri	21
2.2.5. Nesefî Tefsiri	22
2.2.6. Bursevi Tefsiri	22
2.2.7. Diğer Kaynaklar	22
2.3. KUR'ÂN'IN TEMEL KONULARINA İLİŞKİN FİKİRLERİ.....	23
2.3.1. Tevhid.....	23
2.3.2. Nübüvvet	24

2.3.3. Ahiret	25
2.3.4. Ahkam	26
2.3.5. Tabiat	27
2.3.6. İnsan	28
2.3.7. Gaybî Haberler	29
2.3.8. Ahlak	29
2.3.9. Kıyamet	30
2.3.10. Dua	31
SONUÇ	33
SIRR-I FURKÂN I. CİLDİN TRANSKRİPSİYONU	34
KAYNAKÇA	254

KISALTMALAR

As.	: Aleyhisselam
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
c.c.	: celle celâlühü
çev.	: çeviren
haz.	: hazırlayan
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	: miladî
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: ölümü
RA	: Radiyallahu Anhu / Anhâ
s.	: sayfa
ss.	: sayfalar arası
sav	: sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: tarih yok
y.y.	: yayımcı yok
Yay.	: Yayınları
y.y.y.	: yayım yeri yok

ÖNSÖZ

Kur'ân'ın anlaşılması için farklı dönemlerde İslam âlimleri tarafından pek çok çalışma yapılmıştır. Tefsir ilmi, ortaya çıkan eserler neticesinde zengin bir literatüre kavuşmuştur. Osmanlı döneminde de bu literatüre eklemeler devam etmiştir. Bunun bir örneği de Osmanlı'da idarecilik vazifeleri yapmış olan Giritli Sırrı Paşa tarafından ortaya konmuştur. O, Kur'ân-ı Kerim'in bazı surelerini tefsir eden müstakil sure tefsirleri yazmıştır. Bunlar *Sırr-ı Furkân*, *Sırr-ı Meryem*, *Sırr-ı İnsân*, *Sırr-ı Tenzil* ve *Ahsenü'l-Kasas* isimli eserlerdir. Bu tefsirlerin her birisi müstakil olarak bir sureyi ele almaktadır. Fakat Sırrı Paşa'nın tefsir eserleri hakkında yeterli bir çalışma yapılmamıştır. Bizim ele aldığımız eseri *Sırr-ı Furkân*, Kur'ân-ı Kerim'in 25'inci suresi olan Furkân Suresinin tefsirini ihtiva etmektedir. *Sırr-ı Furkân* her biri ortalama üç yüz sayfadan meydana gelen 2 ciltlik bir çalışmadır. Birinci cildinde Furkân Suresinin ilk 44 ayeti tefsir edilmiştir.

Yapmış olduğumuz bu araştırma ile Giritli Sırrı Paşa'nın *Sırr-ı Furkân* adlı eserinin ilk cildini Latin harflerine aktararak günümüz araştırmacılarının istifadesine sunduk. Sırrı Paşa'nın bir müfessir olarak yaşadığı dönemden uzak kalmayıp karşılaşılan problemlere Kur'ân'dan çözümler arayacağı düşüncesiyle tefsir eserlerinde incelemeler yaparak, dönemin sorunlarına Kur'ân'dan çözümlere yer verip-vermediğini de araştırdık. Fakat tefsir eserlerinde yaşadığı dönem itibariyle ortaya çıkmış olan problemlere dair bilgilere pek yer vermediğini gördük.

Yaptığımız bu çalışmaya tenkit ve düzeltmeleriyle yön veren, başta değerli danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Ali Rıza GÜL'e, çalışmadaki eksiklikleri düzeltmede yardımcı olan Okutman Ercan ÇAYLAR'a, bu çalışmayı yaparken her daim bana destek olan kıymetli aileme, özellikle de babam Alaettin AKYEL'e teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşım Enez ÇİFTÇİ'ye ve emeği geçen diğer arkadaşlarıma da şükranlarımı sunuyorum.

Ömer Faruk AKYEL

Eskişehir-2018

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Osmanlı Devleti, hem farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış hem de ilim dünyasında zengin sayabileceğimiz birtakım yazılı eserlerin oluşmasına imkân sağlamıştır. Dini ilimler alanında Osmanlı döneminde çok fazla eser verilmiş, hâssaten tefsir alanına da özen gösterilmiştir. Bu tefsir eserlerinden birisi de Giridli Sırrı Paşa'nın Furkân Suresinin tefsirini ele alan *Sırr-ı Furkân* adlı eseridir.

Giridli Sırrı Paşa, 1844-1895 tarihleri arasında yaşamış ve devlet hizmetinde bulunmuş, uzun yıllar valilik yapmıştır.¹ Yöneticilikle araştırmacılığı şahsında birleştirebilen müellifin Kur'ân tefsirine ilişkin birçok eseri vardır. Gerek bu eserleri gerekse bunlarda izlediği yöntemi oldukça dikkat çekici olup, bilim dünyasının ilgisini beklemektedir. Zira onun bu yönüyle ilgili araştırmalar yetersizdir.

Sırrı Paşa'nın hayatı ve ilmî kişiliği de tefsirinin anlaşılması açısından önemlidir. Çünkü resmi vazifelerinin haricinde olarak ilmi meselelere de vakit ayırmış olması, onun ilme verdiği değerin bir sonucudur. Ayrıca yetiştirdiği çevre, yaşadığı dönem ve ilim yolundaki mücadelesi ile özellikle eserinde takip ettiği tefsir metodu da dikkat çekmektedir.

Kur'ân'ı tefsir etmedeki metodu günümüz araştırmacılarına yeni ufuklar açma potansiyeline sahiptir. Zira tefsir usulü ile Kur'ân'ın anlaşılması arasında ciddi bir bağlantı bulunmaktadır. Yolun doğru olması ile hedefe ulaşılacağı bir hakikattir. Sırrı Paşa da ilim deryasında engin bilgi birikimine sahip olması ve yaşantısından hareketle sosyal hayat tecrübesiyle eserler vermiş ve dönemindeki hadiselerden uzak kalamamıştır. Kur'ân'ın her döneme bakan bir yönü olması ve Müslümanların ondan istifade etmesi de Sırrı Paşa'nın eserini kaleme almasının en önemli etkenlerinden birisidir. *Sırr-ı Furkân* çalışmasının latinizesi de bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

¹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, C. II, Meral Yayınları, İstanbul, 1972, s. 368.

Zira döneminde yaşanan sıkıntılara getirdiği çözümlerin görülmesi için bu bir zarurettir.

Bu çalışmadaki amaç, Sırrı Paşa'nın tefsirciliğini, ayetleri tefsir ederken uyguladığı metodu ve onun metodunun günümüzdeki tefsir anlayışına katkısını ortaya koymaktır. Müellifin hayatı ve diğer eserlerinden bazıları hakkında çalışma yapılmasına karşın *Sırr-ı Furkân* adlı eseri üzerinde bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu latinizesini yaptığımız tefsir eseri hakkında bilgi verilmesi ve müellifin eserdeki metodunun bilinmesi sağlanmış olacaktır.

Sırrı Paşa Osmanlı'nın zamanımıza yakın döneminde yaşamış müelliflerinden birisi olması ve o dönemde önemli konularda bulunması sebebiyle eserlerinin üzerinde durulması gerekli olan bir âlimdir. Yaşadığı dönemin çalkantılı bir süreç olması ve günümüzdeki benzer sıkıntılarla yüzleşilmesi açısından güncel tefsir problemlerinin çözümüne bir katkı sağlayacaktır. Müfessirin diğer eserlerinden bazıları hakkında çalışmalar yapılmış olduğu fakat özellikle tefsir eserleri hakkında ve hususiyile de Furkân Suresi hakkındaki tefsiri olan *Sırr-ı Furkân* eseri üzerinde bir çalışma yapılmamış olması da bu çalışmanın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu eserin transkripsiyonu ve eserdeki tefsir metodunun bilinmesi günümüz araştırmacılarına büyük kolaylıklar sağlayacaktır. Yine bu eserde günümüz tefsir çalışmalarına katkı sağlanması ve araştırmacılara yol gösterici unsurları ihtiva etmesi de konunun önemini açıkça ortaya koymaktadır.

II. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi

Araştırmanın girişinde Sırrı Paşa hakkında bilgi verilmesi için tabakat kitaplarından ve müellifin hayatına dair olan muhtelif kaynaklardan istifade edilmiştir. Sonrasında tefsir metoduna dair incelemeler yapılmıştır. *Sırr-ı Furkân* adlı eserinin Latin harflerine aktarımı esnasında tefsirciliği üzerinde yoğun bir şekilde durulacaktır. Müfessirin diğer eserleri ve belirtilen tefsir eserinin kaynaklarından yararlanarak Latinize edilmiş olan bu eserindeki tefsir metodu da ortaya konulmuştur.

Osmanlı döneminde tefsir faaliyetlerini her dönemde görmek mümkündür. XIX.yüzyılda da tefsir çalışmaları devam etmiş ve bu alanda farklı yorumlar ile eserler verilmiştir. Furkân Suresi hakkındaki yorumlarında Sırrı Paşa'nın diğer eserlerinden farklı görüşleri vardır. Bunlara da yer yer değinilmiştir.

Sırrı Paşa'nın hayatı ve tefsir alanındaki eserleri üzerinde, Ekrem GÜLŞEN'in "Giridli Sırrı Paşa ve tefsir ilmindeki yeri" adlı çalışma ve Abdülhalim KOÇKUZU'nun "Giritli Sırrı Paşa ve tefsirdeki metodu" ile İsmail BORLAK'ın "Giridli Sırrı Paşa ve tefsir ilmindeki yeri" adlı çalışmalar genellikle Sırrı Paşa'nın hayatı üzerinde yoğunlaşmış ve tefsirde takip ettiği yöntem ve bu ilimdeki konumu hakkında bilgi vermiştir. İsmail KILIÇ "Giritli Sırrı Paşa'nın *Ahsenü'l-kasas* isimli eseri ve tefsir ilmindeki yeri" adlı çalışmada ise Yusuf Suresinin tefsiri üzerinde durmuştur. Ahmet KÖKSAL'ın "Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)" çalışmasında hayatı ve yaptığı vazifeleri ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Sırrı Paşa, Furkân Suresi hakkında müstakil bir kitap yazmasında Fahreddin Razi'nin tefsirinde bu surenin tefsirine dair eşsiz yorumların olduğunu ve Osmanlı Türkçesine tercümeyi düşünmüştür. Fakat sadece tercüme ile yetinmeyip farklı eserlerden de istifade ederek Furkân Suresini tefsir etmiştir. Biz de bu çalışmamızda öncelikle Sırrı Paşa'nın yazdığı eserlerden olan *Sırr-ı İnsan*, *Ahsenü'l-Kasas* ve *Sırr-ı Meryem* başta olmak üzere Sırrı Paşa'nın yazdığı diğer ilmî eserlerinden istifade ettik. Daha sonrasında tefsir yöntemini ele alırken İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü* ve Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971)'in *Tefsir Tarihi*, Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* eserleri başta olmak üzere kaynakçada ayrıntılı olarak belirttiğimiz tefsir usul ve tarihi kaynaklarına başvurduk. *Osmanlı Müellifleri* ve tefsir tarihi eserlerinden Sırrı Paşa'nın hayatını araştırdıktan sonra tefsir yönteminin ortaya konulması için kendi yazdığı tefsirlerden örneklerle tefsirciliğini açıkladık. Çalışmamızda yer alan Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olan metni Latin alfabesi ile aktarırken bütün harflerin transkripsiyon işaretlerini belirtmedik. Sadece sure isimleri ve bazı kavramların transkripsiyonuna yer verdik. Sırrı Paşa'nın tefsir ettiği ayetlerde başka surelerde yer alan ayetlere bazen işaret edip hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğuna dair bilgi vermediğine şahit olduk. Bu sebeple Latin harflerine çevirdiğimiz bölümde geçen

ayetlerin sure ve ayet numarası bilgilerini de tespit ederek yer verdik. Ayrıca eserinde hadis kaynaklarına da işaret ederek ayrıntılı bilgi vermeden geçtiği yerlerdeki kaynakları da tespit etmeye gayret gösterdik. Ayetlerin gruplara ayrılarak tefsirinin yapıldığı bazı bölümlerde ayetlerin bölünmesinde baskı hatasından kaynaklandığını tahmin ettiğimiz ve manayı bozacak şekilde olan yerlerin birleştirilmesinin daha uygun olacağını düşünerek ayetlerin ikiye ayrıldığı yerleri bir araya getirdik.

Araştırmada iki bölüm yer almaktadır. Birinci bölümde Sırrı Paşa'nın hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde *Sırr-ı Furkân* adlı eserde Sırrı Paşa'nın tefsir usulü disiplinlerinden hangilerini kullandığı ve bu husustaki örnekleri için diğer eserlerinden bazı bölümlerden de örnekler gösterilmiştir. Ayrıca diğer eserleriyle de bazen mukayese yapılmış ve yararlandığı eserlerden bahsedilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOK YÖNLÜ BİR ÂLİM OLARAK GİRİTLİ SIRRI PAŞA

Bu bölümde Sırrı Giridi'nin hayatı ve eseleri üzerinde durulacaktır. Doğumundan ölümüne kadar neler yaptığı, nerede hangi vazifelerde bulunduğu ve yapmış olduğu çalışmaları hakkında bilgi verilecektir.

1.1. HAYATI

Sırrı Giridi, Girit'in Kandiye şehrinde 1844 yılında dünyaya gelmiştir. Sırrı Giridi'nin farklı isimleri de yazmış olduğu eserlerde yer almaktadır. Giritli Sırrı Paşa, Mehmed Sırrı Paşa¹ ve Sırrı-i Giridi isimleri kaynaklarda geçmektedir. Asıl adının Selim Sırrı olduğu belirtilmektedir. Paşa ünvanı Osmanlı'da en yüksek mülkî makamlar için de kullanıldığından Sırrı Paşa diye meşhur olmuştur.² Babası Helvacızâde Tosun Efendi olduğu ve 12 yaşında iken babasının vefat ettiği kaynaklarda geçmektedir. Gençlik dönemi ve okul yıllarını dedesinin yanında geçirmiştir.³ Annesi hakkında ise sadece bilinen şudur ki: okumuş ve zeki bir kişidir.⁴

Giritli Sırrı Paşa'nın memuriyet hayatı henüz 16 yaşında iken başlamıştır. Doğum yeri olan Kandiye'de Mahkeme-i Şer'îye Kâtipliği görevini ifa etmiştir.⁵ Bu görevde iken Hekim İsmail Hakkı Paşa'nın küçük kızı Leyla Saz Hanım ile evlenmiştir.⁶ Leyla Saz Hanım, hem şairlik yönü olan hem de Fransızca ile Yunanca'yı öğrenen, iyi yetiştirilmiş bir hanımefendidir. Ayrıca kendisinin bestelemiş olduğu musiki

¹ İsmail Paşa el-Bağdâdi, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, C. II, Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1955, s. 395.

² Abdülkadir Özcan, "Paşa", *DİA*, C. XXXIV, TDV Yay., İstanbul, 2007, s. 182.

³ Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", *DİA*, C. XXXVII, TDV Yay., İstanbul, 2009, s. 127.

⁴ Ahmet Köksal, "Giritli Sırrı Paşa", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2013, s. 5.

⁵ Nesimi Yazıcı, "Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/781/10025.pdf>, s. 224, (Erişim Tarihi: 06.06.2018).

⁶ Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, s. 760.

eserleri de bulunmaktadır. Bilindiği kadarıyla 200'den fazla eser bestelemiştir.⁷ Kendisinin yetişmesinde Abdülmecid Han döneminde Osmanlı saray hekimliği yapmış olan babası İsmail Efendi'nin katkısı büyüktür.⁸ Leyla Saz Hanım ile evliliğin neticesinde Giridli Sırrı Paşa'nın, Yusuf Razi, Vedat, Nezihe ve Feride isimlerinde dört çocuğu olmuştur.⁹ Yaklaşık 16 sene süren bir valilik dönemi olmuştur (1879-1895). Ayrıca valilikler, Abdülhamid Han döneminde üç sınıfa ayrılmış ve görev yerleri ayrı olmakla beraber buradan aldıkları maaşlar da farklılık arz etmiştir.¹⁰ Sırrı Paşa'nın görev yerleri şu şekildedir:

- Mahkeme-i şer'îye kâtibi (1860-1861),
- Yanya Mektubcu Muavini (1868),
- Aydın Mektubcu Muavini (1868),
- Prizrin Mektubcusu (1869),
- Tuna Mektubcusu (1873),
- Bihlek'teki ilk görev mutasarrıflığı (1876),
- Beylerbeyi pâyesiyle İzvornik mutasarrıflığı (1877),
- Vidin mutasarrıflığı (1877),
- Vidin Komiserliği (1878),
- Karesi Mutasarrıflığı (1878-1879),
- Trabzon'daki ilk valiliği (1879),
- Kastamonu valiliği (1881),
- Trabzon'daki ikinci valiliği (1882),
- Ankara valiliği (1884),
- Sivas valiliği (1886),
- Diyarbakır'daki ilk valiliği (1888),

⁷ Nuri Özcan, "Leyla Hanım", *DİA*, C. XXVII, TDV Yay., İstanbul, 2003, s. 157-158.

⁸ Ayşe Pelin Derviş, "Mimar Vedat Tek Konutlarının İşlevsel Analizi", İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999, s. 5.

⁹ Kurnaz, "Sırrı Paşa", XXXVII, s. 128.

¹⁰ Köksal, "Giritli Sırrı Paşa", s. 4.

- Adana valiliği (1889),
- Bağdad valiliği (1889),
- Diyarbakır Valiliği (1891-1895).¹¹

Sırrı Giridi, Osmanlı Devleti'nde askeriye ve ilmiye sınıfından üstün hizmet ve muvaffakiyet gösterenlere verilen Osmanî nişanı ve bu nişaneyi almış olma şartıyla birlikte devlet hizmetinde üstün başarılar elde edenlere takdim edilen Mecidi nişanı¹²verilerek mükafatlandırılmıştır.¹³ Devlet memuriyetinde son görev yeri olan Diyarbakır'de iken kalp rahatsızlığı dolayısıyla tedavi olmak üzere 1894 senesinde İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'dan tekrar görev yerine dönmesi mümkün olmamıştır. 12 Temmuz 1895 yılında dâr-ı ahirete irtihal eylemiştir.¹⁴ Vefatı hakkındaki bir şiirde ölüm tarihi de düşülmüştür. Kemaleddin Harputî (v.1936)'nin¹⁵ babası Hoca Abdülhamid Hamdi Efendi ile Sırrı Giridi'nin dostlukları uzun yıllar sürmüştür. Giritli'nin vefatından sonra Hoca Abdülhamid Efendi'nin bu şiiri kaleme alması da aralarındaki samimiyeti göstermektedir:

İftihâr-ı vüzerâ Hazret-i Sırrı Paşa

Genç iken eyledi bu sâlde eyvâh vefât

Kapladı mâtemi aktâr-ı cihânı zîrâ göremez

Çeşm-i felek bir daha mislin heyhât

Yâd edip re'fet ü 'irfânını hep ağlarlar

Cem'-i erbâb-ı edeb zümre-i ehl-i hâcât

Tarz-ı nevhâme-i i'câzı ile âlemde

¹¹ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, s. 16.

¹² Osmânî ve Mecidi nişanları hakkında bkz. İbrahim Artuk, "Nişan", *DİA*, C. XXXIII, TDV Yay., İstanbul, 2007, s. 155.

¹³ Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, Dergâh Yay., İstanbul, 1988, s. 1735.

¹⁴ Kurnaz, "Sırrı Paşa", XXXVII, s. 129.

¹⁵ Ahmet Karataş, "Harput Ulemasından Müderris-Müftü Mehmed Kemaleddin Efendi" *MÜİFD*, C. II, İstanbul, 2015, s. 74.

Nâm-ı hallâk-ı ma'ânîyi kazanmışdı o zât

Arza muhtâc değil yazdığı tefsîrleri

Âyet-i fazl ü kemâlin ediyor hep isbât

Mû-şikâfâne nazar-pâş olicak Kur'ân'a

Getirir vech-i zuhûra nice bin remz ü nikât

Sırr-ı Tenzil ile Furkân'ı Cenâb-ı Mevlâ

Yâr u yâver kula kendisine rûz-ı 'arasât

Hâdim-i Hazret-i Kur'ân idi yâ Rab olsun

İbn 'Abbâs ile hem-sâye-i kasr-ı cennât

Hâk-i gufrâne büründükçe Cenâb-ı Sırrı

'Âfiyet üzre bulunsun şeh-i Fârûk-sıfât

Eşk-i pür-hûn ile târîhini nakş etdi Kemâl

Sırrı Paşa bu sene eyledi ifnâ-yı hayât

(1313/1895 yılında vefat ettiği tarihi şair, şiirin son satırında not düşmüştür.)¹⁶

Sırrı Giridi özellikle *Mektubat* adlı eserinde yazdığı mektuplarla yaşadığı dönem hakkında bilgi vermiştir. Zira görevleri esnasında hangi konularda sorunlarla karşılaştığını mektuplarında okuyuculardan gizlememiştir. XIX. yüzyıldaki savaşlar ve bu savaşlar sonucunda meydana gelen maddi imkansızlıklardan etkilenilmiş olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Öyle ki bir mektubunda eğitim ve öğretim müessesesi gibi her hayırlı talebine olumlu cevap alamadığını belirterek üzüntüsünü dile getirmiştir.¹⁷

Görev yaptığı dönemler içinde bilinen herhangi bir ceza veya görevden alınma yahud kıdem tenzili görülmemektedir. Bununla beraber kendisinden sorumlu olan

¹⁶ Ahmet Karataş, “Kemaleddin Harputi Şiirleri,” *MÜİFD*, C. L, İstanbul, 2016, s. 87-89.

¹⁷ Sırrı Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, Matbaa-i Nişan Berberyan, İstanbul, 1309, s. 14.

idarecilerle de sorun yaşamamış olması ve yazmış olduğu eserlerinden bazılarını padişaha ithaf etmesi de bu hüsn-ü kabule işaret eder.

1.2. İLMÎ TAHSİLİ ve KİŞİLİĞİ

Ana dili olan Türkçe'nin yanısıra Arapça, Farsça ve Rumca da bilen Sırrı Giridî, dini ilimlerde de yetkin bir düzeye ulaşmıştır. Yazmış olduğu tefsir ve kelam eserlerinin incelenmesi, ilmî yönünün güçlü olduğunu anlamak için yeterlidir. Onu bu kadar yetkin hâle getiren unsur, almış olduğu güçlü eğitimidir. O, Osmanlı medreselerinde iyi bir eğitim almış, bu esnada İslami ilimleri de tahsil etmiştir. Bununla birlikte Sırrı Paşa'nın medresede hangi dersleri tahsil ettiğı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.¹⁸

Her âlim yetişme döneminde bazı hocalardan ve üstadlardan ders almıştır. Sırrı Paşa için de aynı şeyi tabii ki söylememiz gerekir. Fakat onun hangi hocalardan ders aldığına dair herhangi bir kayda rastlanamamaktadır. Bunun tek istisnası vardır. Bu da onun Kandiye ulemasından Cevri Efendi'den ders almış olmasıdır.¹⁹

Sırrı Giridi'nin şiire olan ilgisi de bilinen bir gerçektir. Bazı şiirlerine eserlerinde yer vermiştir. Eserlerinde kendi yazmış olduğu şiirlerinin dışında da şiirlere yer vermiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yazılmış bazı şiirleri de onun eserlerinde görmek mümkündür.²⁰ Fakat yazmış olduğu şiirlerinin nesrinin yanında sönük kaldığı da kaynaklarda belirtilmektedir.²¹

İlim hakkındaki görüşleri de onun yaşantısında ilimden uzak kalmamasının sebebini açıklamaktadır. Sırrı Paşa, ilim hakkındaki kanaatini mahlukatın en şereflişi olarak belirtmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in ilim ve marifete kaynaklık ettiğini belirterek

¹⁸ Nesimi Yazıcı, "Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/781/10025.pdf>, s. 224, (Erişim Tarihi: 06. 06. 2018); Şemsettin Kutlu, *Eski İstanbul'un Ünlüleri*, Hürriyet Yay., İstanbul, 1978, s. 137.

¹⁹ İnal, *Son Hattatlar*, s. 760.

²⁰ Sırrı Giridî, *Sırr-ı Furkân*, C. I, y.y., İstanbul, 1312, s. 262-263.

²¹ Kutlu, *Eski İstanbul'un Ünlüleri*, s. 137.

İslâm'ın anlaşılması ve onun yaşanılmasındaki temel kaynağa işaret etmiştir.²² Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki, Giridli'nin yazmış olduğu tefsirler, müstakil birer sureyi ele almasına rağmen büyük ve hacimli eserlerdir. Mesela, Yusuf suresinin tefsiri olan *Ahsenü'l-Kasas* adlı eseri üç cilttir ve Furkan suresini tefsir ettiği *Sırr-ı Furkân* isimli eseri ise iki cilt halindedir. Kur'ân'ın hikmet kaynağı olmasını meydana getirdiği eserlerle de tasdik etmiş olmaktadır.

Mehmed Süreyya, Sırrı Paşa'nın kişiliğine dair tespitlerinde, çalışkan ve cesur olduğunu, bulunduğu yerlerde hüsn-ü hizmeti görüldüğünü, hiçbir görevinden azledilmediğini, ilim ve fazilet yönünden nadir bir şahsiyet olduğunu, şiir ve inşâsı makbul bulunduğunu, sert bir mizaca sahip olduğunu belirtmektedir.²³ Kararlılığı hakkında hayatından şu örnek verilebilir: Mehmet Ali Ayni Bey²⁴ Vilayet mektupçusu iken, Sırrı Paşa onu damat seçmiştir. Bu konuda ailesinin kabul etmemesine rağmen ısrarcı olması da çocuklarının yaşantısına müdahale eden bir baba rolünde bulunduğunu göstermektedir.

Sırrı Paşa'nın kişiliğine dair verilen örnekler onun dikkatli ve sert bir mizaca sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kendisinin eleştirilmesi karşısında kızması veya gücenme gibi durumlarla tepki verdiği ifade edilmektedir. Çevresindeki kişilerlerden, şiirlerine yorum yapılması halinde böyle durumlarla karşılaşıldığı için ya hiç yorum yapılmaması yada bu olumsuz yorumlara sert tepki göstermemesi kendisine teklif edildiğinde Sırrı Paşa, kendisine karşı yapılan olumsuz yorumlara verdiği sert tepkisinin sebebini şöyle açıklar:

“Belki haklısınız. Fakat ben verdiğim ürünlerin değerini mutlaka anlamak, öğrenmek istiyorum. Bundan dolayı şuna buna gösteriyorum. Ne var ki kötülünen ürünlerim karşısında öfkelenmekten de kendimi alamıyorum. Malum ya insanın kalem ürünleri de onun bir bakıma

²² Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 23.

²³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. III, Matbaa-i Âmire, y.y.y., 1311, s. 16.

²⁴ Hayri Orhun, *Meşhur Valiler*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1969, s. 296.

çocukları sayılır. Siz çocuklarınızın hırpalandığını görür de tahammül edebilir misiniz? İşte ben de böyleyim.”²⁵

M. Kemal İnal, kendisinin Sırrı Paşa ile mektuplaştığını ve kendi yazısını beğendiğini söylemekle beraber Paşa’nın kendisine gelen olumsuz görüşler karşısında kendine hâkim olamadığını ve ağır cevaplar ile mukabelede bulunduğunu, daha da ileri bir nokta olarak o eleştiriyi yapan kişiyle alakasını bile kestiğini belirtmektedir. Bu yönünü, Sırrı Paşa’nın irfan cihetiyle bağdaştıramadığına dikkat çekmektedir.²⁶

Sırrı Paşa, şiirleri hususunda özellikle de bu alanla ilgilenen birisi yakın çevresinde var ise eserlerini o kişilere göstermek ve onların görüşlerini öğrenmek istemiştir. Trabzon Valiliği esnasında daireye yeni atanan bir memurun şiirle ilgilendiğini öğrenen Sırrı Paşa, ona bazı şiirlerini incelemesi için vermiştir. Bu kişi, Sırrı Paşa’nın olumsuz eleştirilere karşı hiddetlendiği yönünde bilgi sahibi olmuştur ve buna göre de cevap vermesi gerektiğini düşünmüştür. Birkaç gün sonra şiirlerin birbirinden farklı olmadığı şeklinde orta halli bir yorumda bulunarak hem kendisini kurtarmış hem de Sırrı Paşa’nın hiddetlenmesini engellemiştir. Fakat Sırrı Paşa bu cevap sonrasında bir arkadaşına durumu hikâye ederek bu cevabın bir övgü mü yoksa bir yergi mi olduğunu anlayamadığını söylemiştir.²⁷

Sırrı Paşa’nın vatanını seven bir kişiliğe sahip olduğunu bir şiirinde görmek mümkündür. Kendisinin doğup büyüdüğü yer olan Girid hakkında hemşehrisine yazdığı mektupta bu şiiri kaleme almıştır. Önce kendi vatanından uzak olmanın vermiş olduğu hasreti belirtmiş ve sonrasında vatani muhafaza görevini yerine getirdikleri için mutlu olmaları gerektiğini söylemiştir. Ardından da vatan özlemini şiir ile anlatmıştır.²⁸

Almış olduğu eğitim ve kişiliğinde de bu kadar hassas olması, Sırrı Paşa’nın idareciliğine de önemli etkiler bırakmasını sağlamıştır. Görev yaptığı yerlerde faydalı işlere imza atan Sırrı Paşa’nın idareciliğine ayrıca yer vermeyi uygun gördük.

²⁵ Kutlu, *Eski İstanbul’un Ünlüleri*, s. 138.

²⁶ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III, s. 1736-1737.

²⁷ Kutlu, *Eski İstanbul’un Ünlüleri*, s. 138.

²⁸ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, I, s. 35-36.

1.3. İDARECİLİĞİ

Sırrı Paşa, Osmanlı Devleti'nin çalkantılı döneminde görevler yapmıştır. Savaş ve ekonomik sıkıntılar kuşkusuz ki, idarecilerin işlerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Sırrı Paşa ilk olarak 1860 yılında Girit'in merkezinde evkâf kitabeti vazifesinde bulunmuştur.²⁹ Daha sonrasında İstanbul'a gelmiş ve bir müddet burada kaldıktan sonra Yenişehir Fenar'a giderek meclis kitabeti görevinde bulunmuştur. Tepedelenlizade İsmail Paşa ve Hasan Tahsin Paşa'nın divan efendiliğini yapmıştır. İsmail Paşa'nın Hudavendigâr valiliği sırasında Bursa'da divan efendiliği görevini icra etmiştir. Sırrı Paşa, yazı işlerinden sorumlu memur olarak mektubi³⁰ muavini vazifesiyle Yanya'ya atanmış ve sonradan Sadrazamlık yapmış olan Edhem Paşa'nın yazı işleri görevini yürütmüştür. Edhem Paşa, İstanbul'a gitmesi sonucunda İzmir valisinin kendisinden katipliğe layık olan iyi bir memur talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine kendi kâtibi olan Sırrı Paşa'yı önermiş ve bu tavsiye ile Sırrı Paşa bu görevinde iken Aydın vilayeti mektupçuluğu muavinliğine nakledilmiştir. İzmir valisi olan Hekim İsmail Paşa'nın kızı Leyla Saz Hanım ile evlenmiştir.³¹

Evlilik sonrasında Sırrı Paşa'nın devlet kademesinde yükselmesi daha kolaylaşmıştır. Sırrı Paşa'nın, kendisini tanıyan ve bilen kişilerin hep takdirini kazanması ona önemli avantajlar sağlamıştır. İsmail Rahmi Paşa Prizren valisi iken bir mektupçuya ihtiyacı olduğundan bahsederek bu işin önemli olduğunu ve güvenilir bir kişiye ihtiyaç olduğunu belirtmiş, İzmir valisinden Sırrı Paşa'nın tayin edilmesini istemiştir. Neticede Sırrı Paşa, Prizren mektupçusu olmuştur. Prizren'in vilayet olması sırasında Sırrı Paşa, burada yer almıştır. Birkaç sene süren görevden sonra kendisinin İstanbul'a dönmesi talep edilmiştir. Tuna vilayeti mektupçuluğundan sonra kaza ve vilayet arasındaki idari teşekkül olan sancak başında yer alan idari memurluk görevi için

²⁹ Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, s. 26.

³⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 466.

³¹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III, s. 1734.

Sırrı Giridî, mutasarrıf³² olarak atanmıştır. Bihke ve Banaluka mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur.³³

Rumeli Beylerbeyi³⁴ ünvanıyla kendisine “Paşa” denilmeye başlanmış olan Sırrı Paşa, İzvornik’e atanmış ve sonrasında Vidin mutasarrıflığı görevinde iken Ruslarla yapılan savaş sebebiyle İstanbul’a çağırılmıştır. Vidin ve Plevne’de Ruslarla yapılan mücadelede önemli görevler üstlenen Sırrı Paşa, askere erzak temin etmekteki maharetiyle Gazi Osman Paşa’nın takdirini kazanmıştır. Daha sonrasında Varna ve Şumnu’ya komiser olarak tayin olmuştur. Mutasarrıflık görevlerindeki son yeri Karesi olmuştur.³⁵ İlerleyen yıllarda Bağdat valiliğine tayin olan Sırrı Paşa’ya, Gazi Osman Paşa’nın teklifiyle Vezirlik rütbesi verilmiştir.³⁶

Mutasarrıflık ve komiserlik görevlerinden sonra Sırrı Paşa, valilik görevine başlamıştır. Valilik görevindeki ilk yeri Trabzon olarak kayıtlara geçmiştir. Valilik görevine tayin olması sonrasında bir konuşma yaparak gece-gündüz demeden ve kanun önünde herkesin eşit olduğundan bahsederek kimseye çifte standart uygulamayacağını belirterek kendisinin vazifesine ve insanlara verdiği öneme dikkat çekmiştir.³⁷ Bu konuşma, Sırrı Paşa’nın idareciliğindeki temel prensipleri anlamak için çok önemlidir. Adaleti ve insanlara yardımcı olmayı kendisine şiar edindiğini de konuşmasında açıklamıştır.

Trabzon’da valilik görevinde iken öncelikle bölgenin sorunlarını listelemiş ve en önemli sorun olarak buradaki zengin kaynakların başka bir yere nakledilmesinde kullanılacak yol olmamasını belirtmiştir. Orman ve ürün bakımından zengin olan Trabzon’un hemen yakınındaki Giresun’a dahi ticaret maksadıyla gitmenin zahmetine dikkat çekmiştir.³⁸ Burada eğitim ve bayındırlık gibi birçok hizmetinden sonra çıkan

³² Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 586.

³³ Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, s. 27.

³⁴ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 57.

³⁵ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III, s. 1734.

³⁶ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III, s. 1735.

³⁷ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, I, s. 7.

³⁸ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, I, s. 87-88.

asılsız iddialar dolayısıyla görevden azledilip İstanbul'a çağırılan Sırrı Paşa, üç ay kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Kastamonu valiliğine atanmıştır. Burada vilayet matbaasını faaliyete geçirmesi, çiftçilerin problemlerinin çözülmesi, eğitime destek olması için bir heyetin oluşturulması gibi hizmetleri olmuştur. Kendisinin görev yaptığı yerler arasında en heyecan duyduğu görev yerinin Kastamonu olduğunu dile getirmiştir.³⁹ Tekrar Trabzon'a vali olarak atanan Sırrı Paşa, eğitim konusunda ciddi çalışmalar yapmıştır. Eğitim yeri için gerekli olan okul ve öğretmen ihtiyacını komisyon kurarak görüşmüştür. Yol açılması gibi birçok alanda gerekli çalışmaları yapan Sırrı Paşa, haksız bir şikâyetin kurbanı olarak yeniden görevinden alınmıştır.

İkinci Trabzon valiliğinin ardından Sırrı Paşa, Ankara valisi olarak atanmıştır. Valilik görevlerine genellikle bir konuşma yaparak başlayan Paşa, Ankara'daki görevine de konuşma ile başlamıştır.⁴⁰ Burada eğitime öncelik vermiş ve onunla ilgili ihtiyaçların karşılanması için bir komisyon kurmuştur.⁴¹ Bir vali olarak toplumsal gruplar arasında uzlaştırıcı bir rol oynamıştır. Mesela, Ankara'da bulunan Hacı Bayram-ı Veli dergâhı ile ilgili ihtilafların taraflarını dinlemiş, aralarındaki sorunların çözümü için gayret sarfetmiştir.⁴²

Sırrı Paşa resmi yazışmaların düzgün yapılmasına azami önemi göstermiştir. Ankara Valiliği sırasında göreve yeni atanan genç bir memur ile arasında geçen bir olay onun titizliğini gözler önüne sermektedir. Sırrı Paşa'nın kendisine sunulan yazılara kırmızı kalem ile düzeltme yapmadan imza atmadığı ve her yazıyı da kesinlikle düzelttiği şeklinde bilgi verilen genç, kendisinin İstanbul'dan geldiğini ve yazılarına bir düzeltme gereği duyulmayacağını kendinden emin bir şekilde arkadaşlarına söylemiştir. Fakat kendine olan güveni daha Sırrı Paşa'nın önüne ilk gidişinde fayda vermemiştir. Sırrı Paşa, önüne gelen yazı ile ilgili tespit ettiği eksikleri kırmızı kalemiyle işaretlemiş ve düzeltmeler yapılmasını istemiştir. Arkadaşlarına bu sefer öyle bir yazı yazıp Sırrı

³⁹ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, I, s. 75.

⁴⁰ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, I, s. 156-157.

⁴¹ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, I, s. 69.

⁴² Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, I, s. 180.

Paşa'nın önüne götüreceğini ve onu hiçbir şekilde kalem ile düzeltme yapamayacağına dair söz vermiştir. Yazıyı yazdıktan sonra tekrar Sırrı Paşa'nın huzuruna çıkmıştır. Ve Paşa'ya sunduğu yazı üzerinde hiçbir değişiklik yapamayacağını, yüzyıllardır buna kimsenin de gücü yetmediğini söyledikten sonra yazdığının Fatiha Suresi olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Paşa da gülmüş ve genç memur da böylelikle arkadaşlarına verdiği sözü tutmuştur.⁴³ Sırrı Paşa, kâtiplikten gelen birisi olduğu için idareciliğinde de yazıya dikkat etmesi ve düzeltmeler talep etmesi normal karşılanabilir.

Yol işleri, mimari çalışmalar ve eğitim faaliyetleri başta olmak üzere Ankara valiliğinde büyük çaba harcayan Sırrı Paşa, Ankara'daki görevinden sonra Sivas valisi ile becayiş yoluyla Sivas'a tayin edilmiştir. Sivas'ta yaptığı konuşmasında adalet ve çalışma konuları üzerinde durmuş ve adaletin olması sonucunda herkesin mutlu olacağını ifade etmiştir. Şayet kendisinde bir kusur görülürse kendisine uyarı yapılmasını da talep etmiştir. Kendisinin bir başkasının özel işine karışmadığı gibi başkasının kendi işine de karışmaması gerektiğini söylemiştir. Çünkü aynı iş için karar merkezi olmazsa ikilikten doğabilecek problemlerin ortaya çıkması muhtemeldir. Konuşmasının son kısmında Sırrı Paşa dua da etmiştir.⁴⁴ Bu konuşmalarına dikkat edilecek olursa Sırrı Paşa, kendisinin görevlerinde dikkat ettiği hususları açıkladığı görülecektir. Halktan da aynı hassasiyeti gösterip vatan için çalışmalarını istemektedir. Sırrı Paşa, Sivas'ta eğitim, yol ve hastane yapılması gibi faaliyetleri için girişimlerde bulunmuş olmasına rağmen kendisinden önceki Sivas valisi olan Halil Rıfat Paşa ile aralarında anlaşmazlıklar olduğu belirtilmektedir. Halil Rıfat Paşa'nın vilayete kazandırdığı önemli yapılar olmuş fakat Sırrı Paşa onun aleyhinde iddialarda bulunmuştur. Gazetelerde karşılıklı yazılarla birbirleri hakkında anlaşmazlıklar olduğunu duyan Padişah II. Abdülhamid, iki memurun bu şekilde birbirlerinin aleyhinde

⁴³ Kutlu, *Eski İstanbul'un Ünlüleri*, s. 140.

⁴⁴ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, II, s. 20-23.

yazılar yazmalarının uygun olmayacağını bildirerek onları uyarmış ve olayın büyümesini engellemiştir.⁴⁵

Sivas'ta bulunan âşıklarla da irtibat kuran Sırrı Paşa, onlardan gelen taleplere de cevap vermeye çalışmıştır. Âşık Ruhsâti, kıtlık çekilen bir dönemde validen buğday istemiştir. Validen buğday alıp köyüne döndüğünde kendinden daha fakir aileleri görünce Âşık Ruhsâti buğdayı onlara verir⁴⁶ ve valiye bir şiir yazarak durumunu şöyle anlatır:

Vakıf ol halime benim efendim
Bir açlıktan başka diyeceğim yok
Yoksulluk oduna yandım alıştım
Akşamdan sabaha yiyeceğim yok
Âh ettikçe sağrım başı sızılar
Lokman diye geldim beyler gaziler

Herle diye meleşiyor kuzular
Kazana bir avuç koyacağım yok

Böyledir efendim yoksulluk hali
Serimizden gitmez gam kıyl-ü kali
Alıp vereceğim mirinin malını
Babam zamanından sayacağım yok

Serimde kalmadı zerrece akıl

⁴⁵ Nurettin Birol, "Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcraatları", (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya, 1999, s. 61-62.

⁴⁶ Doğan Kaya, *Sivas'ta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsati*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay. Sivas, 1994, s. 141.

Ağniya komşular oldular pahl
Sizden istediğim bir kile tahıl
Üç ile beş ile doyacağım yok
Kimisine çok verip de kayırdın
Kimisine fazla verip doyurdun
La yüs'elü amma yef'al buyurdun
İmanım muhkemdir cayacağım yok
Yazılmıştır levh-ü mahfuzda ezel
Güz ayları geldi döktüler gazel
Günde nida eder dellâl-ı ecel
Kapanmış kulağım duyacağım yok
Bütün ahvâlimi yazdım varaka
Atman Ruhsati'yi gözden ırağa
Bir top bez isterim biraz nafaka
Ölürsem kabirde giyeceğim yok⁴⁷

Sivas'ta görev yaptıktan sonra Sırrı Paşa'nın yeni görev yeri ise Diyarbakır olmuştur. Burada yaptığı konuşmada tayininden memnuniyetini belirtmiş ve yeryüzünün farklı coğrafyalarında farklı özellikler bulunduğundan bahsetmiştir. Bu nedenle de her yerin birbiriyle tam mukayese edilemeyeceğini söylemiştir. Halkın saadeti için çalışmasından ve onların da kendisine yardım edeceği ümidinde olduğunu açıkladıktan sonra konuşmasını bitirmiştir.⁴⁸ Sırrı Paşa, Diyarbakır'da aşiretleri de yönetebilecek sert mizaçlı kişiliği ile bu göreve layık olarak bir vali olarak görülmektedir.⁴⁹ Buradaki görev yerinden sonra Adana'da vali olarak görev yapmaya başlamıştır. Fakat Adana'daki

⁴⁷ Kaya, *Sivas'ta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsati*, s. 328-329.

⁴⁸ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, II, s. 25-28.

⁴⁹ Köksal, "Giritli Sırrı Paşa", s. 209.

görev süresi bir seneyi doldurmamıştır.⁵⁰ Sırrı Paşa, konuşmasında idareciliğini özetlemiştir. Göreve layık olmaya çalışıp beldenin işlerinin düzenlenmesi ve halkın da rahat etmesi için gayret gösterilmesi için çalışılmasını arzu ettiğini kaydetmiştir.⁵¹

Sırrı Paşa Adana'daki görevinin ardından Bağdat valisi olarak görev yapmıştır. Bağdat valiliği görevinde Hille Kanalı'nın açılmasına öncü olmuş, kendi ismiyle anılan ve günümüzde de faaliyette olan Sırriye barajı ve Hindiye Seddi'ni yaptırmıştır.⁵² O zamanlarda Bağdat'ta bulunan Süleyman Paşa⁵³ kanalın açılmasına dair şöyle bir şiirle tarih düşmüştür:

O servetçe şehir olan Irak'ın
Harab olmuşdu kısmı bimisali
Çöl olub bunca bustanu mezari'
Dağılmış idi zürrâu ahali
Furat, mecrayı tebdil eylemişdi
Bütün mamureler kalmışdı hâli
Ehali ahü feryad ide dursun
Emir vermekde olsun Babîâli
Edinmez idi hiç kimse vazife
Vülatsu salife çün laubali
Cenab-ı Sırrı Paşa'yı mihamdan
Dokuz mah akdemi olunca vali
Befartı himmeti vali-i âli
Açıldı o sene Hille kanalı⁵⁴

⁵⁰ Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, s. 28.

⁵¹ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, II, s. 33-34.

⁵² Kurnaz, "Sırrı Paşa", XXXVI, s. 128.

⁵³ Kemal Beydilli, "Süleyman Hüsnü Paşa", *DİA*, C. XXXVIII, TDV Yay., İstanbul, 2010, s. 89.

⁵⁴ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III, s. 1735.

Sırrı Paşa'nın Bağdat valiliğinden sonra son görev yeri ikinci kez görev yapmak üzere Diyarbakır olmuştur. Becayış şeklinde gerçekleşen görevlendirmesi 4 seneyi aşan bir süreyi kapsamaktadır.⁵⁵ Gelişinde irad ettiği nutukta kendisinin Diyarbakır'da ilk görevinden dolayı hakkında herhangi bir tereddüdün olmadığı, padişaha teşekkür edilmesine vesile olacak hayırlı işler yapmak niyetinde olduğu, gayret ve şevkinde bir azalma olmadığını beyan etmiştir.⁵⁶ Diyarbakır'da hastane yapılması, yolların ve çevrenin düzenlenmesi gibi birçok faaliyetleri gerçekleştiren Sırrı Paşa hastalanmış ve İstanbul'a tedavi maksadıyla geldikten sonra hastalığı tekrar göreve dönmesine engel olmuştur.⁵⁷

Sırrı Paşa'nın görev yaptığı yerlerde kalıcı eserler bırakması, barışı ve düzeni sağlaması, halkın ihtiyaçlarına yönelik faaliyetlerde bulunması onun hayırla yâd edilmesini ve takdir görmesini sağlamıştır. İdareciliğinin yanı sıra ilimden de geri durmayıp eserler kaleme almıştır. Sadece tefsir eserleri olmayıp kelam eserleriyle beraber birçok alanda eserler ortaya çıkarmıştır.

1.4. İLMÎ ESERLERİ

Hayatta kalıcı bir eser bırakmanın ehemmiyetini bilen Giridli Sırrı Paşa, idareciliğindeki bayındırlık ve imar faaliyetleriyle yetinmemiştir. Arapça aslından bazı eser tercümeleri ile beraber kaleme aldığı eserler de vardır. Sırrı Paşa'nın eserlerini bu bölümde kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Bilindiği kadarı ile Sırrı Paşa, dört sureyi tefsir etmiştir. Bu çalışmalarından bazıları orijinali Arapça olan eserlerin Osmanlı Türkçesine tercümesidir. Sırrı Paşa, Yûsuf suresi, Furkân suresi, İnsân suresi ve Meryem suresi tefsirlerini yazmıştır. Yusuf suresi tefsiri olan “*Ahsenü'l-Kasas*” üç cilt olarak basılmıştır. İnsan suresi tefsiri olan “*Sırr-ı İnsân*” 122 sayfa civarındadır. Meryem suresi tefsiri “*Sırr-ı Meryem*” ise bir cilt olmakla

⁵⁵ Kurnaz, “Sırrı Paşa”, XXXVII, s. 128.

⁵⁶ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, II, s. 30.

⁵⁷ Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, s. 28.

beraber surenin tamamını oluşturacak kısmı olan ikinci cildine ulaşamamıştır. Bu üç surenin özeti olarak bir de “*Sırr-ı Tenzil*” eserini yazmıştır. Üç cilt olarak basılmıştır. Fatiha Suresi tefsiri olan ve Fahreddin Razi’nin “*Mefâtihu’l-Gayb*” tefsirinin mukaddimesi ve Fatiha Suresinin tercemesi olan eserinin adı “*Sırr-ı Kur’ân*” olarak belirtilmektedir.⁵⁸

Ayrıca müellifin tefsirciliğinde lügat anlamları ve farklı tefsirlerden yararlandığı görülmektedir. Furkân Suresi tefsiri olan *Sırr-ı Furkân*’da bol örnekler verip çokça istifade ettiği kaynaklar bulunmaktadır. Zemahşeri’nin *el-Keşşâf an hakaiki’l-Kur’ân*, Fahreddin Razi’nin *Mefâtihu’l-Gayb*, Beydavi’nin *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vil*, Ebussuud Efendi’nin *İrşâdu’l-akli’s-selim ilâ mezâya’l-Kur’âni’l-Kerim* eserlerine öncelikli olarak yer vermektedir. Bazen bu eserlerde tefsirini yaptığı ayet hakkında ayrı bir başlık açarak bu kaynaklardan nakiller yapmıştır.⁵⁹ Sırrı Paşa’nın kendi eserinde bulunan hayatı ve eserleri bölümünde 24 cilt eserinin bulunduğu zikredilmektedir.⁶⁰ Belki küçük hacimli eserleri hakkında bilgi verilmemesinden dolayı eserlerinin sayısı daha az görünmektedir. Sırrı Paşa’nın tefsir eserlerini yazarken uykusundan fedakârlık yapmak suretiyle eserlerini yazdığını ve İstanbul’dan eserlerinin basılması için talepte bulunduğunu şöyle dile getirmektedir:

“Cenâb-ı Hakk’ın mücerred ihya-yı din-ü devlet için bu ümmet-i merhume-i Muhammediye’ye en büyük lütf ve ihsanı olan velînimet bî minnetimiz emîrû’l-mü’mînîn halife-i resul Rabbu’l-âlemin efendimiz hazretlerinin nâm-ı akdes-i hümayunlarını ile’l-ebed hayr-ı dua ile yâd itdirmeğe başkaca bir vesile-i cemile olmak üzere hasebü’l-beşeriye istirahat-ı bedene mahsus olan uyku zamanından tasarruf suretiyle ihtilas idilen evkât-ı çâkeranemi Kur’ân-ı Azimu’ş-şân’a Türkçe bir tefsir tahririne hasır iderek, mukaddemâ Sure-i kerime-i Fatiha tefsiri yazılıb tab’ idildiği gini ahiren Sure-i şerife-i Yusuf aleyhi’s-selam ile Sure-i Furkân’a, Sure-i Hel Etâ (İnsân Suresi)’ya birer tefsir tahririni cenâb-ı münzili’l-Kur’ân teysir buyurmuş idi. Üç cüz üzerine müretteb olub (Ahsenü’l-Kasas) nâmıyla tevsim kılınan Sure-i Yusuf aleyhi’s-selâm’ın birinci, ikinci cüzleri bu kere sâye-i maarif-i sermaye-i hazreti hilafetpenâhîde tab’ ve

⁵⁸ Köksal, “Giritli Sırrı Paşa”, s. 309-310.

⁵⁹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 131.

⁶⁰ Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, s. 30.

temsil olunmuş ve cüz-ü sâlisi de derbet-i tab' bulunmuş olmağla şimdilik cüz'în-i matbuî'nin iki nüsha-i mücelledesi bi'l-vasia huzur-u sâmi-i asifanelerine takdim kılındı.”⁶¹

Giridli Sırrı Paşa yazdığı tefsirlerinde öncelikle tefsir ettiği sure hakkında kısaca bilgiler vermektedir. Nerede nazil olduğu bilgisini, kaç ayet, kaç kelime ve kaç harften oluştuğunu belirtir. Ayetleri tefsir etmeden önce bölümler halinde gruplandırmalar yapmış ve eserini bu şekilde oluşturmuştur. Daha sonra ayet tefsirini yapmış ve gerekli bölümlerde Arap dili kaynaklarından ve edebi sanatlardan istifade etmiştir. Bununla beraber başka ayetleri örnek gösterdiği konularda ve hadislerle yer verdiğinde çoğunlukla kaynakları belirtmeden ayet veya hadisi zikretmiştir. Böyle bir yolu tercih etmesi eserlerini kaleme almasında devlet kademesindeki vazifeleri sebebiyle vakit darlığından olması muhtemeldir.

Ayetleri zikrederek sonrasında mealini vermesi de okuyucu için kolaylık sağlamıştır. Kelam ve farklı alanlardaki malumatından dolayı özellikle Yusuf Suresi ve Furkân Suresi tefsirlerinin hacmi fazladır. Bazı ayetlerin tefsiri esnasında, ayrıntılı bilgi vermek yerine kelamla ilgili eserlerine atıf yapmakla yetinmiştir.⁶²

1. *Ahsenü'l-Kasas*

Yusuf Suresinin tefsiri olan bu eser, üç cilt olarak 1309 yılında İstanbul'da ilk baskısı yapılmış olan kitabın tam adı *Ahsenü'l-Kasas Tefsir-i Sûre-i Yusuf aleyhi's-selam*'dır. Sayfa sayısı bin küsürdür. Arapça ibarelerle birlikte Farsça şiirlere de yer verilen eser ağırlıklı olarak Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Sırrı Paşa, kelimelerin lugat manaları ve farklı müfessirlerden örneklerle tefsirini zenginleştirmiştir. Her zaman alıntı yaptığı Arapça veya Farsça ibareyi tercüme etmemiştir.⁶³

2. *Sırr-ı Furkân*

Furkân Suresinin tefsiri olarak kaleme alınmıştır. Üç farklı zamanda baskısı yapılmıştır. İki cilt olarak basılmış olan nüshanın baskısı 1312'de İstanbul'da yapılmış.

⁶¹ Giridî, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, II, s. 74-75.

⁶² Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, C. I, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1309/1891, s. 9.

⁶³ Sırrı Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, I, s. 141.

Kitabın tam adı *Sırr-ı Furkân Tefsir-i Sure-i Furkân* olarak yer almaktadır. Birinci cildin Latinezisi bu çalışmada yaptığımız için eser hakkında ayrıntılı bilgiye ikinci bölümde yer verdik.

3. *Sırr-ı İnsân*

İnsân Suresinin tefsiri olarak kaleme alınmıştır. 1312 senesinde İstanbul’da baskısı yapılmıştır. “*Sırr-ı İnsân Tefsir-i Sure-i İnsân*” eserin girişinde yazılmış olan tam adıdır. Beydavi, Zemahşeri ve Ebussuud Efendi’den nakiller fazladır. Tek cilt halindedir ve 240 sayfadan oluşmaktadır. Giriş kısmında iki takriz ve bir tahmid bulunmaktadır.⁶⁴

4. *Sırr-ı Meryem*

Sırrı Paşa bu eserinde Meryem Suresinin tefsiriyle birlikte tabakat ve müfessirde bulunması gereken özellikler hakkında da bilgi vermektedir. Fakat Meryem Suresi tefsiri olarak ayrıca basılmış ve eserin ilk sayfasında birinci cilt ibaresi yer almasına karşın ikinci cildine ulaşamamıştır. Âmid’de 1312 yılında yapılmış olan baskısının ilk sayfasında “*Kıssa-i Zekerıyyâ aleyhi’s-selâm*” yazmaktadır. Meryem Suresinin ilk on ayetinin tefsiri birinci cilt içerisinde yer almaktadır. Fatiha ve mukaddime bölümleriyle esere giriş yapılmıştır.⁶⁵

5. *Sırr-ı Tenzil*⁶⁶

Meryem, Furkân ve İnsân surelerinin özetidir. Diyarbakır’da 1311 yılında üç cilt olarak basılmıştır.

6. *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*

Meryem Suresinin giriş kısmından ayrı bir eser olarak basılmıştır. Eserin giriş bölümünde Sırrı Paşa’nın damadı olan Mehmed Ali Aynî’ye ait bir sayfalık yazı bulunmaktadır.⁶⁷ Tefsir ilmi hakkında bilgi verildikten sonra tabakât ve müfessirin sahip

⁶⁴ Sırrı Giridî, *Sırr-ı İnsân*, 61 Numaralı Matbaa, İstanbul, 1312, s. 3-7.

⁶⁵ Sırrı Giridî, *Sırr-ı Meryem*, C. I, Vilayet Matbaası, Âmid, 1312, s. 3-6.

⁶⁶ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III, s. 1735.

⁶⁷ Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, s. 3.

olması gereken edebe dair malumat verilmiştir. Son sayfalarda ise M. Ali Ayni tarafından müellifin hayatı anlatılmıştır.

7. *Sırr-ı Kur'ân*

Fahreddin Razi'nin *Mefâtihu'l-gayb* adlı eserinde Fatiha Suresini tefsir ettiği bölümün Türkçe'ye tercümesidir. 1302 yılında İstanbul'da üç cilt şeklinde basılmıştır. Öncelikle bu eseri neden tercüme etme ihtiyacı duyduğunu eserindeki mukaddime-i mütercim başlığında açıklamıştır. Razi'nin eserinde olan yorumların başka tefsirlerde bulunmadığından dolayı Fatiha Suresinin tefsirini Türkçe'ye tercüme etmek istediğini açıklamıştır.⁶⁸

Giridli Sırrı Paşa'nın en çok ilgilendiği ve tefsirlerinde ilgili ayetlerin bulunması halinde temas ettiği alanlardan birisi de İslam inanç esaslarını anlatan Kelam ilmidir. Tefsir ettiği surelerde ayetlerle irtibatlı olan kelam konularına bazen uzun uzun yer veren Sırrı Paşa, gerekli gördüğü konularda da ayrı eserler yazmıştır. Ru'yetullah, istiva ve ruh konularını müstakil eserlerde incelemiştir.

8. *Nakdu'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*

1302 senesinde İstanbul'da basılan eser, akaid konularını ihtiva etmektedir. 367 sayfadan oluşan kitap, tek cilt halindedir. Esmâ-i İlâhiyye, ru'yetullah, ahiret gibi başlıklar halinde konuları işleyen Sırrı Paşa, *Şerh-i Akaid* tercümesinin özeti mahiyetinde bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir.⁶⁹

9. *Ru'yetü Bâri Hakkında Risale*

1293'de Rusçuk'da basılmıştır. Ru'yetullah hakkında yazılmıştır. Sırrı Paşa, Allah'ın ahirette görülmesi görüşünü delillendirerek farklı mezheplerin görüşlerine yer vermiştir. 82 sayfadan oluşan eserin girişinde Sırrı Paşa'nın mukaddimesi vardır.⁷⁰

10. *Ruh*

⁶⁸ Sırrı Giridî, *Sırr-ı Kur'ân*, C. I, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1302, s. 3.

⁶⁹ Sırrı Giridî, *Nakdu'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, Matbaa-i Ebu'z-Ziya, İstanbul, 1302, s. 3.

⁷⁰ Sırrı Giridî, *Ru'yet-i Dair Risale*, Tuna vilayet-i Celilesi Matbaası, Tuna, 1293, s. 2.

Sırrı Paşa'nın gece çalışmalarının neticesi olduğunu beyan ettiği⁷¹ ve ilmî nakillerle ruh hakkında bilgi verdiği eseridir. Eser 63 sayfadan oluşmaktadır.

11. *Şerh-i Akâid Tercümesi*

Sırrı Paşa'nın ilk ilmî eseridir. Taftazani'nin *Şerh-i Akâid* adlı eserinin tercümesidir.⁷²

Sırrı Paşa'nın bu eserler dışında da eserleri vardır. *İstiva Ale'l-Arş Yahud Tenzih-i Bari*, Furkân Suresinde de geçen arşa istiva ayeti⁷³ hakkında yazmış olduğu bir eserdir. *Nûru'l-Hüdâ Li men istehda*, Hristiyan misyonerleri, faaliyetlerinden dolayı eleştirdiği ve Diyarbekir Keldâni başpiskoposu olan Abd-i Yesu' ile aralarında cereyan eden münazaralara yer verdiği eseridir. Mantık ilmiyle ilgili Sırrı Paşa'nın bilinen bir eseri vardır. *Mi'yâru'l-makal* adlı eseri üzerinde bir çalışma da yapılmıştır.⁷⁴ Tefsir ve Kelam eserlerinden de anlaşılabilceği üzere Sırrı Paşa mezheplerle ilgili de malumata sahiptir. *Ârâu'l-Milel* adlı eseri mezhepler tarihine dairdir. *Galâtât* adlı eseri, Sırrı Paşa'nın dil ile ilgili yanlış kullanılan kelimeler hakkındadır. Arnavutların ahlak kurallarından bahseden eserinin ismi *Lek Dukagin* olarak kayıtlarda geçmektedir. *Numune-i adalet* eseri hakkında ayrıntılı bilgi olmamakla beraber Sırrı Paşa'nın mektuplarından bir bölümü olabileceği belirtilmektedir. *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, üç ciltten oluşmaktadır. Resmi ve özel mektupların bulunduğu eser, üç cilttir. İlk cildinin başlığında *Âsâr-ı Hâme-i Sırrı Paşa*⁷⁵ yazmaktadır. İlk cildi Trabzon'da basılan eserin ikinci ve üçüncü ciltleri İstanbul'da basılmıştır.⁷⁶

⁷¹ Sırrı Giridî, *Ruh*, Kitapçı Arakil, İstanbul, 1303, s. 12-13.

⁷² Kurnaz, "Sırrı Paşa", XXXVII, s. 128.

⁷³ Furkân, 25/59.

⁷⁴ Bu çalışma için bkz. Elif Özel, "Giritli Sırrı Paşa'nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi'yaru'l-Makal Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlayışı", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2012.

⁷⁵ Köksal, "Giritli Sırrı Paşa", s. 299-310.

⁷⁶ Sırrı Paşa'nın eserleri hakkında bilgi için Bkz. Kurnaz, "Sırrı Paşa", XXXVII, s. 128; Giridî, "Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn" s. 29.

Bilgi vermiş olduğumuz eserlerinden de anlaşılacağı üzere Sırrı Paşa'nın ortaya koymuş olduğu eser sayısı az değildir. Günümüze ulaşmış ve elde bulunan eserleri üzerinden yapılan bir yorumda Sırrı Paşa, Kur'ân-ı Kerim'i Fatiha'dan Nas Suresine kadar tefsir etmiş olsa idi onun tefsir eserlerinin sayısının otuz cilde ulaşabileceği belirtilmiştir.⁷⁷ Zira yazmış olduğu tefsirlerin küçük hacimli eserler olmaması bu görüşü desteklemektedir.

⁷⁷ Abdulhalim Koçkuzu, Osmanlı'nın Son Döneminde Bir İlim ve Devlet Adamı: Giritli Sırrı Paşa, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/184459>, (çevirimiçi, 20.06.2018).

İKİNCİ BÖLÜM

SIRR-I FURKÂN'DAKİ TEFSİR YÖNTEMİ

2.1. *SIRR-I FURKÂN* ESERİNİN TEFSİR USULÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde öncelikle *Sırr-ı Furkân* tefsirinin nerede, ne zaman baskısının yapıldığı ve genel üslubuna dair kısaca bilgi verildikten sonra müellifin ayetleri nasıl tefsir ettiğine yönelik örnekler verip, yazmış olduğu diğer tefsir eserlerinden de yararlanarak tefsir metodunu açıklamaya çalışacağız. Sonrasında ise *Sırr-ı Furkân* adlı tefsirin birinci cildinin latin harflerine çevirilmiş metnine yer vereceğiz.

2.1.1. *Sırr-ı Furkân* Hakkında Genel Bilgiler

Giridli Sırrı Paşa, Kur'ân-ı Kerim'in Furkân Suresini tefsir ettiği *Sırr-ı Furkân* adlı eserinin ilk baskısı 1302 (m.1884) tarihli ve üç cilt halinde İstanbul'da yapılmıştır. Ayrıca farklı dönemlere ait olarak baskıları yapılmış baskıları mevcuttur. 1307 yılındaki eserin baskısı 555 sayfa olarak basılmıştır. Bizim latinize ederken ve örnekler verirken istifade ettiğimiz baskısı ise Sırrı Paşa'nın Diyarbakır valiliği görevinde bulunduğu esnada yani 1312 (m.1894) senesinde Diyarbakır'da iki cilt halinde baskısı yapılmış olan baskıdır. Birinci cildi 316 sayfa, ikinci cildi ise 309 sayfadır. Müellif 1312 yılındaki baskıda eseri bitirme tarihini 1309 (m.1891) olarak belirtmektedir.¹ Eserin ilk baskısının mukaddimesinde müellif, bu eseri kaleme alma sebebi olarak Fahreddin Razi'nin *Mefâtihu'l-gayb*'da Furkân suresinin tefsirinin dikkat çekici olduğu ve hiçbir tefsirde olmayan eşsiz yorumların bulunmasından dolayı bu bölümü tercüme etmeyi hedeflediğini belirtmiştir.² Sırrı Paşa sadece tercüme etmekle kalmayıp ayrıca tefsir eserleri başta olmak üzere birçok eserden de istifade etmiştir.

¹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 309.

² Sırrı Giridî, *Sırr-ı Furkân*, C. I, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1302, s. 4.

Sırrı Paşa, eserin giriş kısmında öncelikle Furkân suresi hakkında bilgi vermiştir. Ayetleri tek tek tefsir etmeden önce gruplandırmak suretiyle önce ayetleri bölümler halinde belirtmiş ve ayetlerin meallerini verdikten sonra tefsire geçmiştir. Meal verirken tek mana üzerinde durmamış ve ayetin muhtemel olan başka anlamlarına da işaret etmiştir.³ Daha sonrasında ise ayetleri tefsir eserlerinden istifade ederek açıklamıştır.

2.1.2. Rivayet Ağırlıklı Tefsire Ait Özellikleri

Tefsirler genel olarak rivayet ve dirayet tefsirleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Rivayet tefsiri için, naklî veya me'sûr tefsir ismi de verilmektedir. Bir ayeti, başka bir ayet veya sahabeden, tâbiinden gelen kavillerle açıklamaya denir.⁴ Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsir edilmesi en doğru usûl olduğunu belirten İbn Kesir, bir ayetin özet olarak geçtiği konuyu başka bir ayetin açıklayıp tefsir ettiğini söylemektedir.⁵ Rivayet tefsirlerinde her ne kadar gelen nakillerle açıklama yapılmış olsa da yine yorum bulunduğu ifade edilmektedir. Önemli rivayet tefsirlerinden bazıları şunlardır: Muhammed b. Cerir et-Taberi'nin *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân* adlı eseri, Begavi'nin *Meâlimü't-tenzil* adlı eseri, İbn Kesir'in *Tefsirü'l-Kur'âni'l-azim* eserleri en çok başvuru eserlerdendir.⁶

Ayet ve hadislerle surenin tefsir edilmesi ve sonraki nesillerden gelen nakillere de yer veren Sırrı Paşa, özellikle farklı mezheplerin delil olarak kullandığı ayetlerde ve kelimelerin farklı manalandırılması mümkün olan bölümlerde rivayetlerle manaları desteklemiştir.

³ Giridî, *Sırr-ı Furkan*, I, s. 79.

⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Elif Ofset, Ankara, 1979, s. 228.

⁵ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Muhtasaru Tefsiri İbn Kesir*, C. I, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerim, Beyrut, 1981, s. 12.

⁶ Mehmet Suat Mertoğlu, "Tefsir", *DİA*, C. XL, TDV Yay., İstanbul, 2011, s. 292.

2.1.2.1. Ayetin Ayetle Tefsiri

Sırrı Paşa, rivayet ağırlıklı tefsirin en önemli özelliklerinden biri olan ayeti başka bir ayetle tefsir etme metodunu eserlerinde uygulamıştır. Ancak verdiği ayetlerle ilgili hangi sure ve hangi ayet olduğu bilgisini genellikle belirtmemiştir. Furkân Suresinin tefsirinde “Furkân” kelimesini açıklarken bunun bir örneğini görmek mümkündür. Furkân kelimesinin ayırmak manasına geldiğini ifade ettikten sonra Âl-i İmrân Suresinden bir ayet ile mananın anlaşılacağını belirtmiştir. Daha sonra Furkân kelimesinin, nasr, avn, delil ve burhan anlamlarında kullanıldığını açıklayıp Furkân’ın, her semavi kitap için kullanıldığını dair bir ayeti örnek vermiştir. “*Biz, Musa ve Harun’a Furkân (Tevrat)’ı verdik.*”⁷ ayetinde Tevrat için “Furkân” denildiğine işaret etmiştir.⁸

Yusuf suresini tefsir ederken de Sırrı Paşa, öncelikle ayeti ayetle tefsir etmiştir. Yusuf Suresi 23’üncü ayeti tefsir ederken Hz. Yusuf’un ismet sıfatına sahip olduğunu açıklamak için Yusuf Suresinin 15’inci ayetini örnek vermiştir. Henüz Hz. Yusuf kuyuda iken kendisine vahiy gelmesini delil göstererek Hz. Yusuf’un ismet sıfatına dikkat çekmiştir.⁹ Yani peygamberlerde ismet sıfatı olduğundan dolayı, Hz. Yusuf’un günah işlemediğini açıklamıştır.

İnsan Suresinin tefsirinde ise Sırrı Paşa, Allah’ın kullarının cennet nimetlerinden istifade etmesi anlatılırken burada geçen “kulların” kimler olduğu sorusunun cevabını Kur’ân’dan vermektedir. Sırrı Paşa, Zümer Sûresinde “*ey kullarım*”¹⁰ ifadesini delil göstererek, inanan kulların bu nimetlere mazhar olacağını beyan etmiştir.¹¹

Diğer bir örnek ise Meryem sûresini tefsir ettiği *Sırr-ı Meryem* adlı eserinde Hz. Zekeriyya’nın Hz. Yahya ile müjdelanmesinin melekler tarafından olduğunu Âl-i İmran Sûresinden bir ayetle açıklamıştır. “*Ey Zekeriyya! Biz seni Yahya isminde bir çocukla*

⁷ Enbiyâ, 21/48.

⁸ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 21-22.

⁹ Sırrı Giridî, *Ahsenü’l-Kasas*, II, s. 18-19.

¹⁰ Zümer, 39/53.

¹¹ Giridî, *Sırr-ı İnsan*, İstanbul, 1312, s. 87.

müjdeliyoruz.”¹² ayetinde müjdeyi kimin verdiği belirtilmemektedir. Sırrı Paşa, bu müjdenin kim tarafından olduğunu Âl-i İmran Suresinden ayet ile açıklamıştır: “*Ey Zekerıyya! Allah seni Yahya isminde bir veled-i salihle tebşir eyler.*”¹³ ayetin mealini bu şekilde verdikten sonra müjdenin melekler tarafından gerçekleştiğini belirtmiştir.¹⁴

Sırrı Paşa, sadece tefsir eserlerinde değil tefsir dışında kaleme aldığı eserlerinde de ayetler ile tefsir yapmıştır. Mesela ruh hakkında yazmış olduğu ayrı bir eserinde de yine ayeti ayet ile tefsir etmektedir. İsrâ Sûresi 85’inci ayette geçen “emr” (الامر) kelimesinin davranış anlamında olduğunu belirttikten sonra Hûd Sûresinden iki ayeti örnek vermiştir: “*Azap emrimiz geldiğinde...*”¹⁵ ve “*Fir’avun’un davranışı (emri) doğru değildi.*”¹⁶ ayetleridir. Bu ayetlerde geçen “emr” kelimelerinin davranış manasına geldiğini belirtmiştir.¹⁷

2.1.2.2. Ayetin Hadislerle Tefsiri

Kur’ân’ın anlaşılmasında hadislerin yeri önemlidir. Hadisler olmadan namaz gibi Kur’ân’da geçen ibadetlerin doğru eda edilmesi mümkün değildir. Sırrı Paşa da eserlerinde ayetleri hadislerle tefsir ettiği görülmektedir. Bununla birlikte ayetlerin numaralarında olduğu gibi eserinde istifade ettiği hadis kaynaklarını da belirtmeyi çoğunlukla tercih etmemiştir.

Hız. Peygamber’in melik bir peygamber olmak ile kul bir peygamber olmak arasında hür bırakıldığını belirten hadis-i şerife, Furkan Sûresi tefsirinde peygamberin neden mal-mülk sahibi olmadığını anlatmak için yer vermiştir.¹⁸ Zira müşrikler, peygamberin fakir olmasını eleştirmiş ve İslam dinini inkâr sebeplerinden biri olarak bu iddiayı öne sürmüşlerdir.

¹² Meryem, 19/7.

¹³ Âl-i İmrân, 3/39.

¹⁴ Giridî, *Sırr-ı Meryem*, I, s. 78.

¹⁵ Hûd, 11/82.

¹⁶ Hûd, 11/97.

¹⁷ Giridî, *Ruh*, s. 19.

¹⁸ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 83.

Bazen de hadislerden delil getirerek lügat açısından ne gibi manalara gelebileceğini izah etmiştir. Bununla ilgili olarak Sırrı Paşa, zahiren görmek ile olayların hakikatini bilmenin farklı hususlar olduğunu belirtmiştir. Buna delil olarak da yine bir hadise işaret etmiştir. Göz ile görülen her şeyin hakikatini bilmemizin mümkün olamayacağını izah ettikten sonra Hz. Peygamberin miraçta Allah'ın huzurunda bu gerçeği şöyle ifade ettiğini kaydetmektedir: “*Senin yüceliğini hakkıyla bilemedik ey Sübhan.*”¹⁹

Sırrı Paşa, İnsan Suresinin tefsirinde “dehr” kelimesinin anlamını açıklarken hadisten istifade etmiştir. “*Zamana (الدهر) sövmeyiniz çünkü zaman, Allah'tır*” hadisini verdikten sonra “dehr” Allah'ın isimlerinden biri olduğunu belirten alimlerin de bulunduğunu dile getirmiştir.²⁰

Meryem Sûresinde ise “*Yakup ailesinden bir varis olarak...*”²¹ ayet-i kerimesini tefsir ederken peygamberlerin miras olarak bıraktıklarının sadece sadaka olduğunu belirten hadis-i şerif ile tefsir etmiştir. “*Biz peygamberler topluluğu olarak geride bıraktığımız şeyler kimseye kalmaz, sadece sadaka olarak kalır*” hadisine de tefsirde yer vermiştir.²²

Yusuf Suresinin 30'uncu ayetini tefsir ederken de “fetâ” kelimesinin genç anlamında olduğunu hadis ile beyan etmiştir. Köle ve cariyeye “kölem”, “cariyem” yerine “yiğidim”, “civanım” denilmesi emir buyurulan hadisin anlamı ile beraber Sırrı Paşa tefsir eserinde hadisin metnini de vermiştir.²³

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Sırrı Paşa, tefsir çalışmalarında hadislere yer vermiştir. Bazen eserine aldığı hadisi hangi kaynaktan naklettiğini ifade etmişken genellikle hadislerin kaynağına işarete bulunmamıştır. Bu durumun nedeni ise, hadislerin halk arasında meşhur olması veya gündüz idarecilik işleriyle meşgul

¹⁹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 172.

²⁰ Giridî, *Sırr-ı İnsân*, s. 29.

²¹ Meryem, 19/6.

²² Giridî, *Sırr-ı Meryem*, s. 67.

²³ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, II, s. 105.

olmasından dolayı Sırrı Paşa'nın ilmî faaliyetlerine ancak geceleri az vakit ayırabilmiş olması gibi sebeplerden kaynaklanabilir. Sırrı Paşa, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etme ve ayetleri hadislerle de tefsir etme yoluna gitmiştir. Ayet veya hadisle açıklama yapılamayan bölümlerde veya mananın pekişmesi için ayrıca sahabe ve tabiin kavillerine de yer vermiştir.

2.1.2.3. Sahabe ve Tabiun Kavilleri ile Ayetleri Tefsiri

Kur'ân'ın tefsir edilmesine Hz. Peygamber döneminden itibaren başlanmıştır. Onunla beraber vahyin ilk muhatapları olan sahabe ile onlardan sonra gelen tabiin döneminin tefsirdeki önemi büyüktür. İlk tefsir kitabının hicri ikinci asırda yazıldığı belirtilmesine karşın tefsir rivayetlerinin ilk dönemlerden beri yapıldığı bir hakikattir.

Sırrı Paşa da gerek kelime tahlilinde ve gerekse de ayetlerin tefsirinde sahabe ve tabiin kavillerine eserlerinde yer vermiştir. Sırrı Paşa, önemli müfessirleri anlatırken, ilk tabaka olarak sahabeyi zikretmiş ve ardından da tabiin neslinin önde gelen müfessirlerinin önemini vurgulamıştır. Üçüncü tabaka olarak ise sahabe ve tabiin kavillerini cem' edenleri zikretmiştir.²⁴

Furkân Suresinde geçen “tertil” kelimesini İbn Abbas (RA)'ın “tesbit” olarak açıkladığını belirtmiştir.²⁵ Yine başka bir rivayet örneği olarak aynı kelimenin anlamı için de Süddî'nin “tafsilen” şeklinde beyan ettiğini *Sırr-ı Furkân*'da nakletmektedir.

Yusuf Suresinin tefsirinde Sırrı Paşa, bismelenin sure başlarında yer alması dolayısıyla sure başındaki her bismelenin Kur'ân'dan bir ayet olarak sayılıp-sayılmadığına dair sahabenin görüşüne yer vermiştir. Hz. İbn Abbas, her bismelenin ayrı bir ayet olarak sayıldığını belirtirken, Hz. İbn Mes'ud ise sure başındaki bismelenin ayrı bir ayet olmadığını belirtmiştir. Sırrı Paşa bu rivayetlere işaret ettikten sonra Hanefi

²⁴ Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirin*, s. 15.

²⁵ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 256.

mezhebinin görüşünün de besmelenin başında bulunduğu sureden bir ayet olmadığını ifade etmiştir.²⁶

İnsan Suresinde “ebrâr” kelimesinin anlamı hakkında çeşitli görüşlerin bulunduğunu ifade eden Sırrı Paşa, Hasan Basri’nin ebrâr tarifine yer vermiştir. Bu tanıma göre ebrâr, karıncaları bile incitmeyenlerdir.²⁷

2.1.2.4. Sebeb-i Nuzûl ve Lugat Manalarının Kullanılması

Tefsirde ayetlerin hangi olay ile irtibatı olduğunun bilinmesi mananın daha kolay anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca bir kelimenin Araplar arasında ne için kullanıldığı ve farklı manalarının bilinmesi de tefsiri zengin kılmaktadır.

Sebeb-i nuzûl hakkında bilgi sahibi olmak ayetlerin doğru yorumlanması açısından da önemlidir. Bazı ayetlerin yaşanan olaylarla alakalı olduğunu ve bu durumun da Kur’ân’ın bir bütün olarak değil de peyderpey nazil olduğuna delil olarak kabul edilmiştir. Diğer semavi kitapların bir bütün olarak nazil olduğuna dair rivayetler sebebiyle büyük müfessir Suyuti de Kur’ân’dan önce nazil olan semavi kitapların topluca nazil olduğuna kanaat getirmiştir.²⁸ Kur’ân’ın bir bütün olarak indirilmemesi nasih-mensuh hususunun olduğuna da delil sayılmış ve en azından diğer semavi kitapları neshettiğini ve Kur’ân’ın vahyinin sona ermesinden sonra herhangi bir ayetin neshedilmediği de belirtilmektedir.²⁹ Zira Kur’ân-ı Kerim’in vahiy süreci, Hz. Peygamber’in son peygamber olması sebebiyle onun vefatından sonra ayet nazil olmayacaktır.

Sırrı Paşa tefsir açısından sebeb-i nuzûlü de tefsirlerinde değerlendirmiştir. Yusuf Suresinin nazil olma sebebi olarak Hz. İbn Abbas’tan gelen bir rivayete yer vermiştir.

²⁶ Girdî, *Ahsenü’l-Kasas*, I, s. 10.

²⁷ Girdî, *Sırr-ı İnsân*, s. 76.

²⁸ Ebu’l-Fazl Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân (Kur’ân İlimleri Ansiklopedisi)*, çev. Sakıp Yıldız-Hüseyin Avni, Çelik, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1987, s. 100.

²⁹ Muhammed Hamîdullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İFAV Yay., 1993, İstanbul, s. 91-92.

Üç soru sorulması için Kureyş'in önde gelenleri beş kişiyi Medine'ye gönderiyorlar. Yahudiler, Tevrat'taki ahir zaman peygamberinin özelliklerini bildikleri için Hz. Peygambere sorulacak olan bu üç sorudan ikisine cevap verip, üçüncü soruya da cevap vermezse Hz. Peygamberin ahir zaman peygamberi olduğunu söylemişlerdir. Üç sorudan birisi de Hz. Yakup'un ailesinin Mısır'a gidiş sebepleridir. Sırrı Paşa, bu rivayetin Yusuf Suresinin nazil olmasına sebep olduğunu belirtmiştir.³⁰

Müellif, Sırr-ı Furkân'da ayetin nuzül sebebini şöyle belirtmiş:

Kelbi ve Mukatil'den aleyhi'r-rahme mervidir ki, bu ayet-i kerime "Nadr b. El-Haris b. Abdid-Dar" hakkında nazil olmuştur. Bu makaleyi ibtida yeffüh iden odur. Kur'anı ta'zımda e'lem-i rusül efendimiz yardım etmişler dediği kimseler dahi Huveytüb bin Abdi'l Uzza'nın azadlısı Addas, Amir b. Hadrami'nin ğulamı, Yesar, Amir'inazadlısı Cebr'dir ki, bunlar ehli kitabdan olup Mekke-i Mükerreme'de bulunurlar. Tevratı kıraatle daima andan bahsederlerdi. Üçüğü de kılıççı idiler. Bunlar vaktaki dahil-i dairey-i İslam oldular, fahru alem efendimizemr-i idarelerini deruhde buyurdular. O münasebetle "Nadr" bu kelamı tefevvüh idüb zeban-ı alay-ı hezeyan olmuştur.³¹

Yine sebeb-i nuzül hakkında sıyga-i temriz ile mesrud olan rivayattan birisi de şudur ki bu ayet-i celile eşidday-ı a'day-ı cenab-ı risaletpenahiden Ebu Cehil, Velid ibn Ukbe, As bin Vail es-sehmi, Nadr bin Haris haklarında nazil olmuştur. Mervidir ki sanadid-i salifü'z-zıkr Ebu Zerr, İbn Mes'ud, Ammar bin Yasir, Bilal-i Habeşi, Süheyb-i Rumi, Amir bin Führeyre gibi bazı zevat-ı muhteremenin bihidayet-i teala daire-i münciye-i İslam'a dahil olduklarını görmeleriyle: "biz de mi İslam'a gelelim de şunlarla hemsâ'ye mi olalım" diyerek izhar-ı kibir ve gururla mahkûmun aleyh oldukları şekavet-i ezeliyede kalmışlardır.³²

³⁰ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, I. s. 9.

³¹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 53.

³² Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 164-165.

“Kadı Beydavi, bu “mâ” hakkında “yuammu kulle ma’budin sivahu teala” demiştir ki, bu tefsire göre ukala ve gayr-ı ukaladan ittihaz edilen mabudların umumuna şamil olur.

Yine müfessir-i müşarun ileyh der ki: “mâ” ’nın isti’ mali vaz’i eamm olduğu içindir. Bu cihetledir ki, uzaktan görülüp fakat ne idüğü bilinmeyen her karaltıya “ma” itlak olunur. Yani uzaktan bir karaltı gördüğümüzde eğer insan mı, camid mi ne idüğünü seçemezsek evvelen: onun mahiyetinden sualde “ma huve” ‘nedir o?’ deriz. ‘İnsandır’ cevabını alırsak, saniyen: “men huve” ‘kimdir o’ deriz.

Yahud bu âyet-i celilede “mâ” ile maksud vasıftır. Vasıf ise ukaladan değildir. – her ne kadar ukalâya vasf ise de- bu takdirce “ve ma’bûdihim” buyurulmuş gibi olur. “ولا انتم”³³ kavli-i kerîminde vaki’ olduğu gibi ki “و بناها” demektir. “عابدون ما عبد”³⁴ nazm-ı celilinde olduğu gibi ki “ولا انتم عابدون معبودي” demektir.³⁵

Sırrı Paşa sabr-ı cemilin tanımları hakkında farklı rivayetleri zikretmiştir. Süfyan es-Sevrî ve Mücâhid’in yaptığı yaptığı tanımların ortak noktası musibet sonucunda insanlara herhangi bir şikâyetle bulunmamaktır. Ayrıca ayet ve hadis ile de sabr-ı cemilin insanlara şikâyetle bulunmamak olduğunu açıklamıştır.³⁶

2.1.3. Dirayet Ağırlıklı Tefsire Ait Özellikleri

Dirayet tefsiri, rivayetlerle beraber mana üzerinde de yoğunlaşarak lügat ve Arap dilinin kurallarına göre yapılan yorumlarıdır. Rivayetin bir kenara bırakılması gibi bir durum söz konusu değildir.³⁷ Dirayet tefsirine re’y tefsiri de denilmektedir. Rivayetin dirayetten ayrı olmayacağı sebebiyle dirayet ağırlıklı tefsir denilmesi daha uygundur. Dirayet tefsirinin önde gelen alimleri ve eserlerinden bazıları şunlardır: Razi’nin (ö.

³³ Şems, 91/5.

³⁴ Kâfirûn, 109/3.

³⁵ Giridi, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 121.

³⁶ Giridî, *Ahsenü’l-Kasas*, I, s. 178.

³⁷ Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel, Kayıhan Yay. 2002, İstanbul, s. 50.

606/1210) *Mefâtihi'l-gayb* eseri, Kadı Beydavi'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzil* eseri ve Hâzin'in (ö. 741/1341) *Lübâbu't-te'vil fi meâni't-tenzil* isimli eseridir.³⁸

Rivayetlerin yanında manaya da önem veren Sırrı Paşa, tefsir eserlerinde dirayet tefsiri üzerinde de durmuştur. Lugat manaları, şiirler ve konulara göre muhtelif yorumlara eserlerinde yer vermiştir. Ayrıca Sırrı Paşa şiirle de iştiğal ettiği için bazı yerlerde kendi şiiriyle ve Arapça şiirlerle de konuyu açıklama yoluna gitmiştir.

2.1.2.1. Lugavi Bilgileri Kullanması

Sırrı Paşa'nın Kur'ân tefsirinde kelimenin ilk manasının esas kabul ettiğini söylememiz mümkündür. Fakat her zaman bu şekilde ilk mana ile ayet anlaşılmamaktadır. Eserlerinde kelime tahlilinde lûgat manası üzerine şöyle yaklaşmıştır: “va'den mes'ûlen vaciben” demektir “le'taynake elfen va'den mes'ulen” denilir ki: “vaciben en lem tûs'el” demektir. Bunun kaili eimme-i arabiyeden Ferra'dır. Evvelki vücûh-ü selase akla bundan akrabdır. Zira vücûh-u mezkûre hakikate daha yakındır. Ferra'nın dediği ise mecazdır.”³⁹

Başka bir kelimeyi ise şöyle açıklar:

“(es-semâu): malumdur ki göğe denir. Farisi de asuman dirler. Te'nîs ve tezkiri caizdir. Çünkü tahkikgerde-i ehl-i lisan olduğu üzere nahl, şecer, sema, arz gibi ism-i cins ve ism-i cins mecrasında cari olan kelimelerin- ki vahide de cemiye de ıtlak olunur- te'nîs ve tezkirleri caiz olur.”⁴⁰

2.1.2.2. Fırû-i Fıkha Dair Görüşleri

Sırrı Paşa tefsir yaparken konunun açılması durumunda birçok alana dair bilgiler vermiştir. Bu konulardan birisi de fıkıh ilmidir. Furkân Suresi tefsirinde mut'a nikahı ile

³⁸ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Hanifiyyetü, t.y., y.y.y., s. 261.

³⁹ Giridi, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 116.

⁴⁰ Giridi, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 210.

ilgili haram olduğunu beyan etmiş ve nikah-ı mut'a ile nikah-ı muvakkatın fıkıh ıstılahında da geçtiği üzere⁴¹ ikisinin birbirinden farklı hususlar olduğunu kısaca izah etmiştir. Günümüzde İran'da uygulanmaya devam ettiğini de belirtmiştir. Nikah-ı mut'ayı ise şu şekilde tanımlamıştır:

“Muta’: bir hatunu müddet-i muayyenede meblağ-ı ma’dud ve muayyen mukabilinde temettu’ lafzından me’huz bazı tabirat ile deruhte eylemekten ibarettir ki nefsinin icar-u isticar eylemek gibi bir manadır.”⁴²

Hac ile ilgili de ayetlerin tefsirinde hac çeşitlerine ve nasıl yapıldığına dair bilgiler vermiştir:

“Haccın enva’ı üçtür: Hacc-ı ifrad, hacc-ı kıran, hacc-ı müt’a.

Hacc-ı ifradi malumdur.

Hacc-ı kıran: Mikattan umre ile hacca birden telbiye eylemektir ki umre ile haccın beynini cem’eder.

Hacc-ı temettü’: seneyi vahidede ibtida umreye ihram ve tehliledip ehl-ü vatanına nüzül-ü sahih ile nüzül etmeksizin hacca ihram eylemekten ibarettir. Bunda hacı umre ile müntefi’ olur ki cahiliyyede eşhür-i haccede umre eylemezlerdi. Ehl-i İslam’a meşru’ oldu.”⁴³

Âyetlerden istinbatla hüküm çıkarılması hakkında namazlarda besmelenin sesli olarak okunmasının sure başındaki besmelenin ayet olup-olmamasıyla da açıklamıştır. Sure başındaki her besmelenin ayrı bir ayet olmasından dolayı Şafii mezhebine mensup olanlar sesli olarak kıraat yapılan namazlarda besmeleyi de okuduklarını belirtmiştir.⁴⁴ Hanefi mezhebinde böyle bir durum bulunmamaktadır. Zira Hanefi mezhebinde sure başındaki besmele, o sureden bir ayet olarak kabul edilmemektedir.

⁴¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, C. II, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1968, s. 25.

⁴² Giridi, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 137.

⁴³ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 138.

⁴⁴ Giridî, *Ahsenü ’l-Kassas*, I, s. 10.

Sırrı Paşa, Meryem Suresinde secdenin Allah'tan başkasına yapılmayacağını belirttiikten sonra birkaç görüşe yer vermiştir. Bu ayette Hz. Yusuf'un babaları ve kardeşlerinin secdelerinin Allah'a yapıldığını Razi'den nakletmiştir. Bir başka yorum olarak da bu secdenin o belde halkı tarafından ayağa kalkmak, el-etek öpmek, musafaha etmek gibi selamlamak manasında olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵

Rüya ile amel edilip-edilmeyeceği konusunda da Sırrı Paşa, ulemanın görüşlerine yer vererek uyku ile amel edilemeyeceğini açıklamıştır. Ebu Yusuf'un rüya gören kimseye yaşantıdaki meseleleri çözüp ayrılmak mümkün olur da uykuya vakit kalırsa o işlere de bakabileceğini ifade eden sözünü nakletmiştir. Muhammed bin Sirin'in de uykuda görülen kötü rüyaların insana zarar vermeyeceği kavlini aktararak konu hakkındaki görüşüne böylece işarette bulunmuştur.⁴⁶

2.1.2.3. Kelâm Konularını İşleyişi

Kelam alanında da eserler veren Giridli Sırrı Paşa, tefsirinde de kelam ile ilgili konulara değinilmesini gerekli gördüğü mevzulara yer vermiştir. Mezhepler tarafından delil olarak arz edilen ayetleri tefsir ederken özellikle mezheplerin görüşlerine dikkat çekmiştir. Kendisinin Ehl-i Sünnet mensubu olduğunu belirten Sırrı Paşa, tefsirlerinde Mutezile'ye karşı cevap vermek ihtiyacı duymuştur. Bazen de ihtilafli meseleler hakkında herhangi bir söz söylenilmesinin doğru olmayacağını belirtmiştir. Bununla ilgili örnek Hz. Yusuf'un kardeşlerinin peygamberlikleridir. Sırrı Paşa, kesin bir bilgi olmadığından dolayı bu konuda bir hüküm vermekten kaçınılması gerektiğini söylemiştir.⁴⁷

Kader ve kaza ile ilgili olarak Furkân Suresini tefsir ederken dalalet ve hidayetini kim tarafından olduğu sorusu hakkında Ehl-i sünnet ve Mutezile arasında cereyan eden tartışmalara yer vermiş ve Ehl-i sünnete aykırı olan görüşün dalalet ve hidayetini kulan

⁴⁵ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, III, s. 352.

⁴⁶ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, II, s. 174.

⁴⁷ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, I, s. 115.

olduğunu belirtmiştir. Mutezile'nin de Ehl-i Sünnetin de farklı görüşleri savunmalarına rağmen görüşlerinin doğruluğuna dair aynı ayet ile istidlalde bulunduklarını belirtmektedir.⁴⁸

Diğer bir örnek ise kulların fiilleri hakkındadır:

“Malum olsun ki kaza ve kader halk-u takdir manasıdır. (Fekadahünne seb’a semavatin ve kaddera fiha akvateha) nazm-ı celilinden zahir olduğu gibi. İşte Mutezile ef’al-i ibadda bu manaya olan kaza ve kaderi inkâr eylediler.”⁴⁹

Ruyetullaha dair açıklama yapmıştır:

“Malumdur ki ehl-i sünnet itikadınca ruyetullah aklen caizdir. Yani halıkımız Razıkımız olan Zü’l-celal’i ahirette zamandan mekândan münezzeh olduğu halde görebilmemizi akıl tecviz eyler.”⁵⁰

Kaza ve kaderin farklı kullanıldığına dair şöyle demiştir:

“Bazıları kaza ile kader beynini fark eylediler. “Kader” Bari-i Teala umur-u kable’l-ika takdir buyurmaktan “kaza” dahi o takdir-i infaz ile ademden fiile çıkarmaktan ibarettir. Bu sahihtir. Çünkü Resul-ü Ekrem ve A’lem efendimiz mail-i inhidam olan bir duvar yanından mürur edip meşy-u harekette iltizam-ı sur’at buyurmalarıyla kendilerine: “e teferru min kadaillahi” demişler. Cenab-ı risaletmeabları da: “e firru min kadaihi ila kaderihi” cevab-ı sevabını vermişler diye rakamzede-i kilki sikat-ı ruvattır.”⁵¹

Peygamberleri inkâr etmemek ile ilgili açıklaması şöyledir:

“Lakin rusul-ü kiramdan birini tekzib etmek ifsadda cümlesini tekzib etmek gibidir. Zira peygamberan-ı kiramdan birini tekzib anın yed-i aliyyesinde zuhur eden mucizata kadh-u ta’n eylemekten başka suretle mümkün olamaz. Bu ise cümle

⁴⁸ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 142.

⁴⁹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 160.

⁵⁰ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 172.

⁵¹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 161.

peygamberlerin tekzibini muktezadır. Bir de peygamberan-ı ızamın kaffesi usul-ü dinde müttefik ve müttehiddir. Binaenaleyh her kim usul-ü dinden bir şeyde onlardan birini tekzib ederse usul-i dinde cümlesini birden tekzib etmiş gibi olur.”⁵²

Başka bir kalamî tartışma olan halku’l-Kur’ân için de uzunca açıklama yaptıktan sonra kendi görüşünü belirtmiştir. Öncelikle mezheplerin bu konuya yaklaşımını ve delillerini aktardıktan sonra Ehl-i Sünnetin görüşünü Sırrı Paşa dile getirmiştir. Özellikle kalam konularında Sırrı Paşa ehl-i sünnete bağlı olduğunu ifade etmektedir ve kendi mezhebine muhalif olan farklı yorumların delillerinin zayıflığına işaret etmektedir. Halku’l-Kur’ân hakkında neden kısa açıklama ile yetinmediğini şöyle anlatmıştır:

“Ehemmiyeti fevkalade cihetiyle bu kadar tafsilata mecbur olduk. Tâ ki Kur’ân nedir? Kelâmullah neye derler? Ehl-i Sünnet’in, Ehl-i İ’tizâl’in bu babdaki i’tikadları ne vech ileddir? Tamamıyla bilinsin de erbâb-ı mütalaa düçar-ı tereddüd-ü iştibah olmasın.”⁵³

Sırrı Paşa, Hz. Yakup’un oğullarına Mısır’a farklı kapılardan girmeleri yönündeki uyarısının olduğu ayeti⁵⁴ tefsiri esnasında birçok rivayet ve tefsirden örnekler verdikten sonra nazarın hak olduğuna dair kanaatini şöyle ifade etmiştir:

“Madem ki isabet-i ayndaki te’sirin sıhhati sabittir. Kudemayı müfessirinin bil-ittifak bu ayet-i celileden murad isabet-i ayndır demeleri reddi mümkün olmayana bir doğru söz olduğu tebeyyün eder.”⁵⁵

Görüldüğü gibi Sırrı Paşa tefsir ettiği ayetlerde sadece kelime manaları ve rivayetlerle iktifa etmemiş gerektiğinde fıkıh ve kalam konularına da yer vermiştir. Fakat yeri gelmişken şunu da belirtmemiz gerekmektedir ki, kalam konusu yer alan her ayeti tefsir etmemiştir. Bazen de konu ile ilgili gerekli açıklamanın yapıldığını ve bunun

⁵² Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 275.

⁵³ Giridî, *Ahsenü ’l-Kasas*, I, s. 55-56.

⁵⁴ Yusuf, 12/67.

⁵⁵ Giridî, *Ahsenü ’l-Kasas*, III, s. 67.

için de kendi yazdığı kelimelerine göndermelerde bulunarak ayrıntılı bilgiye o eserlerden ulaşılabilirliğini belirterek kısa bir bilgi aktarmıştır.⁵⁶

2.1.2.4. Tefsir Açısından Yorum Tercih Etmesi

Sırr-ı Furkân tefsirinde farklı yorumlara yer vermiş ve tercihini de bazen ifade eden Sırrı Paşa bu konu ile alakalı bir ifadesi şudur:

“Hulasa, vakıa dahi takdir manasınadır. Fakat “fe-kaddehu” kavlı-i kerimindeki takdir, “halaka” manasında muteber olan takdir değildir. Belki muhdesi ılm-ü teklifden vs.den her ne için ihdas buyurmuşsa ana müheyya kıldı demektir. Bu takdirce her ikisi de başka başka manaya istimal olunmuş olmağla nazm-ı celilde esalib-i belâğata muhalif olan “tekrar” yoktur. Vech-i evvel; Zeccac’ın aleyhirrahme muhtarıdır. Azhar olan da odur.”⁵⁷

Diğer örneği şudur:

Evvelkisi: Teemmül ve teenni ederek ve harfleri çekinmeyerek aheste aheste ve dane dane oku. Bir surette ki işiten harflerini bile sayabilsin demektir.

İkincisi: biz azimüşşan Kur’an’ı azar azar teenni ile fasıllı olarak yirmi yahud yirmi üç senede Cibril a.s.’ın lisanıyla sana kıraat eyledik demektir.

Bu makamda münasip olan mana-yı sanidir. Zira ağraz hz. Kur’an’ın müferrekan inzalini beyandır. Bir de burada teenni inzaldedir. Sure-i Müzzemmil’de ise kıraattedir.⁵⁸

2.1.2.5. Kıssaları Değerlendirmesi

Kıssaların geçtiği ayetlerde gerektiği ölçüde açıklamalar ile mananın anlaşılmasına uğraştığı görülür. Nitekim Hz. Musa ile ilgili şu meali vermiştir:

⁵⁶ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, I, s. 9.

⁵⁷ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 38.

⁵⁸ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 257.

“Terceme-i meal-i münifi: bir de andolsun ki biz Musa (as.) da bilahare i’ta-i kitab ile kemyab eyledik. Yani Firavun’la kavmini garkab-ı kahr-u dimar ettikten sonra Musa as.’a da Tevrat-ı şerifi inzal eyledik. Biraderi Harun as.’ı da kendine vezir ettik. Yani: (emr-i mu’tenay-ı davette i’la-yı kelimeye kendine muin-ü zahir olmak üzere biraderi Harun as.’ı da onun maiyetine verdik. Ondan sonra da onlara: Firavun ile kavmini imana davet etmeye) gidiniz dedik. Onlar da derhal Mısır’a gittiler. Firavun’u da kavm-i Firavun’u da imana geliniz diye davete ibtidar, kendilerini azab-ı ilahi ile inzar ettiler. fakat küfr-ü ezeli ile mahkumun aleyh oldukları için kabul-ü imandan eba ve istinkaf ile ayat-ı ilahiyyemizi müstemirren tekzibde ısrar ettiler. İşte biz de o tekzib-i müstemir akibinde kendilerini gayet acip, hail, faci’ bir surette gerkar-ı kahr-u dimar eyledik ki akl-ı beşer onun keyfiyyetini takdir, kühünü idrak edemez.”⁵⁹

Yusuf Suresinde Hz. Yusuf hakkında ayrıntılı açıklamalar yer almaktadır. Sırrı Paşa, bu sureyi tefsir ederken kıssaların faydalarından birisinin de Hz. Peygamber için bir teselli olduğunu beyan etmiştir. Hz. Yusuf’un örnek olarak verilmesini ise kardeşleri tarafından yani en yakın akrabasından çektiği sıkıntıları hatırlatarak, Hz. Peygamber’in de akrabasından gelen eziyetlere sabrederek teselli bulmasıdır.⁶⁰

2.1.4. Müteşâbih Ayetleri Tefsiri

Kur’ân-ı Kerim’de lafzından mananın kolaylıkla anlaşılan ayetleri olduğu gibi aynı şekilde anlaşılamayanları da vardır. Kur’ân-ı Kerim’deki ayetlerin bazıları lügat manaları ile açık bir şekilde anlaşılabilenlere muhkem, bazı ayetlerin ise farklı manalara yorumlanması muhtemel olan ayetlere de Müteşâbih ayetler denilir.⁶¹ Kur’ân’da kesin olarak anlamının bilinmediği ayetlerdir.⁶² Sırrı Paşa da Yusuf Suresinin başında bulunan huruf-u mukattaa harfleri hakkında malumat verirken müteşâbihat konusuna da

⁵⁹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 264.

⁶⁰ Giridî, *Ahsenü’l-Kasas*, I, s. 9.

⁶¹ Muhammed Abdü’l-Azim ez-Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, C. II, Dâru Ahyâi’l-Kütübî’l-Arabiyyeti, t.y., y.y.y., s. 167.

⁶² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 128.

değirmiştir. Bu konuda müellif, müteşabihatın insanlar tarafından kesin olarak bilinemeyeceğini ve te'vil edenlerin de ancak "Allah bilir." kaydıyla açıklama yapabileceklerini söylemiştir.⁶³ Furkân Suresini tefsir ederken müteşabih hakkında biraz daha ayrıntılı olarak bilgi vermiştir. Lafızların sekiz kısma ayrıldığını ve bunlardan sekizincisinin müteşabih olduğunu söyledikten sonra müteşabih tanımıyla beraber müteşabihi iki kısma ayırmıştır. Huruf-u mukattaayı örnek verdiği kısmı müteşabihu'l-lafz olarak ifade etmiş ve bunun anlamının bilinemeyeceğine hükmetmiştir. İkinci kısım olarak ise müteşâbihü'l-mefhûm olarak belirttikten sonra kendisinden bir mana çıkarılabileceğini söylemiştir. Buna örnek olarak da yed, vech gibi kelimeleri vermiştir.⁶⁴

Sırrı Paşa tefsir eserlerinde müteşabih ayetlerin yorumu ile ilgili rivayetlere yer vermiştir. Yusuf Suresini tefsir ederken huruf-u mukataaya dair bilgiler nakletmiştir. Öncelikle hangi görüşlerin olduğunu belirtmiş ve sonrasında ise şöyle diyerek konuyu noktalamıştır:

"Hasılı: bu harfler hakkında çok söz söylendi. Bu akval-ı muhtelifeden mutemed aleyh olan: huruf-u mezkurenin esmâ-i süver olmasıdır ki İmam Halil, İmam Sibeveyh de bu re'ye zahib olmuştur."⁶⁵

Diğer bir müteşabih ayet örneği olarak arş'a istiva hakkında Sırrı Paşa, arş'a istiva'nın keyfiyetinin Kur'ân'ın müteşabihatından olduğunu ifade etmiştir. Öncelikle kelime tahlili yapmış ve sonrasında konuyu ele almıştır. Eş anlamlı kelimeleri verdikten sonra hükümdarın yönetmesi anlamının olduğunu belirtir. Ve ayete meal verirken bir ifade ile yetinmemiş, farklı anlamlar üzerinde de durmuştur. Zemahşeri, Beydavi ve Razi'den de bu ayetin tefsirinde istifade etmiştir.⁶⁶

⁶³ Girdî, *Ahsenü'l-Kasas*, I, s. 15.

⁶⁴ Girdî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 158-159.

⁶⁵ Girdî, *Ahsenü'l-Kasas*, I, s. 14.

⁶⁶ Girdî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 100.

2.1.5. Şiirlerle İstişhad Etmesi

Sırrı Paşa şiiri de ayetlerdeki kelimelerin anlaşılmasında delil olarak zikretmiştir:

“(mes’ulen) Cennetin mesul ve matlub olması meselesinde birkaç vecih beyan olunmuş olduğu takrirat-ı sabıkadan da malum olmuştur. Şöyle ki:

Vech-i evvel: Mükellefin cenneti “Rabbena a’tina ma veadtena ala rusulike” kavilleriyle istemişlerdir.

Vech-i sani: Mükellefin cenneti lisan-ı hal ile istemişlerdir. Zira mükellefin, vakta ki taat-ı hidada meşakkat-i şedideyi tahammül etmişlerdir; onların bu tahammülleri sual makamında kaim olmuştur. Mütenebbi demiştir ki:

Ve fi’n-nefsi hacatun ve fike fetanet

Sukuti kalamun indeha ve hıtabun”

Mütenebbi’nin şiiri örnek gösterilmiş ve istemenin sesli konuşma ile değil de lisan-ı hal ile olduğunu izah etmiştir.⁶⁷

2.1.6. Tartışmalı Konulara Yaklaşım Yöntemi

Tartışmalı konulara da eserlerinde yer veren Giritli Sırrı Paşa, aynı konuya getirilen farklı yorumlara da yer vermiş ve eserlerinin bilgi zenginliğini de artırmıştır. Allah’a bir şeyin vacip olup olmaması ile ilgili şu örnek üzerinden konuyu ele almasını görmemiz mümkündür:

“Ehl-i takvay-ı isabe Allahu teala üzerine vacip midir?

Ehl-i sünnetle Mutezile beyninde bu, bir mesele-i muhtelifun fihadır. İki taraf da bu âyet-i celile ile ihticac eylemiştir.

Ehl-i Sünnetin ihticacı: A’mal-i salihâ ashâbını isabe Allahu teala üzerine vacip değildir. Zira, ‘sultan: falana şunu vermeyi vaad eyledi’, diyen kimsenin “vaad eyledi”

⁶⁷ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 116.

sözü mahz-ı tafaddul ve ihsana haml olunur. Çünkü o i'ta, vacip illa da olsa ona 'vaad eyledi' denilmez.

Mutezile'nin ihticacı: Sevap, Allahu teala üzerine vaciptir; Zira Allahu teala vaad-i sevabı takva ile muttasıf olanlara isbat eyledi. Vasef üzerine hükmün terettübü ise illiyyeti müşirdir. İşte bu âyet-i celilede delalet eder ki, vaad-i mezkûr mücerred sıfat takva ile muallelen hasıl olmuştur. Tefaddul ve ihsan ise muttakilere mahsus olmayıp muttaki olmayanlar da mazhar-ı fadl ve ihsan-ı huda olabilirler. Binaenaleyh muttakilere şu ayet-i celile ile sabit olan sevap ve ata, vacip illa da olmak lazım gelir.

Mutezile: "Cennet, muttakilerin bi'l-istihkak cezasıdır" diye daha iki vech ile istidlal eylemişlerdir.:

Vech-i evvel: ceza, ancak erbab-ı istihkakı mütenavil olur. Mahz-ı tafaddul olarak mev'ud olan şey ise ceza tesmiye olunmaz.

Vech-i sani: Eğer cezadan maksud, ehl-i takvanın mücerred vaad-i sabık sebebiyle merci' ve masirleri olacak olan cennet olaydı, "cezaen" ile "masiren" beyrinde fark kalmazdı. "Masiren", faidesiz bir tekrirden ibaret kalırdı.

Ehl-i sünnetin cevabı:

Masir ile maksud, ceza olduğunda niza' yoktur. Ancak bu ceza ve sevap, vaad ile mi, istihkak ile mi ne vechle sabit olmuştur? İşte niza' bundadır. Ayet-i celilede ise tayine delalet eder bir şey yoktur. Bizim 'vaadle sabittir' demekliğimiz, "delail-i mufassala ile sabit olmuştur."⁶⁸

2.2. YARARLANDIĞI KAYNAKLAR

Sırrı Paşa'nın eserlerinde kaynak olarak görülen eserlere bakıldığı zaman Osmanlı'da klasik olarak okutulan eserler göze çarpmaktadır. Bundan dolayı da XIX.

⁶⁸ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 107-108.

yüzyıl itibari ile de bu eserlerin okutulduğu ve kaynak olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

2.2.1. Razi Tefsiri

Müstakil olarak Fatiha Suresini Razi'nin eseri *Mefâtihu'l-gayb*'dan tercüme eden Sırrı Paşa, Razi'nin görüşlerine bazen hususi olarak başlık açarak eserinde yer vermiştir. Tefsir eserleri arasında en çok başvurulan kaynaklardan biri olan Razi'nin tefsir eserine Giritli Sırrı Paşa da çokça müracaat etmiş ve eserlerinde de nakillerde bulunmuştur. Fakat genel olarak verdiği bilgilere ait herhangi bir sayfa ve cilt numarası vermeksizin kaynak ismini vermekle yetinmiştir.

Furkân Suresinde “tebâreke” lafzını tefsir ederken Razi'nin tefsirinden yararlanmıştır. İki manaya gelebileceğini belirttikten sonra ilk olarak değişmekten ve fani olmaktan uzak olmak manasını vermiştir. İkinci ihtimal olarak mümkünattan bir şeye benzemekten uzak ve yüce olduğunu belirtmiştir. Allah'ın hiçbir yaratılmışı benzemediği, ilim ve kudretinin de aynı şekilde yüceliğini açıklamıştır.⁶⁹

2.2.2. Ebussuud Tefsiri

Osmanlı şeyhülislamlarından olan ve kendisine “Nu'mânu's-sâni”, “Hatibu'l-Müfessirin”, “Rum diyarının Zemahşerisi” gibi lakaplar⁷⁰ da verilen Ebussuud Efendi'nin tefsiri Sırrı Paşa'nın tefsir eserlerinde nerdeyse her ayet tefsiri etmesi esnasında görmek mümkündür. Bazen orijinal dili Arapça olarak eserden nakiller yaptığı gibi, bazen de manasını vererek kısaca konunun açıklamasını yapmıştır.

“Ebussuud Efendi merhum dir ki;

(Bereket) Hissi olsun manevi olsun nema ve ziyadedden ibarettir. Yani, Mutlaka bir şeyin artub çoğalmasına dinir. Hayr-u ilahinin kesret ve devamına da dinir. Bereketin

⁶⁹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 18.

⁷⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, C. II, DİB Yay., 1988, Ankara, s. 335.

Huday-ı azze ve celle hazretlerine nisbeti ise manay-ı evvele göredir. Zatında sıfatında ef'alinde masivasından ref'et ve tealisi itibariyle makama elyak olan da odur.”⁷¹

2.2.3. Zemahşeri Tefsiri

Mutezile mezhebine mensup olan Zemahşeri'nin en önemli tefsir eseri *el-Keşşaf* isimli tefsiridir. Sırrı Paşa, eserlerinde Sahib-i Keşşâf veya Zemahşeri ifadeleriyle Zemahşeri'nin görüşlerine yer vermiştir. Furkân Suresinde “beyne zalike” (بين ذلك) ifadesinin açıklamasında Zemahşeri'nin görüşüne yer vererek buradaki ism-işaretin tahlilini yapmıştır. Bazen hesap yapan kişilerin çok eşya olmasına rağmen kısaca ism-i işaret ile yetindiklerini belirtmiştir.⁷²

2.2.4. Beydavi Tefsiri

Kadı Beydavi, Şiraz kadılıkudatlığı yaptığı için Kadı olarak bilinmektedir. Hicri 686'da Tebriz'de vefat etmiştir. Kendisinden önceki tefsir kitaplarını özetlediği *Envâru't-tenzil* eseri temel tefsir eserleri arasında yer alır.⁷³ Bu esere ve haşiyelerine Sırrı Paşa çokça başvurmuştur.

Cennetin mü'minlere mükafat olarak verilmesinin anlatıldığı ayette cezaen (جزاء) kelimesinin açıklamasında Sırrı Paşa, Beydavi'den nakilde bulunarak mü'minlerin amellerinin mükafatı olarak cennet verileceğini belirtmiştir. Buradaki karşılığın amellerin mükafatı olduğunu beyan etmiştir.⁷⁴

⁷¹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 18.

⁷² Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 280.

⁷³ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, C. VI, TDV Yay., Ankara, 1992, s. 100-101.

⁷⁴ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 106.

2.2.5. Neseî Tefsiri

Neseî'nin tam adı Ebu'l-Berekât Abdullah bin Ahmed bin Mahmûd en-Neseî'dir. Hanefî mezhebine mensuptur. Hicri 701 yılında vefat etmiştir.⁷⁵ En önemli tefsir eseri *Medârikü't-tenzil* adlı eserden Sırrı Paşa istifade etmiştir.

Furkân Suresinde “zıkr” kelimesinin hangi manalarda olduğunu açıklarken Neseî'nin eserinden nakilde bulunmuş ve iman, Kur'ân olarak tefsir ettiğini izah etmiştir.⁷⁶

2.2.6. Bursevi Tefsiri

Ruhu'l-beyân, Sırrı Paşa'nın ayrı başlık açarak yer verdiği eserlerdendir. Bazen aynı ibareyi Farsça olarak eserine alırken, bazen de tercüme ederek açıklamalarına yer vermiştir.

Sırrı paşa, rüyanın da bir ilim olduğunu belirten İsmail Hakkı Bursevi'nin görüşüne yer vermiş ve her ilmin bir malumu ile her malumun da bir hakikati olduğuna işaret etmiştir. Ruhlar alemi ile cisimler alemi arasında bir irtibatın olduğunu ve birbirlerine etkisinin olduğu görüşünü açıklamıştır.⁷⁷

2.2.7. Diğer Kaynaklar

Birçok tefsirden istifade eden Sırrı Paşa, burada örnekler verdiğimiz eserlerle yetinmemiştir. *Meâlimü't-Tenzil* de kaynaklar arasındadır. Aynı asırda yaşayan Ahmed Ziyaeddin Gümüshanevi (ö. 1311/ 1893), Kırımlı İsmail Ferruh efendi (ö. 1256/1840), Abdusselam Mardini (ö. 1259/1849) gibi alimler de bulunmaktadır.⁷⁸ Birbirlerinden

⁷⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *Et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, C. I, Matbaatü'l-Medeni, Kahire, 1976, s. 216.

⁷⁶ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 229.

⁷⁷ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, I, s. 87-88.

⁷⁸ Ekrem Gülşen, “Sırrı Paşa'nın Tefsirciliği”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, s. 4-5.

farklı görüşlerini ortaya çıkarmak ise ayrı bir çalışmanın konusudur. Haşiye-i İbn Temcid⁷⁹ adlı eserden ve Konevi⁸⁰ gibi alimlerden de istifade etmiştir.

2.3. KUR'ÂN'IN TEMEL KONULARINA İLİŞKİN FİKİRLERİ

2.3.1. Tevhid

Sırrı Paşa eserlerinde tevhide dair de görüşler belirtmiş ve Allah'a izafe edilmesini uygun görmediği kelimelere de yer yer dikkat çekmiştir. Bunlardan biri de vezir kelimesidir. Çünkü vezir kelimesi kralın yardımcısı olarak anlaşıldığından dolayı Allah'ın hiçbir yardımcıya ihtiyacı olmaması sebebiyle Allah'a vezir olmak gibi bir tabirin kullanılmasının doğru olmadığından bahsetmiştir.⁸¹

Tevhidin anlatılmasında peygamberliğin de kabul edilmiş olmasını gerektirir. Yani peygamber kabul edilmeden Allah'ın varlığına ulaşmak kolay değildir. Sırrı Paşa, Meryem Suresinde *“birbirinden farklı rabler mi yoksa bir olan Vahid Kahhar mı hayırlıdır”* ayetini tefsir ederken, Hz. Yusuf'un zindan arkadaşlarına öncelikle peygamberliğinden haber verdiğini ve sonrasında ayeti anlattığını belirtmiştir. Burada peygamberliğini söylemesinin konuyu Allah'ın varlığına getirmek olduğunu ifade etmiştir. Ayetin bu şekilde nazil olması hakkında da önce Allah'ın varlığının anlatılması ve sonrasında da putperestliğin kabul edilemez bir durum olduğunu açıklamaya uygun bir üslup olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sırrı Paşa, burada çok tanrılığın inkâr edilmesinin alemdeki düzenin bozulmasına sebep olacağını da söylemiş ve ikili yönetim gibi durumdaki karışıklıklardan da söz ederek kâinatın fesadına sebep olacak olan çokluğun tasavvur bile edilemeyeceğini ifade etmiştir.⁸²

Sırrı Paşa'nın özellikle kalam konularında daha ayrıntılı bilgi vermesinde kalam eserlerinin olması da etkilidir. Tefsir tercümesi olduğu gibi kalam eserlerinden de

⁷⁹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 112.

⁸⁰ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 262.

⁸¹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 268.

⁸² Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, II, s. 197-198.

tercümelerinin olduğu ve Sırrı Paşa'nın kaleme aldığı küçük-büyük eserler vermiş olmasını da hatırlatmakta fayda var.

2.3.2. Nübüvvet

Sırrı Paşa, peygamberler ile ilgili ayetlerin tefsir edilmesinde de değerlendirmeler yapmıştır. Peygamberlerin de insan olduğunu ve bütün insanlarda olduğu gibi yemek-içmek, çarşıda pazarda gezmek gibi tabii hallerini de tefsirinde belirtmiştir:

“Her bir resul-ü muçteba hakkında adet-i müstemirre-i huda budur. Enbiyayı salifeden yemez içmez, Pazar yerlerine gitmez hiçbir resul ba's olunmamıştır.”⁸³

Aynı dönemde birden fazla peygamber olabileceğini, birbirlerine destek olmak şeklinde düşünülebileceği yorumunda bulunmuştur. Ayrıca Sırrı Paşa, Osmanlı'da vezir-sadrazam gibi makamlar ile de peygamberlerin birbirlerine yardımcı olması hakkında açıklamalara yer vermiştir. Bu konuda müellif şunları yazmıştır:

“Vezaret nübüvvette iştirake münafi olmadığı gibi nübüvvet de vezarete münafi değildir. Zira Hz. Harun her ne kadar mansıb-ı celil-i nübüvveti haiz idiyse de sahib-i şeriat cenab-ı musa (as) olup Harun (as) şeriatte ona metbu idi. Nitekim vezir-i azam dahi hz. sultana tabidir.”⁸⁴

Peygamberlerin vazifelerinin dini anlatmak ve bunun için de ilk olarak iman esaslarını açıklamalarıdır. Sırrı Paşa, Hz. Yusuf'un da bu görevi yerine getirdiğini ifade etmiştir. Zindanda iken ilk olarak tevhidin gerekliliğini anlatan Hz. Yusuf, toplumda yaygın olan putperestliğin yanlışlığından ve onlara tapmanın yersizliğinden bahsetmiştir. Sırrı Paşa, inanan insanların dini öğrenip de aklın bunu kabul etmesinden sonra başka bir inancı aklın kabul etmeyeceğini belirtmiştir.⁸⁵Müellif aslında bu konuyu açıklarken

⁸³ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 252.

⁸⁴ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 269.

⁸⁵ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, II, s. 205.

peygamberlerin tebliğ sıfatı ile fetanet sıfatına bir işaretle bulunmuştur. Verilen örnekler insanların akıllarıyla düşünmelerine bir imkân sağlamıştır.

2.3.3. Ahiret

Ölümünden sonrası ile alakalı olan ayetlerde cennet, cehennem ve ölüm konularına Sırrı Paşa yer vermiştir. Kelam ilmindeki eserlerinin vücuda gelmesine sebep olan konular da tefsirlerinde göze çarpmaktadır. Ru'yetullah, cennet nimetleri ve cehennemliklerin durumları bu kabildendir. Özellikle de Ehl-i Sünnet haricindeki görüşleri zayıf bulduğunu verdiği örnekler ve getirdiği delillerle de göstermiştir.

Cehennemin yaratılmış olduğuna dair Ehl-i Sünnetin delil getirdiği ayet olarak İnsan Suresinde “hazırladık” şeklinde ifade edilmesini açıklamıştır. Burada geçmiş zaman kipinin kullanılmasından yola çıkarak Ehl-i sünnetin cehennemin hazır bir şeklide olduğunu ve şayet yaratılmış olmasa idi bu ifadenin kullanılmayacağını belirtmiştir.⁸⁶

Sırrı Paşa, ahiretin inkarını peygamberin yalanlanmasından daha garip bir durum olarak açıklamıştır. Çünkü ahireti inkâr etmenin Allah’ı da inkâr etmek manasına geldiğini belirtmiştir.⁸⁷

Kafirlerin ebedi cehennemlik oldukları görüşünü benimseyen Sırrı Paşa, konu ile ilgili olarak ilk önce kelime tahlilinde bulunmuş ve sonrasında neden ebedi azaba düşer olacaklarını şöyle açıklamıştır:

Derler ki: men lafzı mu’riz-i şartta umum ifade eder. Kafirin zalim olduğu ise “inne’ş-şirke le-zülmün azim” kavliyle sabittir. Kezalik fasıkın da zalim olduğu (ve men lem yetüb feûlaike hümu’z-zalimûn) kavliyle sabittir. Bu ayet-i kerimeyle de sabit olmuştur ki fasık ma’fuv değil behemehal muazzeptir.⁸⁸

⁸⁶ Giridî, *Sırr-ı İnsân*, s. 73.

⁸⁷ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I. s. 67.

⁸⁸ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 151.

Sırrı Paşa lıkaullah hakkında ehl-i inkârın talebinin olmamasını ahirete inanmamaları olarak açıklamıştır. Çünkü dünyada yaptıkları hakkında hesap vermeye yönelik bir inançları olmadığından ötürü Allah’a kavuşmayı da ümit etmediklerini belirtir. Kötü bir durumla karşılaşmak veya iyiliklerinin olmaması gibi bir korkularının olmadığından bahsetmiştir.⁸⁹

2.3.4. Ahkâm

Kur’ân sadece imana dair hükümler vermeyip, ibadetler ve insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için de hükümler getirmiştir. Sırrı Paşa, Furkân Suresinde Rahmân’ın kullarına dair özellikleri anlatan ayetleri tefsir ederken, Allah’a ibadet etmesine rağmen ondan başkasına tapan kişinin şüphesiz başkasına inandığına hükmedileceğini ifade etmiştir. Çünkü ayetlerde geçen Allah’tan başkasına ibadet etmeyin emrine karşı gelinmiş olacağını açıklamıştır. Devamında ise masum bir kişiyi öldürmenin haram olduğunu anlatmıştır.⁹⁰

Sırrı Paşa, furkân Suresinin son ayetlerinden şöyle bir çıkarım yapmıştır: Günahların en büyükleri; şirk, haksız yere adam öldürmek ve zinadır. Beden ile yapılan ibadetler ve mâlî olarak yerine getirilen ibadetlerin en temel olanlarını tevazu, kötülüğe iyilikle mukabelede bulunmak, geceyi ibadetle geçirmek, dua, infak ve adalet olarak belirtmiştir.⁹¹

Sırrı Paşa bazen tefsirinde konu haricinde olarak özel olarak bilgiler vermektedir. Bu malumattan birisi de şarkı hakkındadır. Şarkı dinlemenin helal veya haram olması konusunda kesin bir hüküm vermek yerine şarkı türlerini ikiye ayırmayı tercih etmiş ve şarkı hangi tür içinde yer alıyorsa hükmün buna göre verileceğini belirtmiştir. Eğer şarkı, nefsi ve şehveti tahrik eden bir içeriğe sahip ise bunun haram olduğunu

⁸⁹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 170.

⁹⁰ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 248.

⁹¹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 252.

belirtmiştir. Şayet şarkının içeriği Allah aşkına götüren sözlerden oluşuyorsa bunun da mübah olacağını açıklamıştır.⁹²

2.3.5. Tabiat

Sırrı Paşa, tefsir ettiği ayetlerde dünyada yaşanan tabiat olaylarına da değinmiştir. Özellikle de Fahreddin Razi'nin tefsirinden istifade etmiş olması bu durumu kolaylaştırmıştır. Tevhide delil olarak gündelik hayattan örnekler vererek Allah'ın varlığını açıklama yoluna gittiği konularda Güneş, Ay ve onların Dünya'yı aydınlatması tefsirlerde çokça işlenen konulardandır.

Sırrı Paşa, Fahreddin Razi'den istifade ederek Furkân Suresi 45'inci ayette yer alan gölgenin uzatılmasını tefsir ederken gölgenin insanlar ve tüm canlılara faydalı olması sebebiyle Allah'ın varlığına ve kudretine delil olduğunu ifade etmiştir. Güneş'ten gelen ışınların veya hiçbir ışığın olmayıp tam karanlık olmasının canlılara fayda sağlamayacağını belirterek, gölgenin oluşması ve daha sonra gölgenin ortadan kaldırılmasını sağlayacak bir kudret sahibine işaret ettiğini söylemektedir.⁹³ Güneş, ay ve yıldızların emr-i ilâhi ile hareket ettiklerine de yine ayetlerden örnekler vererek açıklamıştır⁹⁴

Başka bir örnek ise gecenin insana faydasının açıklandığı ayettir. Gecenin elbiseye benzetilmesini açıklarken Sırrı Paşa, elbisenin bütün bedeni setrettiğini gecenin de her şeyi örttüğünü ifade etmiştir. Ayette uykunun da geçmesi (و النوم سباتا) gecenin istirahat için uyku vakti olduğuna işaret olarak bizim için faydalı olduğunu açıklamıştır. Ebu Müslim'in sübat (سبات) kelimesinin rahat anlamında kullanıldığı ve yevm-i sebt tabirinin dinlenme günü olduğunu da nakletmiştir.⁹⁵

⁹² Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 278.

⁹³ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 10.

⁹⁴ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 171.

⁹⁵ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 11.

Sırrı Paşa, bazen tefsir ettiği ayetten yola çıkarak daha ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. “Buruc” kelimesini açıklarken öncelikle kelimenin çoğul olduğu bilgisini vermiş, yıldızlarla ilgili bilginlerin aktardıklarına göre bunların sayısının 12 olduğunu ve bunların isimlerini şöyle vermiştir: Hamele, Sevr, Cevzâu, Seretan, Esed, Sünbüle, Mizan, Akıab, Kavs, Cedv, Delv, Hût.⁹⁶

2.3.6. İnsan

Sırrı Paşa, insanların yaratılış olarak aynı olup, birbirinden farklı olmaları ile ilgili “Rahmân’ın kulları” (عباد الرحمان) ifadesini tefsir ederken ayette neden Rahmân’ın kulları denildiğini Allah’a itaat sebebine bağlamaktadır. Yani Allah’ın insanları en güzel şekilde yaratmasından sonra nefesine uyup, dünyayı ahirete tercih edenlerin bu ifadenin içinde kendilerine yer bulamayacaklarını belirtmiştir. İbadetini yerine getirenlerin Rahmân’ın kulları olduğunu ve bu ayetten sonra gelen ayetlerin ahlaki vasıfları saymasını da ayetler arasındaki münasebet açısından ele almıştır.⁹⁷

İnsan Suresinin ilk ayetinde geçen insan hakkında Sırrı Paşa ayette geçen insanın kim olduğu sorusuna verilen cevapları eserinde yer vermiştir. Çoğunlukla insanlığın babası Hz. Âdem olarak kabul edilmesine rağmen ayetin devamındaki diğer ayette insanın nutfeden yaratılmasından bahsedilmesi sebebiyle iki çıkarımda bulunulduğuna işaret etmiştir. Hz. Âdem topraktan yaratıldığı için bu ilk ayette geçen insan Hz. Âdem olarak ifade edilmektedir. Sonraki ayette geçen insandan maksad ise, Hz. Adem’in çocukları olduğunu belirtmiştir.⁹⁸

⁹⁶ Girdî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 188.

⁹⁷ Girdî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 213.

⁹⁸ Girdî, *Sırr-ı İnsân*, s. 20.

2.3.7. Gaybî Haberler

Geçmiş veya geleceğe dair gaybi haberlerin Kur'an tarafından bildirilmesiyle İslam ümmetinin bu gaybi haberleri öğrenmesi mümkündür. Geçmiş kavimlere yer verilen ayetleri tefsir esen Sırrı Paşa da birçok konuda bilgilendirme yapıldığına dikkatleri çekmiştir. Hz. Zekeriyya kıssası bu haberlerden birisidir. Hz. Yahya'nın mazhar olduğu selam hakkında açıklama yapan Sırrı Paşa, bunun bir üstünlük vasfı olduğunu ve herhangi bir amel sahibi olmadan Hz. Yahya'nın doğduğu gün böyle bir fazilete sahipliğinden bahseder.⁹⁹ Hz. Yahya'nın bu faziletine dair bilgiyi Kur'ân bildirmektedir.

Hz. Yusuf'un kıssası da gaybi bir haber olduğu ayette geçmektedir.¹⁰⁰ Sırrı Paşa ayetin tefsirinde kıssanın ayrıntılı olarak bilinmediğinden bahsetmiştir. Bu bilgilerin vahiy ile bilindiğini ifade ettikten sonra Yusuf peygamberin kardeşleri ve onların Hz. Yusuf'u kuyuya atmaları, pederlerini kardeşleri Hz. Yusuf'a sahip çıkmak üzere söz verip korumamaları sebebiyle kandırmaları, ona tuzak kurmalarının yaşandığı zaman hakkında Hz. Peygamber'in orada olmadığını belirtmiştir. Bu bilgileri Hz. Peygamber'in herhangi bir insandan öğrenmemiş olduğunun inkarcılar tarafından da bilindiğini ifade etmiştir.¹⁰¹

2.3.8. Ahlâk

Kur'ân'da iman ve ibadet konularının yanında ahlaki esasları görmek mümkündür. Güzel ahlaka teşvik edici ayetler olduğu gibi kötü özelliklerden sakındırmaya yönelik ayetler de yer almaktadır. Sırrı Paşa'nın tefsir ettiği ayetlerin arasında ahlaka ait ayetler de yer almaktadır. Sırrı Paşa'nın doğru konuşmaya ve kötülüklerden yüz çevirmeye yönelik tefsir ettiği ayetler vardır.

⁹⁹ Giridî, *Sırr-ı Meryem*, s. 140.

¹⁰⁰ Yusuf, 12/102.

¹⁰¹ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, III, s. 403.

Furkân Suresinde yer alan “yalan söze şahitlik etmezler” (لا يشهدون الزور) ayetinde geçen ez-zûr (الزور) kelimesini yalan söz olarak tefsir ettikten sonra yalan şahitlik yapılan meclislerde bulunmamanın gerekliliğine dikkat çekmiştir. Çünkü yalan konuşulan ve kötülüklerin irtikap edildiği yerlerde bulunan kişi oradaki kötülüğü kendisi işlemese bile o kişilere şahitlik etmesi ve onlara engel olmaması da suça ortaklık olarak sayılacağına işaret etmiştir. Sırrı Paşa, insanların bu kişilere teveccühleri sebebiyle yalan söz gibi kötü fiillerin yaygınlaştığı kanaatine varmıştır.¹⁰²

Sırrı Paşa, aceleci olmayıp teenni ile iş yapmanın gerekliliğine Yusuf Suresini tefsir ederken vurguda bulunmuştur. Hz. Yusuf’un kraldan kendisini hazinelerden sorumlu yapmasını talep etmiştir. Hadiste bu talep sebebiyle kendisine görevin bir sene ertelenmiş olarak verildiği ifade edilmiştir. Razi’nin görüşüne de veren Sırrı Paşa, insanın her işinde Allah’a tefviz etmesi gerektiğini belirtmiş ve sonrasında da şiir ile konuyu noktalamıştır¹⁰³:

Hakk’a tefviz-i umur et ne elem çek ne keder

Gelir elbette zuhura ne ise hükm-ü kader.

2.3.9. Kıyamet

Kur’an’da kıyamete dair ayetler bulunmaktadır. Sırrı Paşa, kıyamet ile alakalı bir ayet olmasa da tefsirinde bazen kıyamet konusuna temas etmiştir. Kelime açıklarken ihtimaller üzerinde durarak hangi manaların verileceğini belirtirken kıyamet ahvalinden olup-olamayacağına dair açıklamalar yaparak manaları zikretmiştir. Bu örneklerden birisi de “kabz” tabiridir. Sırrı Paşa bu kelimenin tahlilinde ilk mana olarak gölgenin azar azar kısılması ve son noktadan itibaren gölgenin kalmamasına “kabz” isminin verildiğidir. Sonrasında burada yer alan kabzdan malum olan mananın kıyamet gününde

¹⁰² Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 275-276.

¹⁰³ Giridî, *Ahsenü'l-Kasas*, II, s. 352.

gölgenin ortadan kalkması olabileceğini belirtir. Gölgenin o gün oluşmasını sağlayacak tüm sebeplerin ortadan kaldırılması da kabz olarak ifade edilebileceğini açıklamıştır.¹⁰⁴

Arş hakkında açıklamalar yaparken Sırrı Paşa, kıyamet gününde arş hakkında da bilgi vermiştir. Ayeti ayetle açıklayarak kıyamet gününde arşı taşıyan meleklerin sayısını belirten ayete¹⁰⁵ yer vermiştir. Kıyamette arş-ı a'zamı taşıyacak olan mukarreb meleklerden sekiz melek olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁶

Sırrı Paşa, kıyametin gerçekleşme hallerini üç kısma ayırmıştır. Burda kıyamet öncesi ve sonrası temel nokta olarak kabul edilmiştir. Kıyamet öncesi küçük ve büyük alametler ilk kısmı oluşturmaktadır. Kıyametin gerçekleşmesi ve yer-gök harap olması ikinci kısmı teşkil etmektedir. Son olarak ise kıyamet sonrasında hesap ve mizandan başlayarak cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme gitmeleridir.¹⁰⁷ Kelam konularını işlediği eserinde şefaatin gerçekleşeceğini de ifade etmiştir.¹⁰⁸

2.3.10. Dua

Sırrı Paşa, ibadetlerin özü olarak ifade edilen dua ile ilgili Furkân Suresinin son ayetin tefsirini yaparken, duanın çok farklı tefsir edilmesini anlatıp, iki kelime üzerinde durmuştur. Şükür ve ibadet kelimeleri ile duayı tefsir etmiştir. Özellikle de ibadetin kapsamlı olduğunu ve duayı da içerdiğini belirtmiştir. Sadece amel veya sadece nazari bilginin yeterli olmadığını ikisinin birlikte olması gerektiğini söyleyerek ahkam-ı şer'iyyenin ibadeti gerektirdiğine işaret etmiştir.¹⁰⁹ Sırrı Paşa, dua manasına gelen çeşitli ifadelerden birinin de nida kelimesi olduğunu işaret ettiği Meryem Suresi 3.'üncü ayetin tefsirinde bu kelimeyi açıklamıştır. Çağırma anlamına geldiğini söylediği nida

¹⁰⁴ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 9.

¹⁰⁵ Hakka, 69/17.

¹⁰⁶ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 152.

¹⁰⁷ Giridî, *Sırr-ı Kur'ân*, I, s. 17.

¹⁰⁸ Giridî, *Nakdû'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, s. 263.

¹⁰⁹ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 306.

kelimesini dua olarak tefsir etmiştir. Duanın Allah’a niyaz etmek ve ona yönelmek gibi manalara geldiğini beyan etmiştir.¹¹⁰

Sırrı Paşa, Meryem Suresini tefsiri esnasında duanın nasıl yapılması gerektiğine dair birkaç adabın talim edildiğine de işaret etmiştir. Ayeteler ile de bu örneklere yer vermiştir. Öncelikle duanın gizli bir sesle yapılması gerektiğini söylemiş ve Hz. Zekeriya’nın da duasını açıktan yapmadığını delil olarak zikretmiştir. Yine Zekeriya peygamberin duasını örnek vererek insanın acziyetini ortaya koyarak duada bulunması gerektiğini belirtmiştir. Duadan maksadın dünyevi beklenti değil ahiret kazancına yönelik talepte bulunulmasının uygun olduğunu açıklamıştır.¹¹¹ Sırrı Paşa’nın kendi eserlerinde de dua örneklerini görmek mümkündür. Kitaplarının başında¹¹², sonunda¹¹³ hamd ve salavat ile niyazda bulunmuş ve tefsir ettiği bazı ayetlerin tefsirinden sonra¹¹⁴ da dualara yer vermiştir.

¹¹⁰ Giridî, *Sırr-ı Meryem*, s. 48.

¹¹¹ Giridî, *Sırr-ı Meryem*, s. 140-141.

¹¹² Giridî, *Ahsenü’l-Kasas*, I, s. 3; Giridî, *Sırr-ı Meryem*, s. 3; Giridî, *Sırr-ı İnsan*, s. 6-11.

¹¹³ Giridî, *Ahsenü’l-Kasas*, III, s. 470; Giridî, *Sırr-ı Furkân*, II, s. 309; Giridî, *Sırr-ı İnsân*, s. 237.

¹¹⁴ Giridî, *Sırr-ı Furkân*, I, s. 234.

SONUÇ

Giridli Sırrı Paşa 1844-1895 Yılları arasında Osmanlı'da yaşamış olan bir idareci ve alimdir. Ailesi tarafından iyi eğitilmiş ve dönemindeki ilim mahfillerinden istifade etmiştir. Medrese tahsili sayesinde birçok alanda kendisini donanımlı olarak yetiştirmiştir. Daha küçük yaşta tahsile başlaması ve Arapça ile Farsça'yı öğrenmesi tefsirde kolaylıklar sağlamıştır.

İlim hayatı ile birlikte genç yaşlarda devlet vazifesinde bulunmuştur. Bunun karşılığını da ileriki yıllarda valiliğe kadar yükselmesi ile almıştır. Fakat Sırrı Paşa bu yoğun mesaisine rağmen görevleri, ilmi çalışmalarına engel olmamıştır. Özellikle tefsir eserlerinde görülen titizliği bunun en büyük göstergesidir. Bu kadar yoğunluğunun arasında sadece Furkân Suresi için iki cilt bir eser kaleme almış, Yusuf Suresi hakkında da üç cilt gibi büyük bir eseri yazmış olması diğer eserleri hakkında nasıl ilmi faaliyetlerde bulunduğuna delil niteliğindedir. Tefsirde bazen uzun bazen de kısaca işaret ederek geçmiş olduğu fıkhi ve kelami konulardan da ayrı kitaplarda bahsederek gerekli açıklamaları yapmıştır.

Tefsir yaparken ayet meallerini en uygun ifadeyi bulmak için bazen farklı şekillerde ibareleri birlikte kullanması onun dildeki dikkatini göstermektedir. Zaten kelime açıklamalarında da bu hususa çok dikkat etmektedir. Kendi görüşlerini açık olarak belirttiği yerlerde onu desteklemek için mezhep görüşü olduğunu söylediği bölümler de bulunmaktadır.

Bu çalışmada her müfessirin kendi döneminden etkilenmiş olacağından hareketle Giridli Sırrı Paşa'nın da yaşamış olduğu dönemdeki olayları tefsirine aktarıp-aktarmadığını araştırdık. İncelemelerimiz sonucunda, müfessirin yazmış olduğu eserlerde yaşadığı olaylardan pek bahsetmediğini tespit ettik. Bununla birlikte devlet kademesinde kullanımda yer alan bazı unvanlar ve Sırrı Paşa'nın bizzat yaşamış olduğu olaylar, Sırr-ı Furkân'ın latin harflerine çevrilmiş olan bölümünde az da olsa yer almaktadır.

SIRR-I FURKÂN I. CİLDİN TRANSKRİPSİYONU

SİRR-I FURKÂN

TEFSİR-İ SÛRE-İ FURKAN

Müellifi:

Diyâr-ı Bekir Vilâyeti Vâlisi

Sırrı-i Girîdî

Cild-i evvel

Tefsir-i Sûre-i Furkân

Âb-ı rûy-ı ulemâ-i Âmid, fâzıl-ı kesir el-Muhamid Lebibzâde Sabahaddin Efendi
hazretlerinin takrîz-i belîğnamaları (2)

Keşşâf-ı serfurkân, ulemâ-i bâhirü'l-irfân Harpûtî el-Hâc Abdülhamid Hamdi Efendi
hazretlerinin takriz-i mâsunu't-ta'rîz-i üstâdâneleri (3)

Dekayıksenc hadîs ve tefsîr, tahrîr-i harîri tahrir Karadağî Mahmud Efendi hazretlerinin
takrîz-i kâmilâneleri (4)

Edip lebib bî-medani, sâni-i bedî' Hemedânî Adanalı Muhammed Nuri Efendi
hazretlerinin takrîz-i edîbâneleri (6)

Serfirâz ulemâ-i i'lâm, eş-Şeyh eş-şehir bi-hucceti'l-İslâm es-Seyyid Mirzâ Ebu'l-Kâsım
et-Tabatabâî hazretlerinin takrîz-i hakîmâneleri (7)

A'lemü ulemâ-i Irak edib-i tabibi'l-a'rak olan halle müftüsü faziletlü Mustafa Nuri
Efendi hazretlerinin takrîz-i tahrîrâneleri (9)

Münâcât

İlahî! Sen ol padişâh-ı mürsili’r-rusûl vâcibu’l-vücûd ünvân, ve şehinşâhı hâdii’s-sübûl münzili’l-furkânsın, ki tuğrâ-yı garrâ-yı menşûr hikmetin: “Eûzü billâhi min eş-Şeytâni’r-racîm” iklîd-i bî-taklîd bâb-ı hükûmetin: “bismillâhirrahmânirrahîm”dir.

İlâhî! Sen evvel bir varsın, ki bu hestigedâ-i imkânda her ne varsa eser-i feyz-i ummân cûdudur; zerrât-ı nâçiz bile birer burhân-ı kâtı’ vücûdudur. Mübdi’i Bedi’i zaman ve mekân. Hükümfermâ-yı iklim-i cesim “kûn fekân” sensin! Aferininde-i zemin ve âsumân, rûz-i dehinde-i ins ve cân sensin! Anınçûn esnâf-ı mehâmid-ü tahiyyâta sezâvarsın.

Habîb-i edîb-i ümmî lâkabın safvet-i âdemiyân, nebiyy-i mûntehâbın hazreti Muhammed arşmesend-i Arabî’yi sallallahu aleyhi ve sellem (tebârekellezi nezzele’l-furkâne alâ abdihî li yekûne li’l-‘âlemîne nezîran) unvân-ı mefharet nişanıyla tebcil, şer’i enverini nâsihi ahkâm-ı Tevrât ve İncîl eyledin!

Muhammed: sirâc-ı münîrindir; gumkeştgân bâdiye-i hayrete rehnumâ: odur.

Muhammed: beşîr ve nezîrindir; ebrâra vaadinle tesliyetfermâ, füccâra vâidinle (12) âl-i eḥḥârını sefîne-i necât, aşḥâb-ı aḥyârını nucûm-u hudatkilidin sevenleri sahilersi mersa-yı selâmet buyurmak muktezâ-yı fazlıdır. Sevmeyenleri çaşni-i girdâb-ı azâbı duyurmak muktezâ-yı a’dlindir.

İlahî! Rûy-i zemînde penâh-i mazlûmin olan zıll-i akdesin, halife-i peygamber-i mukaddesin emîrû’l-müminîn hami-i dîn-i Mübîn, sultân-ı cihân, insanü’l-a’yni ayn-i insan hazreti Abdülhamid Han’ın eyyâm-ı ömr ve ikbâlini nihayet napizir, sayt-i şevket ve iclalini alemgir et!

Kıtmir, aşḥâb-ı Kehf’e ihtisâs ile nasıl mazhar-ı tevkir olmuş ise Sırrı-i hakîri de o berere-i kirâma olan şeref-i intisâb-ı ezelisi sebebiyle ya Rab safvet-pezir et! Amin, bi-câhi’n-nebiyyi’l-emîn.

(13)

Cild-i evvel

Mekke-i Mükerreme’de şeref-nâzil olan süver-i kerime-i Qur’âniye’den birisi de sûre-i celîle-i (Furkân) dır. Yalnız (Vellezîne lâ yed’üne meallâhi ilâhen âhara)¹¹⁵ âyet-i kerîmesinden bed’e ile (Ve kânellâhu gafûran rahîmen) kavlı-i şerfiine dek üç âyet-i celîlenin Medîne-i Münevvere’de nâzil olduğu hazreti İbni Abbas’dan (radiyallahu anhümâ) mervîdir. 77 âyeti, 896 kelimeyi, 373 harfî müştemildir.

Besmele

(Tebârekellezî nezzele’l-furkâne ‘alâ abdihi liyeküne li’l-‘âlemine nezîran)¹¹⁶

Hülâşâ-i meâl-i münifi: Tenezzüh ve tekaddüs etmiştir o zât-ı ecell ki Furkân-ı celîli bende-i ehlâsı nebiyy-i ehaşşî Habîb-i edîb-i safiyyü lebîdi Muhammed Muştafâ’ya (sallallâhu teâlâ aleyhi ve sellem) tenzîl eyledi. Ta ki cenâb-ı risaletmeâbları yahud nefsi-i Furkân nezîr-i kâffe-i efrâd-ı ins ve cân olsun. (14)

Tefsîr ve izâh:

Ma’lum olsun ki hak subhânehu ve Teâlâ hazretleri bu sûre-i celîlede tevhide, nübüvvete, ahvâl-i kıyâmete dair tekellüm buyurduktan sonra sûreyi şerefyâb-ı ihlâs ve itkân olan sevgili kullarının sıfat-ı memduhalarını zikr-ü beyân ile miskiyyi’l hitâm buyurmuştur. Sâni-i bediü’l-kemâlin ve âna ihtîşâş iden sıfat-ı celâlin isbatı ise, mebâhis-i mezkûrenın kâffesi üzerine hâiz-i şeref takaddüm olduğundan Vâcib Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri de bu sûre-i kerîmeyi o mebhâs-ı azim ile revnakyâb iftitah iderek (Tebârekellezî nezzele’l-furkâne ‘alâ abdihi liyeküne li’l-‘âlemine nezîran)

buyurmuştur.

(Tebâreke):

¹¹⁵ Furkân, 25/68.

¹¹⁶ Furkân, 25/1.

Bereketten me'huzdür. Mâ-ü râkidin (bürke) de sübutu gibi bir şeye hayr-u ilâhının dahi sübutuna “bereket” ıtlak olunur. Ki andan nümüvv-ü efrâyiş saadet manaları münşeâb olmağla (tebâreke) kelime-i mübeccilesi de bu manay-ı şerifeyi mutazammındır. Bilhassa sıfat-ı ilahiye olmağla bu kelime-i celile eşya-yı sairede istimal olunmaz. “Tebârekallâhü” Allah Teâlâ zâtında da sıfâtında da tenezzüh ve tekaddüs etmiş demektir. İmdi burada lüzumu alakasıyla (Teâlâ) manasına olur. Cemi-i hayrât ve berekât ise mevlâ-yı müteâle mahsus, o cihetle de akdes-i bari mahlukattan müteâldir. Binâenaleyh bu kelime-i celile hasıadan olub mahlukatta isti'mal olunmaz. Kendisinde tasarruf da olmaz. Yani bundan muzari, masdar, ism-i fail sığaları (15) gelmez. Arab'ın “Tebâreket en-nahletü” kavlindeki (tebareket) ve şairin “İle'l-ciz'ı ciz'in-nahlet'el mütebârek” mısraındaki (el-mütebârek) kelimesi şevâzz-ı nevâdirdendir.

Hiz. İmâmü'l-müfessirinin beyanına göre bu lafza-i celilenin tefsirinde ehl-i tahkikin iki kavl-i muteberi vardır.

- 1- (Tebâreke): “Tezâyede hayruhu ve tekâşere” dimektir. Ki (Ve in te'uddü ni'metallâhi la tühşühâ) kavl-i keriminden maksûd-u ilâhi budur.

Bu kavle göre “Tebâreke hayrullezi” yolunda bir muzaaf takdirine ihtiyaç mess eyler.

- 2- (Tebâreke); “(Tezâyede an külli şey'in ve Teâlâ anhu fî zâtihi ve sıfâtihi ve ef'alihi” dimektir. Ki (leyse kemişlihi şey'ün)¹¹⁷ kavl-i keriminden de maksud budur.

Bu kavle göre takdîr-i muzâfa hâcet mess itmez. Bundaki (Teâlâ) kelimesi “tezâyede” lafzının atıf tefsiridir.

Tefâul sığası mubalağayı mutazammın olduğu cihetle “tebâreke” ezeli, ebedi hayr ve birri ve ihsân-ı kesîr yani, gayr-ı münkâtı' yahud vech-i mezkûr üzere mahlûkâtan müteâli oldu dimektir.

Şurası da malum olsun ki kavl-ü evvel; hâsıl-ı manadır. Takdîr muzâfa işâret değildir. Zira “bereket” fi'l-asıl; “bereke'l-bâîr” kavlinde me'hûzdür. Ki devenin

¹¹⁷ Şûra, 42/11.

göğsünden yere gelen mevdua dinir. “Yükalü bereke’l-bâîrû izâ elkâ berekehü ale’l-ardi” Yani; asıl “bereke” deve yere çökmek (16) manasına mevzû’dur. Ki dizlerini ve sadrını yere koyub yerleşmekden ibarettir. İşte bundan lüzûm ve sübût manası i’tibar olundu. Binaenaleyh bahadırların berâ-yı kârzar iltizam ettikleri mekâna “berakâü’l-harb” ıtlak olunur.

Berakâü; “ba”nın fethıyla diz üzere çöküb sebat ve temkinle edilen harb ve kîtâle denir.

Mâ-ü râkidin irkilib durduğu yere “bereke” tesmiye kılındığı gibi “bereket” dahi su “bürke” de nasıl sabit oluyorsa hayr-ü ilâhinin bir şeye sübûtuna ıtlâk olunur. (Mübârek) Kendinde hayr-ı ilâhi mevcûd ve o cihetle mes’ûd olan şeydir. Hayr-ı ilâhi dahi madem ki kabil-i hiss-ü hasr ve ve ahsâ değildir. Kendinde bir efrâyiş-i gayr-i mahsus mevcud olduğu ma’rûf olan şeye “mübârek” denildi. Tezâyüd dahi kemâl-i zâtisi itibariyledir. Ânınçün hurma ağacı neşv-ü nemâ bulup yükseldikde Araplar “-Tebâreke’n-nahletü” dirler. Yahud kemâl-i fiilisi itibariyledir. “Ma nahnü fihi” ise her iki manaya da yakışık alır. Bu sebebdan nâşidir ki İmâm Zemahşerî bunda manây-ı sâni ile tefsir idüb İmam Beydâvî de âna tabi oldu. Sûre-i Mülkde¹¹⁸ ise –mâ ba’dına olan münasebetten nâşi- manay-ı saniye iktisar eyledi. “Kezâ fi’l-Keşf”

Ebussuud Efendi merhum dir ki;

(Bereket) Hissî olsun ma’nevî olsun nemâ ve ziyâdeden ibarettir. Yani, Mutlaka bir şeyin artub çoğalmasına denir. Hayr-ü ilâhinin kesret ve devamına da dinir. Bereketin Hüdây-ı azze ve celle hazretlerine nisbeti ise (17) manây-ı evvele göredir. Zâtında sıfatında ef’alinde mâsivâsından ref’et ve teâlisi itibariyle makama elyak olan da odur.

İmâm Fahrüddin Râzi aleyhirrahme dahi “Tebâreke” lafz-ı şerifini bervech-i bala iki vecihle tefsir ettikten sonra dedi ki; Bâri Teâlâ ve tekaddes hazretlerinin zât-ı pakinde rif’at ve teâlisi manası şu iki ihtimalden hâli değildir. İhtimâl-i evvel; Zât-ı

¹¹⁸ Mülk, 67/1.

akdes-i ilâhisi vücub ve vücuduyla kıdemiyle cevâz-ı fenâdan, mütegayyir olmakdan ecell ve âlidir. İhtimâl-i şâni; Ferdâniyetiyle, vahdâniyetiyle mümkünâtan bir şeye müşâbehetten mütenezzih ve müteâlîdir.

Sıfatında her şeyden teâlîsine gelince; Bunun da mana-yı âtîyi müfîd olması muhtemeldir. Şöyle ki; Bârî Teâlâ ve tekaddes hazretlerinin ilm-i ilâhîsi ne zarûridir, ne kesbî ne tasavvurdur ne taşdîk kudret-i kâhiresi maddeye müddete, misâle celb-ü garaz ve münale muhtaç değil. Hâsılı ilim ve kudreti bunlardan mütenezzih ve müteâlîdir.

Ef'âlinde teâlîsi mânâsı dahi şudur ki: gerek vücûd ve bekâ gerek vücûdun şalâh hali ancak kendi cânib-i akdesinden ifâda buyurulan âşâr-ı kudret-i ilâhiyeden olub taraf-ı âhardan olabilmek ihtimalinden münezzeh ve âlîdir.

Başkaları demişler ki; “Tebâreke” lafz-ı şerifi şâni-i lem yezelin zâtında ezelen ve ebeden bâki ve mümteniü't-tegayyür, sıfatında da bâki ve mümteniü't-tebeddül olduğu müş'irdir. Madem ki vücûh-u mesâlih ve menâfi'in hâlikı da mübkisi da zât-ı akdesidir “tebâreke ve teâlâ” vasf-ı cemiliyyesiyle de mevşûf olması vâcib oldu. (18)

Kadı Beydâvi aleyhirrahme dahi “Tebâreke” lafz-ı şerifinin bürük-ü ba'îrden ve mürg-u tîz pervâzın saht-ı âb üzere bürükünden me'hûz olduğunu, binâenaleyh bekâya devamı delâlet ettiği sîgây-ı temriz ile beyân idüb bu vechin indinde müvecceh olmadığına ânıyla işaret buyurmuştur.

Envâru't-Tenzîl muhaşşîlerinden Şeyhzâde merhum; Hazreti Kadı'nın bu manây-ı marzîsi olmamasının sebebini beyanda; “Lienne tertîbehû â'lâ inzâlî'l-Furkânî lâ yülâimü hâza'l ma'na” demiştir. Ki medlûlû zâhirdir.

Ruhu'l-Beyân sahibi Şeyh İsmail Hakkı Efendi merhum der ki; “Tebâreke dâme devâmen şâbiten lâ intikâle lehü” manasını müfiddir. İşte bu sebebdendir ki muzâri sigasıyla “yetebârekü” denilmez. Zira muzâri manây-ı intikâli mutazammındır. Burada “tebâreke” buyurulması mâba'dı bir emr-i azîm olduğu içündür. Ki o da cemi'-i kütüb-ü semâviyyenin meâniy-i şerifesini müstemil olan Kur'ân-ı celîlû's-şândır.

Mevlâna Fenâri aleyhi'r-rahmeti'l-Bârî sûre-i Fâtiha tefsîrinde şu hikayeyi naklediyor;

Meşâhir-i fudalây-ı vüzerâdan (Sâhib bin Abbâd) “rakım” “tebâreke” “metâ” lafızlarının mânalarında mütereddîd idi. Hall-ü müşkîl için kabâil-i Arab’ı dolaşır dururdu. Nâgah bir Arab karısının “eyne’l-meta” diye sual ettiğini, mini mini bir çocuğu tarafından da “- Cae’r-rakımü ve eḥaze’l-meta’a ve tebâreke’l-cebele” cevabını verdiğini işitdi. Hane halkından (19) bu elfâzın manalarını istifsâr eyledi. Rakım’in kelb, meta’in yemek çanaklarını silmekde isti’mâl olunan yaş paçavra demek olduğunu, “tebâreke” dahi “sade” manasını müfîd bulunduğunu öğrendi.

(Ellezî):

İsm-i mevsûldür.

İsm-i mevsûl şol isimdir ki, manası kendinden sonra olan bir cümle veya şibh cümle ile tamam olur. Mütemmimine “sıla” tabir olunur. “Tebârekellezî nezzele’l-furḳâne a’lâ abdihi” nazm-ı celîlinin meâl-i münîfi; “Tenezzüh ve tekaddes etmiştir. O zât-ı ecell ki, Furḳân-ı celîli bende-i aḥlaşı nebiyy-i eḥaşşı Habîb-i edîbi safiyy-ü lebîdi Muhammed Mustafa’ya sallallahu aleyhi ve selleme tenzîl eyledi.” Demek olduğu bâlâda beyân olunmuşdu. İşte bu ibârede “O zât-ı ecell ki” manasını müfîd olan” ellezî” kelimesi ism-i mevsûldür. Manası; kendini velyeden cümle ile tamam olmuştur.

(Nezzele’l-Furḳâne)

Furḳân’ı, yani Ḳur’ân’ı tenzîl eyledi.

Furḳân; gufrân gibi masdardır. Bâb-ı evveldendir. İki şey arasını ayırmak manasıdır. Ḳur’ân-ı Ḳerîm’e ıtlâḳ olunur. Ahkâmıyla ḥaḳ ve bâtıl, yahud i’câzıyla muhiḳḳ-u mubtîl beynini ayırdığı için mübâlağaten masdarla (furḳân) tesmiye buyurulmuştur. Yahud cümleten vâhideten nâzil olmayıb îcâb-ı hikmet ve maslahata göre evkât-ı kesirede müferrekan yani âyât-ı beyyinâtının (20) araları fâsılalı olarak nâzil olduğu için (furḳân) nâm-ı celîlini almıştır. Nasıl ki diger bir âyet-i kerîmede “Ve ḳur’ânen feraknâhü li-takraehü ale’n-nâsi ala mûksin ve nezzelnâhü tenzîlen)¹¹⁹ buyurulmuştur.

¹¹⁹ İsrâ, 17/106.

İmam Fahr Razi aleyhirrahme der ki; bu te'vîl-i şâni akla daha karibdir. Zîra Bârî Teâlâ (nezzele'l-furkâne) buyurmuştur. “Nezzele” lafz-ı şerifi ise malumdur ki tefrika; “inzâl” dahi cem’a delalet ider. Hatta bu sebebden nâşîdir ki sûre-i Âl-i İmrân’da¹²⁰ “Nezzele aleyke’l kitâbe bi’l-hakki ve enzele’t-tevrâte ve’l-incîle” buyurulmuştur.

Şurası da ma’lûm olsun ki, “Furkân”ın daha çok manaları vardır. Herhangi şey ki hak ile bātılı fasl ide, ânâ “Furkân” denir. “Nasr ve avn”, “delil ve burhân” “subhgâh” gibi manalarda da müstameldir.

Furkân kütüb-ü semâviyyenin ism-i cinsidir. Her bir kitâb-ı münezzele Furkân ıtlâk olunur. (Ve lekad âteynâ Mûsâ ve Hârûne’l Furkân)¹²¹ kavli-i keriminde Tevrât-ı şerife, “Furkân” ıtlak buyurulmuştur.

Denizin bölünüb açılmasına da Furkân denir ki, “infîlâk-ı bahr” demektir. “Ve iz âteyna Mûsâ’l kitâbe ve’l-Furkân”¹²² kavli-i kerîminde vâki’ olan” yevme’l-Furkân” ile de maksûd; yevm-i Bedirdir. Zira zuhûr-u İslâm’dan sonra hak ile bātılı ibtidâ fark iden gündür. (20)

(Fîhâ yüfraqu küllü emrin hakîmin)¹²³ ayet-i şerifesindeki fark ile maksûd; “kazâ”dır. “Yükzâ” demektir.

(Ve Qur’ânen feraqnâhü)¹²⁴ kavli-i şerîfindeki fark dahi fasl ve ahkâm manasıdır. “Fassalnâhü ve ahkamnahü” dimektir.

(Ve iz feraqnâ bikümü’l-bahra)¹²⁵ kavli-i kerîmindeki (fark) da (falk) dimektir. Ki “yarmak” manasıdır.

¹²⁰ Âl-i İmrân, 3/3.

¹²¹ Enbiya, 21/48.

¹²² Bakara, 2/53.

¹²³ Duhan, 44/4.

¹²⁴ İsrâ, 17/106.

¹²⁵ Bakara, 2/50.

(Ve'l-fârikâti farkan)¹²⁶ Nazm-ı celîli “ey melâiketü tenzilü bi'l-farkı beyne'l-hakkı ve'l-batıl” diye tefsîr olunur. Ki hak ile batılı ayırmak için gökden yere inen meleklerle kısem buyuruluyor.

Fark: Başda olan saç bölüklerinin yoluna da denir, ki maksûd; aralıklarıdır. Fark; Lisân-ı Osmânî'de bazen mefrağ manasına isti'mâl olunur. Bir büyük zâttan gelen mektubun vüsûlünü iş'âr için meşelâ; “-pirâye-i fark ta'zim oldu.” deriz. “Mefrak” başın tepesinin ortasına denir. Ki saçın her tarafa yayıldığı mahalden ibarettir.

Eimme-i seb'a-i kıraat “Fefruk beynenâ ve beyne'l-kavmi'l-fâsikîn”¹²⁷ âyet-i celîlesinde vaki' sigatü'l-emri bâb-ı evvelden olmak üzere “üktül” vezninde; bazı tabiin dahi ikinci bâbdan olmak üzere “ıdırib” vezninde okumuşlardır.

İmam Fahri Razi aleyhirrahme der ki; Allâh Teâlâ bu sûre-i celîlede evvelen; (tebâreke) buyurdu. Akabinde de emr-i hâtır-ı Qur'ân'ı zikreyledi. (22) Bu lafzâ-i celilenin kesret-i hayr ve bereket manasına olduğu da bâlâda keza riş-pezir hâme-i tahkîk olmuşdu. Bu üslûb-u âli ise hazreti Qur'ân'ın menba-ı hayrât, eammü'l berekât olduğuna delalet ider. Lakin Qur'ân-ı Hakîm başka şey değil, illa feyyâz bir menbâ-ı ilim ve marifet, vâsi' bir deryây-ı hikmettir. İşte ilmin eşref-i maḥlûkât olduğuna bundan büyük delil olamaz.

(A'lâ abdihi)

A'lâ, huruf-u cârredendir. Edât-ı istilâdır.

(Abd) kul dimektir, ki burada maksûd; hazreti seyyidü'l-enbiya Muhammed Muştafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimizin nefsi enfesi hümâyunlarıdır. Zamir; Bâri Teâlâ ve tekaddes hazretlerine raci'dir. Unvân-ı mezkûr ile îrâdı; cenâb-ı risâletpenâh Efendimizi teşrîf içündür. Bir de Sultânü'l-Asfiyâ Efendimizin Zât-ı mukaddesleri aksây-ı merâtib-i ubûdiyete vâsıl ve böyle bir şeref-i ale'l-âle nâil

¹²⁶ Mürselât, 77/4.

¹²⁷ Mâide, 5/25.

olduklarını iz'ân ile beraber hazreti Mesih aleyhisselâma hâşâ ulûhiyet isnâd eyleyen naşârâyı reddetmürsel, mürsilin kulu olmak lazım geleceğini tenbih içündür.

İbni Zübeyr rağıyallâhu anhümâ cemi sîgasıyla ('alâ abdihi) kıraat buyururlardı. O halde ibâddan maksûd; Es'adü-l mürselîn sallallâhu teâlâ aleyhi ve sellem Efendimizle ümmet-i merhûmesidir. Nitekim; (Leğad enzelâ ileyküm kûlû âmennâ billâhi vemâ ünzile ileynâ) buyurulmuş. Yani inzâl, mehbî-ı vahy-i hüda Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem (23) muzâf olduğu gibi, ümmet-i merhumesine de muzâf olur. Zira ummân-ı hikmet ve ma'rifet olan hazreti Kûr'ân, ümmet-i merhumeye vâsıl ve bilhassa ol hizbullâhi'l-gâlib için nâzil olmuştur. Binâenaleyh ânlar nâzil olmuş gibidir.

“Her ne kadar hakikaten eşrefü'l-enbiyâ Efendimiz hazretlerine nâzil olmuş ise de”

Kıraat-i mezkûreye göre “abd”in sîgatü'l-cem' ile irad buyurulması; mücerred hazreti risâletpenâh Efendimizin şân-ı âlilerini ta'zim içündür, diyen de vardır.

Muhakkık-ı Rum; Sâhib-i Rûhu'l-Beyân İsmail Hakkı merhum der ki; “alâ abdihi” tabir-i dil-peziri seyyid'ül-enbiyâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimizin abdiyyet-i mutlaka ile müşerref ve bu imtiyâz-ı fahr ile sâir enbiya-i kirâm üzerine mufaddal olduğunu müş'irdir.

Zira Bâri Teâlâ ve tekaddes hazretleri enbiyâ-i izâmından hiçbir nebiyy-i zişânı mutlak olarak “abd” tesmiye buyurmamıştır. Belki “abdehû Zekerıyya” kul-u şerifi gibi mukayyed olarak, yani ism-i nebiyi tasrîh iderek zikr eylemiştir.

Bu tabir-i müş'ir-it tevkîr; İsa aleyhi's-selâmın ibn-i hüdâ olduğunu zu'm eyleyen naşârâyı da zımnen red eyler. İsa aleyhi's-selâm ibnullâh değil, rasûlullâhdır. Rasûl ise mürsil'in bende-i hâssı olmak lazım gelir. Kelime-i müniciye-i şehâdetde 'abdin lafz-ı rasûl üzerine takaddüm itmesi de bu hakikati beyan ve ifsâh içündür. (24)

(Li yekûne)

Zamir; abde yâhud furkâna râci'dir. Zamirin furkâna rucu'nu “İbni Zübeyr” rağıyallâhu anhümâ hazretlerinin kıraati takviye ider. Zamir, Allah Teâlâ ve tebâreke

hazretlerine de raci olabilir. (İnnâ künnâ münzirîn)¹²⁸ kavlı-i kerîminde olduğu gibi. Ahsenü'l-vecîh evvelkidir.

(İnne hâze'l-Ḳur'âne yehdî)¹²⁹ nazm-ı celîlinde “hidâyet” hazreti Ḳur'ân'a isnad edildiği gibi.

İmam Fahri Razi aleyhirrahme der ki; bu vecih akıldan baîddir. Zira gerek münzir, gerek nezîr tahvîfde fâilin sıfatından olup, hazreti Ḳur'ân'ın bununla vasfı mecâzîdir. İmkân var iken kelâmın hakikate hamli ise evladır.

Ebussuud Efendi merhum der ki; “liyekûne” kavlı-i şerifi tenzîlin gayeti, illet-i müterettibesidir. Nezîr, muhavvif manasına olup halkullâhın azâb-ı elîminden tahvîf iden nebiyy-i zîşânın yahud Ḳur'ân'ın sıfatıdır.

(Li'l-âlemîn)

Ma'lûmdur ki, “âlem” mâsivâullâhdır. Fakat burada maksûd; yalnız “şekâleyn”dir. Ki ins-ü cinden ibarettir. Melâike-i kirâm bundan hâricdir. Zevî'l-ukûle mahsus sigatü'l-cem ile yani (ya) ve (nûn) (25) ile îrad buyurulması da efrâd itibariyledir. Tağlib tarikiyla değildir. Zira maksûd; gerek ins, gerek cin her ikisinin de cinsinden olan efrâd-ı ukalânın istiğrâkıdır. Cins-i melâike dahi eğerçe mâsivâullâhdan olan ecnâs-ı âlemden ma'dûddurlar. Bu suretde alemiyandan mükellef olanlar içinde ins-ü cinden başka cins kalmaz. Rasûl-ü Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz dahi cemi'-i ins ve cinnin peygamberidir. Ânınçün aleminden maksûd; yalnız mecmu-u efrâd-ı ins ve cindir. Bunda cins-i melek dahil değildir, dedik.

(Nezîran)

Ya “münzir” manasına sıfat-ı müşebbihedir. Yahud inkâr manasına olan “nekir” gibi inzâr mânasına masdardır. Racül-ü âdile mübâlağa tarîkıyla “racülün âdilün” denildiği gibi “nezîr”in de inzâr mânasına isti'mâli mubâlağa içündür.

¹²⁸ Duhan, 44/3.

¹²⁹ İsrâ, 17/9.

Ebussuud Efendi merhum manay-ı evvel ve sâni-i zamirin “abd”e yahud “Furkân” a râci‘ olması takdirine göre olduğunu beyandan sonra zamirin “nezzele” nin medlûl-ü aleyhi olan “tenzîl”e irca‘ ihtimâlini de gösterüb manay-ı sâniide mubâlağa olduğu için takdir-i kelam (li-yekûne tenzîlehü inzâran) siyâkında olur demiştir. Zira nefsi Furkân inzâr olamaz. “Nezir”in “münzir”in ikisi de Allâhu zülcelâlin azâb-ı elîminden tahvîf edici manasınadır. (26)

Kütüb-ü lügatte mezkurdur ki, “nezîr” bir adama bir maddeyi i’lâm ve iblâğ ile tahzîr ve tahvîf eylemek. Yani ol maddenin korkunç olduğunu ihbâr ve i’lâm ile âni korkudub âgâh eylemek manasınadır ki, “tebşîr” mukâbilidir.

İmam Fahri Razi aleyhirrahme ricâl-i tefsirden naklen der ki; bu âyet-i celîle bazı ahkâma delâlet ider.

Evvelkisi; Âlem mâsivâullâha ıtlâk olunur. İns-ü cinden, melâikeden cemi-i efrâd-ı mükellefine mütenâvil olur. Lakin Rasûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimizin melâikeye ba’s ve irsâl buyurulmamış olduğunda icmâ-ı ümmet vaki’ olmuştur.¹³⁰ Binâenaleyh yalnız cemi-i efrâd-ı ins ve cinne meb’ûs olması lazım gelir.

İkincisi; Âlemîn, lafz-ı mahlukâtın kâffesine şâmil olduğundan hazreti risaletpenâh efendimizin rûz-u haşre dek hâtemü’l-enbiyâ ve’l-mürselîn olması lazım geleceğine bu âyet-i celîle delâlet ider.

Üçüncüsü; Mu‘tezile bu âyet-i celîle ile istidlâl idüb demiştir ki; Hâk sübhânehü ve Teâlâ kâffe-i efrâd-ı mükellefinden imân ve fiil-i t̄aat irade buyurmuştur. Zira rasûl-ü müctebâ şallallâhu aleyhi ve sellem efendimizi kâffe-i efrâd-ı ins ve cinne ba’s buyurdu ki, ânların kâffesine nezîr olsun. Kâffe-i efrâd-ı mükellefinden de husûn ile iştigâl, kubûhdan i’raz eylemelerini irade buyurmuştur.

Ülemâ-i ehl-i sünnet dahi ânlara (Ve leğad zera’na li-cehenneme keşîran mine’l-cinni ve’l-insi lehüm kulûbün lâ yefkahûne bihâ ve lehüm a’yünün lâ yûbsirûne bihâ ve

¹³⁰ Burası cay-ı nazardır.

lehüm âzânün (27) lâ yesmeûne bihâ ülâike ke'l-en'âmi bel hüm eḍallü ülâike hümü'l-ğâfilûne)¹³¹ âyet-i celîlesiyle muâraza itmişlerdir.

Dördüncüsü; Birisi çıkıp diyebilir ki; “tebâreke” lafz-ı şerifi keşret-i ḥayr ve berekete delâlet ettiği gibi bunun akabinde de keşret-i ḥayr ve menâfie sebep olan şeyler mezkûr olmalı değil miydi? Halbuki akabinde inzârdan bahs buyuruldu. İnzâr ise gamı, havfı mûcibdir. İmdi burada inzârın zikri nasıl münâsebet almıştır?

Bunun cevabı şudur;

İnzâr; Te'dîb-i veled mecrasında cârîdir. Nasıl ki te'dîb-i veled hususunda ne kadar itina olunursa müstakbelde istifâdey-i azîmeyi müeddâ olacağıçün evlâda o kadar ziyade iyilik edilmiş olacağı gibi bu da aynıyla âna benzer. Şöyle ki; İnzâr ziyade oldukça halkın cenâb-ı Hakk'a rucû'u ekser olacağı için saadet-i uhreviyede etemm ve ufer olur. İşte bu inzâr menâfi-i âcilenin şâyân-ı nazar-ı iltifat olmadığına tenbîh gibidir.

Sâhib-i Rûhu'l-Beyân İsmail Hakkı merhum der ki;

“Li-yekûne li'l-âlemîne nezîran” kavî-i kerîmi tenzîlin gayet müterettibesidir. Kur'ân'ı bende-i aḥlası, nebiyy-i eḥaşşî Muḥammed Muṣtafâ'ya sallallâhu aleyhi ve sellem tenzîl eyledi. Ki efrâd-ı ins ve cinden gerek kendine muâsır olanlara gerek kendinden sonra gelecek olanlara münzîr, Allah'ın azâbından mûcibât-ı sathından muḥavvif olsun dimektir. (28)

İnzâr; tahvîfi mutazammın olan ihbârdır. “Tebşîr” sürûru mutazammın olan ihbâr demek olduğu gibi.

Âlem; mecmu-u mahlûkata ıtlâk olunur.

İmam Râğîb aleyhirrahme dir ki; “Âlem” Batn-ı felekin hâvi olduğu cevâhir ve araza denir. Bu fi'l-asl; “ma yu'lem bihi's-şey'ü” manasınadır. Maḥlûḳâta -ki mâsivâullâhdır- ıtlâkı, mûcidi olan zât-ı ecell-ü â'lâyı bilmeye delâlette vesile olduğuna

¹³¹ A'râf, 7/179.

mebnîdir. Cem'iyeti envâ ve esnaf itibariyledir. Âlem-i insan, âlem-i âb, âlem-i nâr gibi. Yahud eşref-ı maḥlûkât olan insanın taḡlîbine mahmûldür. (29)

Kavlühü Teâlâ

(Ellezî lehû mülkü's-semâvâti ve'l-arḍi ve lem yetteḥiz veleden ve lem yekün lehû şerîkün fi'l-mülki ve ḥalaḳa külle şey'in fe ḳadderahü takdîran)¹³²

Hülâşa-i meâl-i münifi; O zât-ı ecell ki hikem-i mesâlih üzerine mebnî olan meşîyyet-i ilâhiyyesinin iktizâsına göre varı yok, yoḡu var itmek, öldürmek, diriltmek, emir ve nehyetmek sûretiyle semâvât-u zeminde ve bunların içindeki maḥlûkâtta - kudret-i tâmmeyi tasarruf-u külliyyi müstelzim olan- sultân-ı ḳâhir, istilâ-ü bâhirâna mahsûs olub başkası ne bi'l-istiklal, ne bi'l-iştirak o saltanat-ı kübrâda, o istilâda alakadar değildir. Velede ittiḥaz itmedi. Mülkü ve saltanatında hiç kimse âna şerîk de olmadı. Herşeyi hikem-i bâliḡası üzerine mebnî olan irâde-i ilâhiyyesinin iktizâ ettiği takdîre göre ihdâs eyledi. Şöyle ki; Mevcûdâtтан her birini mevâdd-ı mahsûsâdan yaradub cümlesinde de âsârı, aḥkâmı muḥtelif ḥavâss-u kuvvâ tertîb eyledi. Herşeyi o şeye layık olan hasâis ve ef'alden dilediḡi ḥasâis ve ef'âl içün tehyie buyurdu. Öyle bir tehyie ki ânın künhüne irilmez, hakikatine varılmaz.

Tefsîr ve îzâh: Âyet-i sâbıkanın tefsîri âhirinde demişdik ki; (Li-yeküne li'l-âlemine nezîran) kavlı kerîminden müstefâd olan inzâr, menâfi-u âcilenin şâyân-ı nazar-ı iltifat olmadığına tenbîh gibidir. (30)

Evet öyledir. Zira Ḥaḳ subḥānehû ve Teâlâ hazretleri âyet-i ûlâda vakta ki kendi zât-ı pâkini hayrât-ı keşirenin mu'tisi diye vasf eyledi. Yalnız menâfi-i dîni beyân buyurub menâfi-i dünyâdan asla bir şey zikretmedi. Ândan sonra da bu âyet-i celîlede zât-ı akdesini sıfat-ı kibriyâdan dört nev'i sıfatla vasf eyledi.

Evvelkisi; “Ellezî lehû mülkü's-semâvâti vel arḍi” kavlı kerîmidir. İşte bu nazm-ı celil: vücûd-u pürsûd-u ilâhiyyesine delâlete tenbîh gibidir. Zira muhakkaktır ki meydanda olan bunca ef'âl-i mütḳâne bir fail-i hakikin vücutuna muhtâç olub, isbât-ı

¹³² Furkân, 25/2.

vücûd-u vâcibe de bundan başka yol yoktur. Binâenaleyh bu sıfat-ı celîlenin sâir sıfat-ı mukaddese üzerine takdimi, emr-i vâcib gibi idi. (Ma fis-semâvâti ve'l-arđi) kavlı-ı şerîfi; Bu mahlukâtın zaman-ı hudüsünde de kendi mahiyetleri vücudlarında zaman-ı bekasında da hâlık-ı lem yezel hazretlerinin ihdâs ve ibkâsına muhtac ve ol âferinende-i bî zevâlin kâffe-i mahlukâtta keyfe mâ yeşâu mutasarrıf olduğuna işaretir.

İkincisi; (Ve lem yetteḥiz veleden) kavlı-ı kerîmidir. İşte bunda da ebeden ma'bud ancak cenâb-ı Vâcibü'l-vücûd olduğunu, kendinden başkasının ma'bud ve saltanat-ı ilâhiyeye vâris olması gayr-i sahih idüğünü beyân buyurmuş olmağla bu sıfat-ı celîle hem “tebâreke” hem “Ellezî lehû mülkü's-semâvâti vel arđi” kavlı-ı şeriflerini müekked gibi oldu. İşte bu nazm-ı celîl, nasârâyı red gibidir. Çünkü ânlar Hazreti Mesih aleyhi's-selâma ibnullâh demişler, büyük bir iftirada bulunmuşlardır.

Üçüncüsü; (ve lem yekün lehû şerîkûn fi'l-mülki) kavlı-ı kerîmidir. (31) Maksûd; Ülûhiyetle münferid olan ancak zât-ı pâk-i ḥudâdır demek olub, abd bu hakikati fehm idince mâsivâullâhdan bîm ve ümidi kat' eyler. Yalnız cenâb-ı Mu'tiyy-i hakikinin rahmet ve ihsanıyla meşgulü'l-kalb olur. Bu nazm-ı celîl de (şeneviye) ile abede-i nücumu reddir.

(Ellezî)

Bu, ya bir mübtedâ-i hazfe haberdır¹³³, ya ism-i mevsul-ü evvelin na'tıdır. Ya ânın beyanıdır. Yahud ândan bedeldir.¹³⁴

¹³³ Mubteda mahzuf: haberiyle beraber cümlesi “ismiyle” olup cümle-i sabıkayı takrir ve tesbit eder bir cümle-i müste'nifedir.

Denirse ki, bedel ile mübeddelün minhün beynini (li-yeküne li'l-âlemîne nezîran) kavliyle fasl, nasıl câiz oldu?

Cevab-ı âti verilir; Beyinleri bir kelâm-ı ecnebi fasl edilmiş değildir ki, bu suâl vârid olsun. Zira mübeddelün minhün sılası (nezele) dir. (32) (li-yeküne) kavlı-i şerifi de ânin illetidir de sanki mübeddelün minh ancak âninla tamam olabilir.

(Lehü mülkü's semavati ve'l-ardi)

Ebussuud Efendi merhum bu nazm-ı celili “lehû hâssaten dûne gayrihî lâ istiklâlen velâ iştirâken es-sultânü'l-kâhîru ve'l-istilâü'l-bahîrû aleyhimâ el-müstelzimani li'l-kudreti't-tammetin et-tasarrufi'l-külliyi fihimâ ve fima fihima icaden ve idamen ve ihyâen ve imâtetin ve emran ve nehyen haysüma taktedîhi meşietühü'l-mebniyyetü ale'l-hikemi ve'l-mesâlihi” ibaresiyle tefsir buyurmuş olduğundan hulâsâ-i meâl-i münîfi bu vechile terceme edilmiştir.

(Ve lem yettehiz veleden)

Velede ittihaz itmedi demektir.

Hazreti Mesih aleyhi's-selâmı “ibnullâh”, melâike-i kirâmı “benâtullâh” diye zu'm idenleri reddir. Teâlallâhu an zâlike ulüvven kebîran.

Mâkablindeki cümle-i zarfiyye üzerine ma'tufdur. Nazm-ı sıla silkindedir. Bu da mazmûn-u münîfi o kadar vâzıh ve zâhirdir ki câhil olanların bile mechûlü olamayacağını lâ-siyyemâ mâkablindeki cümle-i cemîlenin takrir ve beyânından sonra bunda şek edilecek bir şey kalmayacağını iz'an içündür.

¹³⁴ Bedel: şol tabi'dir. Ki ibarede maksud bi'l-ifade o olup metbuu taviye olarak zikr olunur. İkisinin birden zikrinden kelamda mezid te'kid ve tebyin hasıl olur.

Metbuuna: mübeddel minhu tabir olunur: “cae ebuke Zeydun” pederin Zeyd geldi. Cae: fiil. ebuke: fail. Zeyd: Bedel. Bedel dört nevidir:

Bedel-i külldür: ki mübeddel minhun aynıdır.

Bedel-i ba'zıdır: ki mübeddel minhun cüz'i demektir.

Bedel-i iştimaldir: ki mübeddel minhun müştemil ve mülabis olduğu şeydir.

Bedel-i mübayindir: ki mübeddel minhun ne aynı, ne ba'zı, ne de müştemil olmayarak ana muhalif düşendir.

(el-Muktedab)

(Ve lem yekün lehû şerikün fi'l-mülki)

Mülk-ü saltanatında âna hiç kimse şerik olmadı dımehtir. Bu da (33) sıla üzerine ma'tufdur. Şerikin zikri de ifradı taaddüd-ü ilâha kâil olan “Şeneviye” nin buṭlân-ı zu'munu tasrih içündür.

Şeneviyye; Bir tâifedir ki taaddüd-ü ilâha kâil olub ilâh-ı vâhide şerik isbat iderler. Şerri yaradan, ḥayrı ḥalk idenin gayrıdır dirler.

Bārî Teâlâ ve tekaddes hazretleri, saltanat-ı kübrây-ı semavât-u zemini kendine isbât ile veledi şeriki nefy eyledikden sonra;

(Ve ḥalaḳa külle şey'in fe-ḳaddarahû takdîran)

Diyüb gerek semavât-u zeminde, gerek semavât-u zemindeki eşyada ḳudret-i tâmme ve tasarruf-u külli ile fermân-ı fermâyı istiklal olduğuna tenbih buyurdu.

Tedkîkât-ı Lugaviyye

Ḥalk; Nâs tarafına isnad olunursa iki vecihle isti'mâl olunur: Biri takdir ve tahmin, öbürü ihdâs-ı kizb manasına ki yalan peyda (34) eylemek dımehtir. (Ve tahlükûne ifken) kavlı-i kerimi bu manayı pek açık gösterir. “Siz yalan îcâd idersiniz” dımek olub burası âtide daha ziyade izâh idilecektir.

Takdir; Ḥaḳ celle ve alâ hazretleri ezelden ebede dek ḥalk ve îcâd ideceği kâinâtı kable'l-îka levh-i mahfûzda olacağı üzere resm eylemek mânasınadır.

Ḥalk, madem ki takdir manasınadır (Ve ḥalaḳa külle şey'in) buyurulduktan sonra bir de (fe-ḳadderahu taḳdîran) buyurulması güya ki (ve ḳaddera külle şey'in fe-ḳadderahu) buyurulmuş gibi olmaz mı? İşte Kadı Beydavi aleyhirrahme bu tevehhümü def için (ve ḥalaḳa külle şey'in) kavlı-i kerîmini “ahdesehu hudûsen mürauıyyı fihî't-takdir” keḥalkihi'l-insâni min mevâddı mahşûsâtın ve süverin ve eşkâlin muayyenetin” ibaresiyle tefsîr ettikten sonra (fe-kadderahu taḳdîran) kavlı-i kerîmini de “fe-kadderahu ve heyyahu li mâ erâde minhu mine'l-ḥaşâişi ve'l-ef'âli ketehiyeti'l-insâni li'l-idraki ve'l-fehmi ve'n-nazari ve't-tedbiri vestinbatie's-sâni'i el-mütenevviati ve müzavelete'l-a'mâli el-muhtelifeti ilâ gayri zalike. Ev fe-kadderahu li'l-bekâi ilâ ecelin müsemmâ, ve

kad yuṭlaḳu'l-ḥalku li-mücerredi'l-îcâdi min gayri nazarin ilâ vechi'l-iştîḳakı¹³⁵ Fe-yekûnü mâna; Ve evcede külle şey'in fe-kadderahu fi îcâdihî hattâ lâ yekûne mütefâviten¹³⁶ dimiştir. (35)

Yani “ḥalk” ilm-i sâni'deki takdir ve tesviyeye müteferri' ihdâs manasınadır. Zira muhakkaktır ki, sani'-i masnû'unu îcâddan mukaddem ilminde takdir ve tesviye itmezse âni niçün yapacağını, ne işde kullanacağını ve o işde istimale salih olmak için hangi maddeden, ne şekil ve suretde olması lazım geleceğini evvelce tasarlamazsa icaddan sonra ânda elbette tefâvüt vuku' bulur. Ya lüzumundan ziyade bazı şeyler bulunur yahud hadd-i kemâle vusûl için bazı eksigi olur. Ânınçün Şâni'-i Teâlâ ve tekaddes hazretleri de mevcudât-u kainâtdan her şeyi ne hikmet ve maslahata mebni yaratmak istediye ânda irâde-i ezeliye-i ilâhiyyesine göre takdir ve tesviyeye murad iderek yarattı. Meselâ insanı mevâdd-ı maḥşûşadan suveri ve eşkal-i muayyene üzere yaratmış olması gibi.

Sonra da her şeyi ḥaşâiş ve ef'âle dair ândan ne irade buyurduysa âna uhdedar olabilecek bir hal ve hey'ette tehyie eyledi. Meselâ; İnsanı idrâk, fehm, nazar, tedbir, sanayi-i mütenevviayı istinbât, a'mâl-i muhtelifeyi müzavele ve sâire için tehyie buyurmuş olması gibi.

Yahud her şeyi bir ecel-i müsemmâya, ma'lûm bir gayet ve müntehâya dek bâki kalmak üzere takdir ve tesviye buyurub levh-i mahfuzda öylece resm eyledi.

Bazı kere “ḥalk” vech-i iştîḳâka nazar olunmayarak yani ḥalk; bi-hasebi'l-vaz'ı manayı takdirden hâlî değilse de bu mănâ mülahaza idilmeyerek mücerred îcada da ıtlâk olunur. Bu suretde nazm-ı celile; ve evcede külle şey'in fe-kadderahu fi îcadihi hatta la-yekûne mütefâviten siyâkında mănâ verilir. (36)

İşte Kadı Beydavi aleyhi'r-rahme, nazm-ı celilde var zannolunan “tekrar” tevehhümünü def'a evvelen; “Fe-kadderahu ve heyyeehu limâ erade minhu” kavliyle işâret itmiştir. Müfessir müşârun ileyh demek ister ki, “ḥalâka” kavliyle medlül-ü aleyh

¹³⁵ Bi-hasebi'l-vaz'i fe inne iştîḳakahu mine'l-halki bi-mana't-takdiri ke-kavlihi: “velanet tefra ma hulikat ve ba'du'l-kavm yuhlaku sümme la yûfra.” Ey yakta'u ma kadera fe mana't-takdiru mulahazun fi iştîḳakihî.

¹³⁶ Ey muhtelifu'l-hılkati ke-kavlihi: (ma tera fi halki'r-rahmani min tefâvüt).

olan takdir, “fa” ile ana müteferri’ olan takdirin gayrıdır. Zira evvelkisi Şâni-i lem yezelin ilm-i ezeliinde muhdesin icâb-ı hikmete göre madde ve sûretini ve hâl-u vücûdunda ânı ihâta edecek avârızını ta’yin iderek tesviye buyurmasından ibârettir. Nitekim her san’atkâr bir şeyi yapmazdan mukaddem evvela ânın şekil ve suretini tesviye ider de andan sonra yapar. İmdi “halağa” lafzına müteferri’ olan takdir, muhdesi kendine yarayacak olan şey için tehyieden ibaret olmağla “halağa külle şey’in” buyurulduktan sonra “fe-kadderahu taqdiran” buyurulmasında vücudu tevehhüm olunan tekrar yoktur. Güya “evcede külle şey’in alâ taqdirin evcebethü’l-hikmetü ve kaddera lehû mâ yaslühühû ve yükîmühû vemâ yürâdü minhü mine’l-haşâişî ve’l-ef’âlî” buyurmuş oluyor.

Şâniyen; “fe-kadderahu lil-bekâi ilâ ecelin müsemmâ” kavliyle işaret etmiştir. İşte bu manaca da “taqdir” hikmetin iktizâ ettiği takdir ve tesviyeye riâyet olunmuş ihdâs manasına olan hâlka müteferri’dir. Zira bir şeyin bekâsı ihdasından sonra olur. Bu surette de güya “ahdesehu fe-ceale li vücûdihî gâyeten mahdûdeten” buyurulmuş olur.

Şâlisen; Fekad yütlaku’l-halkü’l-mücerridi’l-icâdi min gayri nazarin ilâ vechi istikâkin” kavliyle işaret etmiştir. Bu surette “fe-kadderahu” tekrar (37) olmamış olur. Yahud bundaki “fa” ihbârda tertîb ifâde ider. Sanki “evcede külle şey’in fe-kaddera fi icâdihî ve lem yûcedhü bihaysü yahsülû’t-tefâvütü ve’t-tebâüdü beynehû ve beyne’l-misâli ellezî ikteðathü’l-hikmetü” buyurulmuş oluyor.

Hülâsa, vâkıa dahi takdîr manasınadır. Fakat “fe-kadderahû” kavli-i kerîmindeki takdir, “halağa” manasına muteber olan takdir değildir. Belki muhdesi ilm-ü teklifden vesâireden her ne için ihdâs buyurmuşsa âna müheyyâ kıldı dimektir. Bu takdirce her ikisi de başka başka manaya isti’mâl olunmuş olmağla nazm-ı celîlde esâlib-i belâğata muhâlif olan “tekrar” yoktur.

Vech-i evvel; Zeccâc’ın aleyhi’r-rahme muhtârıdır. Azhar olan da odur.

Zemahşerî dahi Tefsir-i Keşşâf’da –bazı elfâz ve tabiratca cüz’î ihtilafdan başka aynıyla mana vermiş ve İmam Beydâvi’nin ibare-i şerifesi andan tûraşide olduğu anlaşılmıştır.

Ebussuûd Efendi merhum dir ki; Meâniy-i mezkûreden hangisine haml olunursa olsun bu cümle-i cemîle –sıla silkinde intizâm yafte olan- mākablindeki cümlelerin ta’lili mecrâsında cāridir. Zira hüdây-ı cihân-ı aferinin cem’i eşyayı min gayri tefâvüt bir suret-i bedi’ide yaratmış olması sıfat-ı mukaddese-i ulûhiyetle ittisafı nasıl iktizâ ediyorsa, kâffe-i mâsivâsının dahi kâinen mâ kâne, melekût-ü saltanât-ı kâhiresi altında bulunmasını iktiza ider. Böyle bir melik-i qadirin bir saltanât-ı qâhirin taht-ı melekût ve saltanatında bulunan şeyin ise o Allahu Ekber’in veledi (38) olabilmesi nasıl tevehhüm olunabilir? Yahud mülk-ü saltanatında âna nasıl şerîk isbat olunabilir? Sübhanellâhi ammâ yasifün.

Rûhu’l-beyân

(Ellezî)

O zât-ı ecell-u akdes ki,

(Lehû mülkü’s-semâvâti ve’l-arḍi)

Saltanat-ı semâvât-u zemînde münferiddir. Semâvât-u zemînde ne istiklâlen ne iştirâken ândan başka sâhib-i tasarruf yokdur. Bi’l-istiklâl-i âmir ve nâhi mutasarrıf-ı hakiki odur.

(Ve lem yetteḥiz veleden)

“Veledde ittiḥaz itmedi ki mülk-ü saltanatına vâriş olsun. Zîra cenâb-ı Akdesi Hayyun lâyemûttur.

İttiḥâzin; -ki lisânımızda edinmekle tabir olunur- me’ḥazi muḥtelefün fihdir. Bazıları “teḥaze-yetteḥizü-taḥzen” maddesinden iftiâldir. Ta’y-ı asliye ile ta’y-ı iftiâl cem olmağla idgam olundu dediler. İnde’l-ekşerîn mehmûz olan “eḥaze-ye’ḥüzü” maddesinden me’ḥûzdür. Bu kavî, müellif-i Kâmus indinde mercûhdur.

“Veled” mevlüd dimektir. İnsanın ve sâir ḥayvanın binefsihi ve bi hakikatihî (39) zâdesine denir ki döl ve yavru tabir olunur. Tebenni ve ittiḥaz cihetiyle olana ıtlâk olunmaz. “Veled” lafzı, müfred, tesniye ve cem’ide “evlâd” “vülid” denir.

(Ve lem yekün lehû şerîkûn fi’l-mülk)

Saltanat-u semāvāt-u zemînde kendinin hiçbir ortağı da yok ki emr-i îcada âna muâraza ve münaza‘a edebilsün.

Mesnevî

Vahid ender melik evra yareni

Bend-ganeş ra cezavu salarani

Nist halakeş ra değerkes maliki

Şer-kets davet-kend ciz haliki

(Ve hâlağa külle şey’in fe-ğadderahu tağdîran)

Mevcûdâtтан her bir mevcûdu mevâdd-ı maḥşûşadan sûret-i muayyene üzerine ihdâs ve terkîbinde muhtelifü’l-ahkam ve’l-âsâr-ı kuvva ve havâss-ı muhtelif tertîb eyledi. (40)

Kavlühû Teâlâ;

(Ve’t-tehazû min dûnihî âlihетен lâ yaḥlûkûne şey’en ve hüm yühlekûne velâ yemlikûne li-enfûsihim)

(Ḍarran velâ nef’an velâ yemlikûne mevten velâ ḥayâten velâ nüşûran)¹³⁷

Hülâsâ-yı meâl-i münîfi; Müşrikler, saltanat-ı semāvāt-u zemîn kendi zât-ı akdesine maḥşûş, veled-ü şerîk kendinden müntefî’ olmak, cem’-i eşyayı ḥalk idüb gayet bedî’i bir sûretde takdir ve tesviye buyurmak gibi levâzım-ı ülûhiyyete dair bazı şûn-ı celilesi zikrolunan Allāhu zû’l-celâli, bırakub kendileri içün aşnam-ı menhûteden perestiş idecek âlihe edindiler ki o âlihe eşyadan hiçbir şeyi yaratmağa kâdir olamazlar. Halbuki o âlihe ittiḥâz ettikleri şanemler sâir maḥlûkât gibi ihdâs edilir şeylerdir.

Yahud ânlar ibadet-i hüdâ üzerine birtakım şanemlerin ibadetini tercih ve ihtiyâr eylediler ki, o şanemlerin aczinden daha zahir, daha âşikâr bir acz tasavvur olunamaz. Ne Cenâb-ı Allāh’ın ne de ibādullāhın ef’âlinden hiçbir şeye kadir olamazlar. Hiçbir şeyi

¹³⁷ Furkân, 25/3.

yeniden yapıp düzemezler. Halbuki onlar yapıp düzülür şeylerdir. Çünkü ânları perestîşkarları olan heykeltıraşlar naht ve taşvîr iderler. Kendi nefisleriçün ne def’-i mazarrâta, ne celb-i menfaâte istitaatları, ne dünyada bir diriye öldürmeye bir ölüyü diriltmeye, ne iķabda mevtâyı ba’s itmeye iķtidarları yokdur. Yani zarar ve nef’iden ihyâ ve imâteden, ba’s ve ve nüşürden hiçbir şeyde tasarrufa kâdir olamazlar. (41)

Tefsîr ve İzâhı;

Haķ sübhânehu ve Teâlâ hazretleri bu sûre-i celîlenin maṭlâında, vaktâ ki kendi zât-ı ecell-i akdesini sıfât-ı celâl ile sıfât-ı izzet ve ulüvvü ile vaşfeyleti. O vaşf-ı cemîl vâcibü’t-tebcîl şanem-perestlerin mezheb-i nâ-pâklerini tezyîf ile terdif idüb sanemlerinin kemâl-i acz ve noksanlarını birkaç vecihle beyân buyurdu.

Vech-i evvel; Abede-i evşânın ilâh ittiḥâz ittikleri şanemler, ḥâlîķ-ı eşya değildirler. İlâha ise ḥalk ve icada kâdir olmak vâcibdir.

Vech-i şâni; Şanemler maḥlûkdurlar. Maḥlûķ olan şey de muhtacdır. İlâha ise ğanî ve ihtiyaçdan beri olmak lazım gelür.

Vech-i şâliş; Şanemler kendi nefisleriçün ne def’-i mazarrâta, ne celb-i menfaate muktedir değildirler. Aczin bu derekesinde olan âhâra îsâl-i zarar ve nef’a hiç kadir olamaz. İmdi hâl-u şânları bundan ibaret olan cemâdâta perestîş itmede ne fâide vardır? Hiç!

Vech-i râbi’a; Aşnâmın ne evvelen zaman-ı teklifde, ne şâniyen zaman-ı mücâzâtta imâteye, ba’s se istitaatleri mefkûddür. Bu halde olanlara ise nasıl “ilâh” nâmı verilebilir? Perestîş itmek nasıl becâ olabilir? Halbuki ibadete layık ve müstahak olan zât-ı ecell-i a’lâyı bu niam-ı maḥşûşe ile maḥlûķâtına in’âm ve ihsan idebilmelidir.

Burada birkaç suâl vârid olur.

Sual-i evvel: (Ve’t-teḥazü min dûnihi âlihетен) kavî-i kerîmi yalnız büt-perestlere mi maḥşuşdur? Yoksa bunda naşârâ abade-i kevâķib, a’bade-i melâike de mi dahildir? (42)

Cevab: Kadı Abdü'l-Cebbâr el Mu'tezilî didi ki; Bunda naşârânın dühûlü akıldan baîddir. Zira ânlar Allâh'dan başka olarak mütea'ddid âlihe ittiḥâz etmişlerdir. Yalnız Hazreti İ'sâ aleyhi's-selâm için ibnullah demişler. Âyet-i celilede ise cemi' sîgasıyla "âlihe" vârid olmuştur. Binaenaleyh bununla maksud abede-i asnam olmak akla daha yakındır. Melâikeye perestîş idenlerin de bunda dühûlü câizdir. Zira bunların da mabudlarında bir kesret vardır.

Burada birisi çıkıp diyebilir ki; "ve't-teḥazû" ile "âliheh" kelimelerinin ikisi de sîgatü'l-cem' olup, cem'in cem'a mukabelesi ise âhâdın âhâda inkisâmını iktiza etmekle naşârânın mabud-u hakikiden başka yalnız bir mabudları olması bu lafzâ-i celile tahtunda dühûllerini mâni olamaz.

Sual-i şâni: Eimme-i ehl-i sünnetten bazıları "ve't-teḥazû min dûnihi âliheden lâ yühleḳûne şey'en ve hüm yühleḳûn" âyet-i kerîmesiyle abdin fiili de mahlûkullâh olduğuna ihticâca idüb demişler ki; -Allâh Teâlâ hazretleri abede-i asnâmı bir şeyi yaratmaktan âciz olan birtakım cemâdâta perestîş itmelerinden dolayı ta'yib buyurdu. İşte bu nazm-ı celil, ibadet ancak ḥalk ve îcâda muktedir olana lâayık ve müstehak olduğuna delildir. Dimek ki Allâh Teâlâ hazretlerinden başkası da ḥalk ve îcâda muktedir olaydı, o da -hâşâ- âlihe mabud olmak lazım gelirdi.

Sual-i şâliş: Bu âyet-i celîle ba'se delâlet ider mi?

Cevab: Evet ider. Zira Ḥaḳ sübhânehu ve Teâlâ bunda (nüṣur) u zikreyledi. Nüṣûrun manası ise âyet-i celîlenin siyâk-ı münifine nazaran (43) şudur; ma'bûd, muti'lere sevab, âsilere ikab îsaline kadir olmak lazım gelir. Binâenaleyh buna kâdir olmayan ülûhiyete salih değildir.

Vâcib Teâlâ ve tekaddes hazretleri sûre-i kerîmenin maṭlâında Furḳân-ı Azîm'i Rasûl-ü Ekrem'ine (sallallahu aleyhi ve sellem) tenzîl buyurduğunu beyan ile beraber zât-ı akdesini kemâl-i sıfat ile vasf ve şân-ı celiline layık olmayan şeylerden tenzih eyledikten sonra tevhid ve nübüvvete muḥâlif olan gûruh-u lâ yüfliḥûn reddehu şuru' ile;

(Ve't-teḥazû min dûnihi âliheden)

Buyurur ki müşrikler saltanat-ı semavât-u zemin kendi zât-ı akdesine mahsus, veled ve şerik kendinden müntefî’ olmak cemi’ eşyayı halk idüb gayet bedi’ bir surette takdir ve tesviye buyurmak gibi levâzım-ı ülûhiyete dair bazı şuûn-u celilesi zikrolunan Allâhu zülcelâli mütecâviz oldukları halde birtakım esnâm-ı menhûteden perestîş idecek ilâhlar ittihâz ittiler demektir.

(İttehazû)’nün zamiri “Ve lem yekün lehû şerîkûn fî’l-mülki” kavı-i şerîfinden yahud makamdan mefhûm olan müşrikine râcidir.

(Lâ yaḥlûkûne şey’en)

O ittihâz ettikleri âlihe eşyadan bir şeyi yaratmağa asla kâdir olamazlar. (44)

Küffâr; Perestîş eyledikleri sanemleri ukala menzilesinde tuttuklarıçün cenâb-ı Bârî “azze şânühü” dahi ânları zevi’l-ukûle mahsûs siga ile yad idüb ehl-i küfre kendi dillerine hitab buyurmuşdur.

(Ve hüm yühleḳûne)

Ânlar ise sâir maḥlûkât gibi yaratılır, ihdâs idilir şeylerdir. Şöyle de mana verilmiştir;

Âlihe ittihaz ittikleri sanemler, hiçbir şeyi yeniden yapıp düzemezler. Halbuki ânlar yeniden yapıp düzülür şeylerdir. Çünkü ânları perestîşkârları naht-u tasvir iderler.

Bu suretde “ḥalk” iftiâl manasına isti’mâl olunmuş olur. (İnne ma ta’bûdüne min dünillâhi evşânen ve taḥlûkûne ifken) nazm-ı celilinde de vaki’ olduğu gibi.

İmam Zemahşerî aleyhirrahme burada; -vech-i meşruh üzere- ḥalk; iftiâl manasıdır. Dedikten sonra nazm-ı celile bervech-i âti mana vermiştir.

Şanem-perestler ibadet-i ḥudâya âlihe ittihaz ittikleri birtakım bütlere perestîşi tercih ve ihtiyâr eylediler ki o bütlerin aczinden daha zâhir daha âşikâr bir acz tasavvur olunamaz. O bütler ne Allâh’ın ne de ibâdullâhın ef’âlinden hiçbir şeye kâdir olamazlar. Şöyle ki; anlar yeniden bir şey düzüb yapamazlar. Halbuki kendileri yeniden düzülp yapılırlar. Zira ânları âbidleri naht-u tasvir ile imal iderler. (45)

İmam Beydâvi aleyhirrahme dahi burada; zira ânları âbidleri naht-u tasvîr iderler meâlinde irad-ı kelam itmekle muhaşşilerden Şeyhzâde merhum der ki; Bu ibare, (ittehâzû)'nün fâili abede-i eşnâm olduğuna işarettir. Bu lafza-i celilenin fâili tahtında naşârâ dahil olmaz. Zira naşârâ Allâh Teâlâ'yı mütecâviz oldukları halde âlihe-i keşîre ittiḥâz itmemişlerdir. Hem de bu sûre-i celîle Mekkiyye olup müşrikin-i Kureys'i red için nâzil olmuştur.

Mâmâfih bunda hazreti Mesîḥ aleyhi's-selâma ibnullâh diyen nasârânın da melâikeyi bintullâh itikad idüb ânlara ibadet idenlerin de hâsılı bilcümle gayrullâha perestiş idenlerin de duhûlû câizdir. Çünkü “ve't-teḥâzû” sigatü'l-cem' olduğu gibi (âlihe) de cemi'dir. İki cem'in yekdiğere tekâbülünde âhad, âhâda münkasim olur. Bu surette nasârânın cenâb-ı Allah'dan başka olarak ma'bûd ittiḥâz ittikleri Hazreti İ'sâ aleyhi's-selâm vahid olmakla ânların “ittehâzû” nün faili tahtında duḥûllerini mâni' olmaz.

(Ve lâ yemlikûne li-enfûsihim ḍârran velâ nef'an)

“Ve lâ yemlikûne” kelime-i celilesi, “ve lâ yestetiûne” ile tefsir edilmiştir ki âlihe-i merkûmeden bi'l-küllîye istiḥâati nefiydir.

Kendi nefisleriçün ne def-i mazarrâta, ne celb-i menfaâte muktedir olamazlar. Bu surette mazarrât ve menfaâten âhâra bir şey îsaline nasıl muktedir olabilirler? İmdi bu âlihe ittiḥâz edilen hayvandan da aciz (46) oldukları tahakkuk ider. Zira hayvan bile – hayvanlığıyla beraber- bazen kendi nefsiçün def-i mazarraâta, celb-i menfaâte fi'l-cümle muktedir olabilir.

(Ve lâ yemlikûne mevten ve lâ ḥayâten ve lâ nüṣûran)

İmâte-i ahyâ, iḥyây-ı emvât ba's-i mevtâdan da hiçbir şeyde tasarrufa kâdir olamazlar.

Yani, ne evvelen dünyada bir diriye öldürebilir ne bir ölüyü diriltebilir ne de şâniyen rûz-i cezada ölüleri kabirlerinden ba's-ü neşre kâdir olurlar. Öldürmek, diriltmek, ba's itmek gibi umûr-u azîme şöyle dursun, bi'n-nisbe daha âsan olan şeylerde, yani nefisleriçün def-i mazarrât, celb-i menfaât hususlarında bile nihayet

derecede görülen aczlerini beyandan sonra, umur-u azîme-i mezkûredeki aczlerinin beyanı levâzım-ı ülûhiyetden olan bu şeylerin her birinden âciz olduklarını tasrih içündür ki, müşrikinin gayet cehillerini, sehâfet-i akıllarını îzan dimektir. Güya ilâh ittiḥâz ittikleri aşnâm-ı menhûteden mefkûd olan levâzım-ı ülûhiyetin ilâhlarından intifasına ârif ve âgâh değil imişler! Bunu anlayabilmek için öyle bir tasriha muhtac imişler de ânınçün tasrih ve beyân buyurulmuştur. Bu kadar aciz olan aşnâm ise saltanât-u semâvât-ı zeminde kudreti tâmmeyi, tasarruf-u külliye müstelzim olan ülûhiyyet-i mukaddese derece-i âliyesinden ne kadar uzakdırlar.

Bu âyet-i celîlede ilâhın ba's-ü cezaya da kâdir olması lazım geleceğine tenbih buyuruluyor. Yani, Dârr, Nâfi', Mümîṭ, Muḥyî Bâiṣ ancak Allâhü (47) zü'l-celâldir. Binaenaleyh ma'bûd-u hakiki de O'dur. Mâsivâsı ise mabûd değil, âbid-i ḥudâdır. Kemâ kale Allahu; “İn küllü men fi's-semavâti ve'l-ardi illa âti'r-rahmâni abden.”¹³⁸

Ta'bir-i diger; Bazı mahlukât vardır ki fi'l-cümle def-i mazarrâta, celb-i menfaâta muktedir olabilir. Abede-i asnâmın ilâh ittiḥaz ittikleri şeyler ise, nefislerinden def' için hiçbir mazarrâtı kendilerine celb için hiçbir menfaâti tasarrufa muktedir değildirler. İmdi kendileri için bile mazarrâtı ve menfaâti tasarrufdan âciz olan cemâdât, âhâra isal-i nef'-ü zarara nasıl muktedir olabilir?

Zarar, nef'i üzerine takdim buyuruldu. Zira def'-i zarar celb-i menfaatten ehemmdir.

“Mevt” de zikri takaddüm iden zarara münasebetiyle hayata takdim olundu.

“Li-enfüsihim” buyurulması da ilâh ittiḥaz ittikleri asnâmın derece-i nihayedeki olan aczlerine delalet itmek içündür. Zira nefsine fâidesi olmayanın âhâra faidesi hiç olmaz.

Mevt-ü ḥayâtın imâte ve ihyâ ile tefsîr buyurulması ya hâsıl-ı manayı beyandır. Zira mevte malik ve mutasarrıf olmak, imâteye kudret dimektir. Yahud “mevt” if'âl

¹³⁸ Meryem, 19/93.

manasına olduğuna işarettir. Kemâ fî kavlihî Teâlâ; “enbeteküm mine’l-arđi nebâten”¹³⁹
(48)

Kavlühü Teâlâ;

(Ve kale’llezîne keferû in hâzâ illâ ifkûn ifterâhü ve cânihü aleyhi kavmün âharûn fe kad câu zulmen vezûran. Ve kâlû esâtîrû’l-evvelîne’ktetebehâ fe hiye tümlâ aleyhi bükra ten ve aşîlan. Kul enzelehü’llezî ya’lemu’s-sirra fî’s-semâvâtî ve’l-arđi innehü kâne gafûran rahîmen. Ve kâlû mâ li haze’r-rasûli ye’külû’t-taame ve yemşî fî’l-esvâki lev lâ ünzile ileyhi melekûn fe yekûne meahû nezîran ev yülkâ ileyhi kenzûn ev tekûne lehü cennetûn ye’külû minha ve kâle’z-zâlimûne in te’t-tebiûne illâ racûlen meshûran. Ünzür keyfe darabû leke’l-emşâle fe dâllû fe lâ yesteîûne sebîlen)¹⁴⁰

Hülâsâ-i meâli: Ehl-i inkârın küfr-ü tuğyanda pek ileri varanları; “İşte şu (yani Kur’ân) Allâh kelâmı değil, yahud şunun Allâh’a izâfeti yalandır. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) ânı kendiliğinden ihtira’ eylemiş. Ânı peyda eylemeğe başkaları da kendisine yardım itmiştir” dediler. Şu maqâley-i tefevvühle iz’ansızlıklarını, küfr-ü hasedlerini meydana koyan ehl-i inkâr büyük ve hâil bir zulmü, açık bir yalanı irtikâb itmiş oldular.

Bir de Kur’ân esâtîr-i evvelîndir. Yani (hâşâ) hurâfât-ı mütekaddimîndir. Muhammed (sallallâhu aleyhi ve sellem) o efsaneleri kendisiçün yazınmışdır. Yazındıktan sonra da subh-u Şam da daima gizlice kendine ilkâ olunuyor. (49) Billâhi seven diye kendine okunuyor didiler. Ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem sen ânları reddet hakı tahkik iderek dedi; Kur’ân’ı gayb-ı âşinây-ı semavât-u zemin olan o zât-ı ecell-ü akdes inzâl eyledi. O zât-ı ecell hakikaten Gafûr’dur, Rahîm’dur.

Yani Kur’ân -ı Hakîm sizin zu’ım eylediğiniz gibi âhârın muavenetiyle âhârın kitâbet-i Kur’âniyetiyle yapılır. Uydurulur şeylerden değildir. O bir emr-i semâvidir. Ânı o zât-ı ecell inzâl eyledi ki ânın ilm-i ilâhisi her şeyi muhîtdir. O Kitâb-ı Kerîm’de o kadar esrâr-ı âliyyeyi öyle bir vech-i bedî’i üzere ibda’ eyledi ki ukûl-ü beşer ânların

¹³⁹ Nuh, 71/17.

¹⁴⁰ Furkân, 25/4-9.

çevresinde deveran idemez. Tarz-ı beyân-ı fesâhat nişân-ı mislini ityândan sizin topunuzu âciz bıraktı. Size birtakım mugayyebât-ı müstakbeleyi, birtakım umûr-u meknûneyi de haber virdi ki, o mugayyebâta, o umûr-u meknûneye vâkıf olabilmek, ancak o hüdâvend-i âlimin tevfiğiyle müyesser olabilir. Siz ise öyle bir kitâb-ı hakîmi esâtîr kabilinden ifk-ü müfterâ addeylediniz. Binâenaleyh azâb-ı elim-i ilâhiye müstehak oldunuz. Ancak o âlim-i gayb-âşina müsteti-i te’hir olan mağfiret-ü rahmet üzerine ezelen ve ebeden müstemirdir. Bu sebebledir ki, cür’etyâb-ı teffüh olduğunuz kelimât-ı şeni’adan dolayı müstehak olduğunuz ukûbeti derhal icrâya kâdir iken yine ukûbetinizde ta’cil buyurmuyor.

Rasûl-ü Hûda hakkında da “O da bizim gibi ta’am ekl ider, o da bizim gibi taleb ve tahsil-i maaş için pazarlarda gezer olduğu halde şunun risâlet iddiasına bulunmasında sebep nedir bilemeyiz. Beşerin cenin suretine mübâyin olan hey’et ve sûret-i asliyesi üzere âna gökden bir melek inzâl olunmalı değil miydi? Ki inzârda kendine muîn ve ânın tasdikiyle (50) kendisinin sıdkı malum olsun. Yahud kendine semadan bir keniz bırakılmalı değil miydi? Ki ânınla istihzar iderek tahsîl-i maaşdan müstağni olsun. Hiç değilse kendinin bir bağçesi olmalı değil mi idi? Ki ânın hâsılâtıyla maişetini temin etsin de pazarda tereddüde muhtaç olmasun” dediler.

O zalimler ehl-i îmana da “siz bir meleğe değil, illâ bir racûl-ü meshûra mütâbeât ediyorsunuz” didiler.

Ya Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem! Bâkî senin hakkında o sitemkârlar nasıl akvâl-i şâza, nasıl ahvâl-i nâdire ihtira’ eylediler de gümrâh oldular. İşte ânlar senin nübüvvetinde kadha, yahud ânlar rüşd-ü hüdâyâ rehâb-ı zafer olamazlar. Yani bak, hakkında ne kadar acîb-ü garib akıldan ne kadar baîd sözler uydurub söylemişler. Havâşş-ı nebiyi –ki kemâlât-ı nefsâniye fezâil-i ruhâniyeye şeref-i ihtisâsdan ibâret birtakım mezâyât-ı âliyedir- bilmenin yolunu bulamadılar. Nebî ile mütenebbî beynini ayıran mümeyyiz nedir? Bilemediler.

Tefsîr ve İzâhı; Malum olsun ki Hak subhanehü ve Teâlâ hazretleri bu sûre-i celilede tevhid ve nübüvvete, abede-i asnâmı redde dair tekellüm buyurduktan sonra;

(Ve kâle’llezîne keferû)

Kavl-i kerimiyle –Nadr b. Haris, Aburrahman b. Ümeyye Nevfel. Huveylid- ve ânların tabiileri gibi ehl-i inkârın münzel-i aleyhe müteallik ebtîlini birlikde hikâyeye ve o ebâtili red ve ibtâle şûru’ idüb (51)

(În hâzâ illâ ifkûn ifterâhü ve eânehü aleyhi kavmün âhârûn)¹⁴¹

Buyurmuşdur. Bu nazm-ı celil, ehli inkârın nübüvvet-i seniyye-i Muhammediye hakkındaki şübhelerinden evvelki şübheyi hâkîdir. Ki “İnnemâ yuallimuhû beşerun” kavl-i şerifi bunun nazîridir.

(În hâzâ illâ ifkûn)

Bu nazm-ı celîle, ricâl-i tefsîr “Mâ hâzâ illâ kizbün” diye mana virmişlerdir. Çünkü “in” edâtı nefy dahi olur. O halde ânı edât-ı istisna olan “illâ” ve o manada olan “lemmâ” vely itmek ekserdir. “İfk” de yalan söylemek manasınadır. Bâb-ı sâni vera eb’addandır. “Effāk” yalancı demekdir. “İfk” “sarfi’ş-şey’i an vechihi” manasına mevzu’ olub manay-ı sâire ândan münşeâbdır.

Burada “hâzâ”nın müşârun ileyi Kur’ân’dır. İşte şu, yani hazreti Muhammed Mustafâ’nın kelâmullah dediği Kur’ân değil, “illâ yalandır” demek olub, fakat bu makalenin kâili olan kâfirlerin kizbden maksudları ne idüğü musarrah olmadığından İmam Fahri Razi aleyhirrahme dedi ki; Bunda iki ihtimal vardır; Evvelkisi “Nefs-i Kur’ân (hâşâ) Allâh kelâmı değil, ânın Allâh’a izafeti (hâşâ) yalandır. Demek istediler.

Burada iki bahis vardır.

Bahs-i evvel: Ebû Müslim aleyhirrahme dedi ki; “iftirâ” kelimesi (52) “fer’iyet”den me’hûz iftiâldir ki, yalan söz ihtira’ eylemek manasınadır. “Yükalü’fteral kizbe izâ ihtelefehu” “kizb” de yalan söylemek manasınadır. Bu suretle kizb ile iftira beyinde fark vardır.

Bahs-i sâni: Kelbî ve Mukâtil’den aleyhirrahme mervîdir ki, bu âyet-i kerime “Nadr b. El-Haris b. Abdid-Dar” hakkında nazil olmuştur. Bu makaleyi ibtida tefevvüh

¹⁴¹ Furkân, 25/4.

iden odur. Kıur'ân'ı ta'zimde a'lem-i rusûl efendimiz yardım etmişler dediğı kimseler dahi Huveytib bin abdi'l-Uzza'nın azadlısı Addas, Âmir b. Hadrami'nin gulâmı, Yesar, Amir'in azadlısı Cebr'dir ki, bunlar ehl-i kitabdan olub Mekke-i Mûkerreme'de bulunurlar. Tevrât'ı kıraatle daima ândan bahsederlerdi.¹⁴² Üçü de kılıççı idiler. Bunlar vaktaki dâhil-i dairey-i İslâm oldular, fahru alem efendimiz emr-i idarelerini deruhde buyurdular. O münasebetle “Nadr” bu kelamı tefevvüh idüb zebân-ı alay-ı hezeyan olmuşdur.

Burada ism-i mevsûlün ki (ellezîdir) sığatü'l-cem' ile vürûdu sâir ehl-i inkârın dahi bu makalede “Nadr” hemzebân-ı hezeyân olmalarından nâşidir.

Ebussuûd Efendi merhum dir ki; bu makalenin kâilleri ya ehl-i inkârın küfr-ü tuğyanda pek ileri varanlardır ki, ânlar da Nadr b. Hâris, Abdullah b. Ümeyye Nevfel b. Huveylid ve emsâlinde yahud bi'l-cümle ehl-i inkardan ibarettir. (53)

Bârî Teâlâ ve Tekaddes hazretleri ehl-i inkârın bu şübhelerine

(Fe-ğad câû zülmen vezûran)

Kavl-i kerîmiyle cevap virmişdir. Bu cevabdan “Allahû a'lem” mefhûm olan şudur ki; “Makâle-i mezkûrâyı tefevvühle iz'ansızlıklarını, küfür ve hasedlerini meydana koyan ehl-i inkâr, azîm ve hâil bir zulmü, açık bir yalanı irtikab etmiş oldular. Şöyle ki, Hakk-ı sırf olan kelâm-ı yezdânı beşer tarafından uydurulmuş yalandır dediler. Kıur'ân-ı Hakkîm ise nazm-ı râikî tarz-ı fâik cihetinden öyle bir ulvî, bir müstesnâ mevki' hâizdir ki, bütün efrâd-ı ins ve cin toplanıb bir araya gelseler de el birliğiyle tanzîrine çalışsalar süver-i şerîfesinden bir sürenin bile mislini ityândan âciz kalırlar. Hikem-i hâfiye-i ihtivâ, saadât-ı dîniye ve dünyevîyeyi, umûr-u gaybiyye-i iştimâl cihetiyle de öyle bir mertebe-i aliyyü'l-a'lâdadır ki ukul-ü beşer ana desteris olmak emr-i muhâl, kuvvây-ı idrakât-ı insâniye ânın fehmine yol bulmak adîmü'l-ihtimâldir.

¹⁴² Mefâtihu'l-Gayb'da ve sâir tefâsirde bu vecih ile mezkurdur.

Tefsir-i Keşşâf'da İmam Zemahşeri “Kıyle hüümü'l-yehud ve kıyle addas Mevlâ huveytib bin Abdul'uzza ve besar Mevla alau'bni hadrami ve ebu fekihete er-rumi kale zalike Nadr bin el-Hars bin abdi'd-dar” demiştir.

Burada iki bahs-i mühîm vardır.

Evvelkisi; K ur’ n-ı Ker m’in All h kel mı olduğunu ink r edenleri reddet;

(Fe-kad c u zülmen vez ran)

Buyurulmuştur.  nları redde bu cev b k fi midir?

K fidir. Z ira behreminde akıl ve idr k olanların k ffesine ma’l m olmuştur ki, fahr-i alem sallall hu aleyhi ve sellem efendimiz  nlara daima K ur’ n-ı M b n (54) ile mu raza buyururlardı. Nasıl ki “abdimiz ve ras l m z Mu ammed Mustaf ’ya tenz l eyledi imiz K ur’ n’dan dolayı reyb ve g m nda iseniz, yani bu All h kel mı değil, kav   beşerdır zu’ munda bulunuyorsanız, mislinden l  ale’t-ta’yin bir süre ity n ediniz” me l-i m n fini müfid olan ( n küntüm fi raybin mimma nezzeln  al  abdin  fe’t  bi-s retin min mislihi)¹⁴³  yet-i cel lesinde bey n buyurulmuştur. Erb b-ı ink r ise fes h t-  bel  atta cen b-ı Ris let-me b Efendimizle m sav t iddiasında idiler. Bununla beraber ibt l-i emr-i nebev de o kadar har s idiler ki, s ika-i şiddet-i hased ve hus metle hiçbir akl-ı sel min kabul etmeyeceği sözleri bile tefevv hden  ekinmezlerdi.

Ehl-i beşer olsaydı, bir s resinin olsun mislini ity ndan  ciz kalmazlardı. Mefhar-i k in t Efendimiz içün imk nını tasavvur eyledikleri isti ne ise, kendileri  n de mümkün idi. M mt ni’ değil idi. Halbuki mislini ity na hiçbiri muktedir olamadı.  şte bundan anlaşıldı ki, K ur’ n-ı Az m ’    n misli yoktur. Misli olamaz. Çünki kel mull hdır. Z t-ı akdes-i B r ’nin misli, naz ri olmadığı gibi kel mının da misli, naz ri olamaz. Bu del let ise K ur’ n-ı Ker m’de mükerreren tekaddüm etmiş. O cihetle bu sual s k t olmu du. Şu edille-i v d  a takaddüm etmi ken ehl-i ink rın yine bu suali iade etmeleri, tekrar böyle bir ş bhede bulunmaları başka bir şeyden değil, ill  cehl ve in da tem d  ve isr rdan n   dir. Binaenaleyh  nları red içün cevabda (Fe-kad c u zülmen vez ran) kav -i ker miyle iktif  buyurulmuştur. (55)

 kincisi; “c e” kelimesi bu  yet-i ker mede v ki’ olduğu gibi bazen bi-nefsih  m teadd  olur. “Feale” manasını ifade eder.

¹⁴³ Bakara, 2/23.

Kadı Beydâvî (Fe- kad câû zülmen) nazm-ı celîlinin tefsîrinde “bi-ca’li’l- kelâmi’l-mu‘cizi’l-ifken muhtelekan müteleffakan mine’l-yehûdi” demiştir. Vâkıa tarz-ı beyân-ı büleğay-ı arab –mislini ityândan âciz bırakacak bir tabaka-i ulyây-ı belâğatta olan kelâmullâh için “Bu Allâh kelâmı değil, yalandır, ihtirâ‘ olunmuş yahûddan teflik edilmiş” gibi tefevvühâtta bulunarak sıfat-ı ifki mevdiinin gayride vaz’ itmeleriyle hakikat-i zulüm işlemiş oldular.

(Vezûran) kavı-i kerîminin zeylinde de “Bi-nisbeti ma hüve berîün minhü” demiştir. Yani Şâdikü’l-Va‘di’l-emin sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimize öyle bir şey isnâd etmişler ki, cenâb-ı Kudsiyyet-meâbları ândan berîdirler. Binâenaleyh müşrikler bunda da irtikâb-ı kizb ve bühtân etmiş oldular. Hakikat-i Arabdan olan bir zâtın kelâm-ı Arabîyi a’cam ve arvâdan telakkî ettiğini iddia etmek kadar zulm-ü sarîh, kizb-i kabîh olamaz.

(Ve kâlû esâtîrû’l-evvelîn. İktetebeha fe hiye tümlâ aleyhi bükraten ve aşîlen)¹⁴⁴

Erbâb-ı inkârın ikinci şübheleri de bu idi. Kıur’ân-ı Kerîm’in Allâh kelâmı olduğuna inanmazlar idi. Derlerdi ki, “Kıur’ân esâtîrû’l-evvelîndir. Yani Rüstem ve İsfendiyar efsaneleri gibi hurafât-ı mütekaddimindir. Muḥammed Muştafâ sallallâhu aleyhi ve sellem o efsaneleri kendi nefsiçün yazınmışdır. Zira mukaddesleri yazı yazmazlar idi. Ânınçün yazındıktan sonra da seher vakti halk-ı münteşir olmazdan evvel bir de (56) akşam vakti herkes hanesine vardıkdan sonra, yani halkın hîn-i gafletinde daima gizlice kendine ilkâ olunuyor bellesin diye âna okunuyordu. (Hâşâ!)”

Esâtîr; “üştüre”nin cem’idir. Eḥādîş, ühdüşe’nin cem’i olduğu gibi. “Üştüre” yalan, bâtıl söz manasınadır diye Müberred’den aleyhirrahme menkûldür. Rüstem ve İsfendiyar’ın efsaneleri gibi uydurma rivayât-ı acibeye, asılsız masallara, esatir denir. Esatir-ı Yunâniye, esatir-i tarihiye. Esatir; satr’ın cem’i olan “istar”ın cem’idir, diyen de vardır. Bu surette cemu’l-cemi olmuş olur.

(İktetebeha)

¹⁴⁴ Furkân, 25/5.

Bu kelîme-i celîlenin tefsîrinde İmam Zemaşerî aleyhirrahme “ketebehâ linefsihî ve eḡazehâ ve kurie alâ binâi’l-mef’ûli iktetebehâ ve’l-mâna iktetebehâ kânet lehû li-ennehû kâne ümmiyyen lâ-yektübü bi-yedihî.”

İmam Fahri Razi aleyhirrahme “iktetebehâ” intesahahe Muḡammedin min ehli’l-kitâb, yani âmiran ve besaran ve cebren ve mâna iktetebe hâhünâ emere en yektûbe lehû kemâ yükalü ihteceme veftersade izâ emera bi-zalik”

İmam Beydâvî aleyhirrahme “Ketebehâ li-nefsihî¹⁴⁵ ev istektebehâ¹⁴⁶ (57)

Ebussûd Efendi merhûm; “Ey ketebehâ li-nefsihî ale’l-isnâdi el-mecâzi ev istektebehâ.

Hâzin aleyhirrahme “Ve mâna iktetebehâ intesehahâ Muḡammedün sallallâhu aleyhi ve sellem min cebrin ve besarin ve addâsin ve talebe en tektûbe lehû li-ennehû kâne lâ yektüb” Sâhib-i Medârik “ketebehâ li-nefsihî demiştir.

Îzâh: İktitâb, yazı yazmak manasınadır. Alâ kavî-i “kütüb-kitâbet” yazı yazmak, iktitâb dahi istimlâ mânasınadır ki, bir kimseye yazı yazdırmak dimekdir. Yani “iktitâb” kendi kıraat yahud takrîr idüb âhârın imlâ eylesmesini taleb eylemek mânasınadır ki, “istiktâb” ile murâdifdir. ‘Yukâlu iktetebe ey istimlâ’.

Bir de “iktitâb” bir kimse kendi nefsiçün yazı yazınmak mânasınadır ki, “istinsah” dimekdir.

İşte şu izâhâtdan anlaşılır ki, “iktetebeha” kelime-i celîlesi iki vecihle tefsîr olunur.

Evvelkisi; “O esâtîri kendi nefsiçün yazınmışdır.”

Bu mâna kelimenin muktezây-ı bâbıdır ki kitâbet tekellûfünü deruhde eylemiş olmaktadır.

İkincisi; Kendi nefsiçün yazmalarını taleb eylemiştir.

¹⁴⁵ Ey bi’tira kevnihî sebeben amiran bi-kitabetiha fe inne binae iftial kad yekunu li’t-tihazi’l-faili’l-fi’li linefsihi.(şeyhzade).

¹⁴⁶ Ala en yekune iktetebe bi -mana emrun en yukebe lehu (keza).

Bu mâna dahi ihticâm ve iftisâd bâbından olur ki haccâm ve fessâdın kendisini hacamât ve kasd eylemesini talep etmek mânasınadır.

(Fe-hiye tümlâ aleyhi)

Burada da “hiye” zamiri esâtire raci’dir. (58)

“Tümlâ” “imla”dan fiil-i muzâri mechûldür. İmlânın başka mânaları da var ise de meşhuru; nüshaya nazar etmeyerek yazmak manasınadır. İstimlâ dahi bir adamın imlâ eylemesini istemekdir.

Burada ise imlâ ile maksûd; yazılı olan bir şeyi birisi okuyub diğerine belletmekdir. Mânay-ı meşhuru olan söyleyib yazdırmak değildir.

Ma’lûmdur ki, A’lemür-Rusûl Efendimiz ümmî idi. Okumaz-yazmaz idi. Binâenaleyh Nadır b. Haris’in zu’m-ü fâsidince Âmir, Besar, Cebr nâm kimselere yazdırmış olduğu esâtîri yazılı olan nüshadan kendi kendine okuyub da telakkî idemezdi. Âna okuyacak, belletecek bir kimseye muhtâc idi. O cihetle esâtîr-i mezkûreyi yazdırdıktan sonra hıfzetmek için yazarlar sabah-akşam, yani halkın gafleti zamanında gizlice yanına gelüb âna okurlar idi. O da dinleyüb beller idi. İşte “tümlâ aleyhi bükraten ve asılan” bu mânayı ifade ider. Zira hâfızın hâfızâsına bir şey ilkâ itmek, yazı yazan adama söyleyüb yazdırmak gibidir.

(Bükraten ve asılan)

Gadveten ve aşiiyen mânasınadır ki, maksûd dâima, ebeden dımeğdir.

Bükra yerine biz erken ve çîn-i sabah deriz.

Asıl’ın diğer manaları da vardır. Burada ikindi ile akşam arası mânasınadır ki, âharı nehâdır.

Seherle akşam vakitleri halkın zaman-ı gafleti olduğundan nezd-i Sâmi. (59) Risalet-penahiye o zaman gelüb esâtîr-i evvelini kendisine ilka idegeldiklerini iddia ve ol mehbît-i vahy-i hüdâya acib iftirâ itmişlerdir.

Çîn-i seher; Halkın henüz münteşir olmadığı akşam vakti de herkesin taleb-i maaşdan destekş-i ferağ olub hanesine avdet eylediği bir zamandır. Binaenaleyh (Fe-

hiye tümlâ aleyhi bükraten ve aşılan) demişler. Zira ilkaât-ı hafîye için ândan münâsib bir zaman olmaz.

İşte bu bedahete karşı bir iftiradır ki, bu derece açık bir yalanı irtikâb iden erbâb-ı hizlan için “kâtelehümü’llâhü ennâ yü’fekün” demeğe insan mecbûr olur.

İşte o ebâtıl-ı ehl-i inkârı red ile beyân-ı hakikat-i hâl için mevlây-ı müteâl hazretleri Hâbib-i Ekremine hitâben buyurur ki;

(Kul)

Ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem sen ânları red ile hakkı tahkik iderek de ki;

(Enzelehüllezî ya’lemü’s-sirra fi’s-semâvâti ve’l-arđi)¹⁴⁷

Qur’ân’ı o zât-ı ecell inzâl eyledi ki, füşat-ı âbâd semavât-u zeminde gayb-âşinâdır. Qur’ân vahy-i hüddâdır. Zira fesâhatta öyle bir tabaka-i ulyâda bulunuyor ki, mislini ityandan cümleden âciz bırakmışdır. Birtakım mugayyebât-ı müstakbeleyi, eşyay-ı meknûneyi mutazammındır ki, bunları serîredân-ı âlem-ü şühûd olan Allâh’dan başkası bilemez. İmdi (60) böyle bir kitâb-ı hikmet-i nisâbın muhteviyatıçün (hâşâ) “esâtîr-i evvelîn hurafât-ı mütekaddimindir” demeğe nasıl cür’et ediyorsunuz?

Îzâh; Qur’ân-ı celîli’s-şân aksây-ı merâtib-i fesâhat ve belâğatta vâki’ olmakla beraber birtakım mugayyebât-ı müstakbeleden, eşyây-ı meknûneden haber veriyor ki bunların suret ve keyfiyet vukuunu Allâm’ü’l-guyûb olan cenâb-ı Hâk’dan başkası bilemez. Binâenaleyh böyle bir kelâm-ı mu’ciz-i nizâmı Muhammed Muştafâ sallallâhu aleyhi ve sellem kendi kendisine uydurmuş olması müstahildir. Ânı “esâtîr-i evvelînden almışdır.” Dirsenez o halde münderacât-ı kütüb-ü mütekaddiminden ziyade bir şeyi hâvi olmaması lazım gelür idi. İşte bununla tebeyyün ider ki, Qur’ân gayb-âşına bir âlim ve dânâ indindendir. O da Allâh teâlâ’dır. “Esâtîr-i evvelîn” hurafât-ı mütekaddimin değildir.

¹⁴⁷ Furkân, 25/6.

(İnnehû kâne gafûran raħimâ)

O münezzil-i Kur'ân olan zât-ı ecell hakîkaten setredici, yarlığayıcıdır, esirgeyicidir. Bu sebebdendir ki tefevvühat-ı batılânızdan dolayı müstahak olduğunuz ukûbâtı icraya kâdir iken ukûbetinizde ta'cil buyurmuyor.

Ma'lûm olsun ki, hüdây-ı Mûteâl hazretleri ẖur'ân-ı Hakîm'i halkın mesâlihine riayette öyle bir hikmet-i baliğaya muvafık olarak inzâl buyurmuşdur ki, daha rûz-u ezelden beri hâiz-i nisâb-ı saadet olan bahtiyârân-ı enâmı vasıta-i mün-ciye ile kurb-i hazrete rehyâb-ı vusûl şekâvet-i ezeliye ile mahkûmun aleyh bulunan bedkir-i dârân-ı avâmi ke'l-en'âm dahi kezâlik ânın sebebiyle gümkerde-i rah kabul olsun. (61)

ẖur'ân pertev-efşân, ancak nûr-u iman ile idrak-u iz'an olunur. Küfür ise her şeyi nazardan nihan iden bir zulmetdir. Zulmet, zulmetden başka bir şey göremez. Küffârın ẖur'ân-ı nuraniy-i kadimi insan kelâmı cinsinden zulûmâtı bir kelim-i mahluk gibi görmeleri mücerred basar basiretlerini nabina eyleyen zulmet-i küfür sebebiyledir.

Üçüncü Şüpheleri

Ehl-i inkârın hele bu istidlâlleri, rekâketin son derecesindedir. O zaleme-i bî-insaf, Rasûl-ü Hüdâ Efendimizçün âtiyüz-zikr beş sıfat beyan idüb bunlar; “mahal-i risalette” diye zu'm eylemişlerdir.

- 1- Mâ li hazar-rasûli ye'külüt-taâme
- 2- Ve yemşî fil-esvâk
- 3- Lev lâ ünzile aleyhi melekün fe-yekünü meahü nezîran
- 4- Ev yülkâ ileyhi kenzün
- 5- Ev tekûne lehû cennetün ye'külü minhâ.

Bilmeyiz ne oldu ki, şu rasûl de bizim gibi taam ekl ediyor.

Aya sebep nedir ki, bizim gibi o da taleb-i maaşçün esvakda tereddüd ediyor?

Haydi kendi melek olmasun, insan olsun. Fakat gökden kendine bir melek inzal olunmalı değil miydi ki, sıdk-ı müddeasına şehâdet, muhâliflerini red ve tahvîfe mübâderet eylesün.

O da olmasun bari kendine gökden (62) bir kenz bırakılmalı değil miydi ki, ânınla istizhar iderek taleb-ü tahsîl-i maaş için esvâkda tereddüden müstağni olsun.

Hiç değilse bir bağçe sahibi olmalıdır, diyerek hayret-bahş-ı ukul olacak bir derekeye inmişlerdir.

Başar basiretleri bağlı, nazarları yalnız mahsusât-ı idrâke maksur olan bu gûruh-u la-yüflihun, rasûlullâhın zâhiren mâl-ü menâl cihetiyle aralarında bir mevki’-i mümtaz-ü müstağni ihraz etmemiş bulunması taaccüblerini mûcib olub, ber-vechi meşruh dediler ki; “Şunun davası sahih ise ya niçün hali halimizden farksız bulunuyor? Kendisi melek değil. Çünkü melek yemez-içmez. Melik de değil. Çünkü mülük taleb-i maaş için çarsuya pazara gitmez.

Evet nazarları kâsır idi. Zira rasûlün gayri rasûlden, nebinin mütenebbiden fark ve temyizi umûr-u cismaniye ile değildir. Ahvâl-i nefsâniye meziyyât-ı maneviye-i ruhâniyye iledir. Nebiyyullâh mutlaka beşer olmalıdır ki, sebep-i ifade ve istifade olan tenâsüb-ü tecânüs hâsıl olsun. Bunlar ise zan (63) eylediler ki, fazilet-i rasûl umûr-u cismaniye ile rehin husul olur. Bilemediler ki, fezâil-i enbiyâ umûr-u ruhâniyye-i maneviyeden ibarettir. Fazilet-i nübüvveti cismaniyyede aramak kadar cehalet, sefahet olamaz.

(Mâ li-hâze’r-rasûli)¹⁴⁸

Bilmeyiz ne sebep hâsıl oldu ki, şu rasûl dimekdir.

Lâm’ın böyle mafsûlen yazılması, hatt-ı mushafa maḥşûşdur ki, tağyîri câiz değildir. Yoksa resm-i hatt-ı Arabî “hâza” ya bitişik olarak yazılmasını iktizâ ider.

Ehl-i inkarın “hâzâ” tağyirinden maksad-ı hâinaneleri (hâşâ) hakk-ı cenâb-ı Rislâet-penâhide istihâne ve tahkirdir. Kendileri risâlet-i seniyye-i Muḥammediyyeyi inkâr sadedinde iken cenâb-ı akdeslerini “rasûl” tesmiye itmeleri de ânınla (hâşâ) tehekküm ve istihzâdır.

¹⁴⁸ Furkân, 25/7.

(Ye'külü't-taâme)

Taâm ekl ider.

“Taâm” buğdaya ıtlak olunur. Mutlaka kabil-i ekl olan şeye de denir ki, gâliben müsta'mel olan bu manadır.

“Ta'm” gibi “taam” da bâb-ı râbi'den masdar olur. Bir şey yemek manasıdır.

(Ve yemşî fi'l-esvâk)

Esvâkda da yürür.

Yani taleb-i tahsul ve maâş için pazarlarda (64) tereddüd ider.

“Esvâk” çarsu ve pazar manasına olan “sûk” un cem'idir.

(Lev-lâ ünzile ileyhi melekün)

Kendine bir melek inzâl olunmalı değil miydi ki, yani cinin sûretine mübâyin olan hey'et-ü sûret-i asliyesi üzere ona gökten bir melek inzâl olunmalı değil miydi ki, demektir.

“El-Muktedâb” ‘da beyân olunduğu üzere (levlâ) harf-i imtina'dır. (Olmamış olsa) Demektir ki “lev” ile “lâ” dan ibarettir. Levlâ ente lahintühü: Sen olmayaydın ben âna hakaret ederdim mana-yı tehdidi ve tevbihta ve temennide de isti'mal olunur. “Levlâ testağfirünellâh: Siz Allah'tan taleb-i mağfiret etmelisiniz.”¹⁴⁹ “Levlâ ünzile melekün: Kendine bir melek inzâl olunmalı değil miydi?”¹⁵⁰ “Levlâ ehharteni ilâ ecelin karibin: Beni sen bir ecel-i karibe dek te'hir etsen.”¹⁵¹

Sâhib-i Rûhu'l-beyân der ki (Levlâ ünzile melekün) kavlı-i kerimindeki “levlâ” “hellâ” manasına harf-i tahdiddır Farisice (çerâ) demektir.

¹⁴⁹ Neml, 27/46.

¹⁵⁰ Furkân, 25/7.

¹⁵¹ Münâfikûn, 63/10.

Yine el-Muktedab’da beyan olunduğu üzere “hellā” “ellā” gibidir. “Ellā” da iki nev’idir. Biri basittir ve münhasıran cümel-i fiiliye evvelinde bulunup muzâride manay-ı tahdidi ve mazide manay-ı tevbîhi müfiddir.

“Ellā tusalli ey salli vela büdde”: sen namazı kılmalısın. Ella salleyte: Sen namaz kılmalı değil miydin.”

Diğer nev’i sadedimizden hâriçtir. (65)

(Feyekûne meahû neziran) inzarda kendine muîn, tasdikiyla sıdkı malumu olsun.

(Feyekûne) levlâ’nın cevabıdır. Ânınçün nasbolundu. Meahâ, mea’r-rasûli demektir.

(Ev yülkâ ileyhi kenzün)

Yahud kendi kendine cânib-i âsumandan bir kenz bırakılmalı değil miydi ki ânınla istizhâr ederek taleb ve tahsil-i maâştan mustağni olsun.

(Kenz) mâl-i meknûz manasınadır ki, mecmu’ ve mahfuz olan mal demektir. Farisi’de “keñç” derler.

(Ev tekûne lehû cennetün ye’külü minha)

Yahud kendinin bir bostanı olmalı değil miydi ki, ânın hâsılatı ile müteayyiş olsun. Yani o guruh-u lâ yefhemûn demek istediler ki, “haydi öyle bir gencineye mâlik olmasın, lakin hiç değilse ehl-i kurâ, ehl-i servet ve gınâ gibi bunun da bir bağı olsun bulunmalı değil miydi ki ânın hâsılatı ile maişetini temin eylesin de çarsuya pazara tereddütten mustağni bulunsun. Bu habislerin altıncı hezeyanları daha vardır ki cenâb-ı mevlây-ı Muteâl

(Ve kale’z-Zâlimüne in tettebiûne illâ racülen meshûran)¹⁵²

Kavl-i kerîmiyle ânı hikâye buyuruyor. (66)

¹⁵² Furkân, 25/8.

Zâlimler ehl-i imâna hitâben daha dediler ki: Meğer siz bir racül-ü meshûra ittiba ediyorsunuz başkasına değil yani siz ferîşteye ittiba etmiyorsunuz kendine sihr edilmiş bir beşere yâhud bir “rie” bir rie sahibine ittiba ediyorsunuz. Hasılı o zalimler demek istediler “Ey hazret-i Muhammed’in nübüvvet ve risaletini tasdik eden Müslümanlar! Sizin metbûunuz melek değil beşerdir.”

“Ez-Zâlimûne” kelimesinin mevdi’i zamirde isti’mali; ehl-i inkârın sâika-i hased ve husumetle tefevvüh eyledikleri akvâl-i bâtilada zulmetmiş olduklarını tescil içündür. Yani bu zalimlerle maksud: başkaları olmayıp yine evvelki hazeledir. Lakin söyledikleri söz hadd-ı dâlelden hariç bir idlâldir. Bunda hadlerini tecavüzle zulm-ü sarihde bulunduklarını tescil için mevdi’i zamirde mazhar ve vaz olunup “ve kale’z-zâlimûne” “ve kâlû” buyurulmadı.

(În tettebiûne) deki “in” edât-ı nefyolup “ma tettebiûne “ demektir. “În” Nâfiye-i edât-ı istisnâ olan “illâ” ve o manada olan “lemmâ” velyetmek ekserdir.

Bazı ehl-i tahkik dedi ki: Nübüvvet, bir mir’ât-ı mücellâdır, ehl-i inkâr kendi kubh hallerini o âyine-i hakâik-i nümâda müşâhede ederlerdi de o gördükleri hâli hazret-i nebi-yi Ekrem sallallahu aleyhi ve selem efendimizin hâlidir sanırlardı. (67)

(İllâ racülen meshûran)

İmam Zemahşerî aleyhirrahme “sühira ve gulibe ala aklihi ev za sahri ve hüve’r-rie anev beşerün lâ melekün” diye tefsir etmiştir¹⁵³

Sihir ki cadılığa denir. Fil-asıl bir adamın akciğerine vurup ânı mütegayyir ve sersem eylemek manasına masdardır. Ba’dehu bu lafzı istimal eylediler. Buradaki sihra ile maksud ya akl-i insânî muhtel eden şeylerdir. Nitekim tefsirde “suhira ve gülibe alâ aklihi” denilmiştir. Yâhud sin’in fethi hâ’nın sukûnü ve bazen fethıyla mazbut olan seherdir ki, bervechi muharrer akciğer manasıdır.

Zeyl

¹⁵³ Bu ibare Zemahşeri’nindir. Beydavi dahi bu yolda tefsir eylemiş. Yalnız harf-i terdid olan “ev” yerine “kıyle”. “unvan beşer la melek” yerine de “ey beşeran la meleken” demiştir.

Sehr: Üç günedir. Evvelkisi hida'-u tahayyülâttır ki hakikati yoktur, buna gözbağıcılık tabir olunur. El çabukluğundan neşet eder. İkincisi, şeyatinin bazı mürettibe muavenetlerini isticlab ile olur. Üçüncüsü, irtikâb-ı küfür ile efsûn ederek süver-i ve tabayı'ı güya tağyir ederler.

Herhalde sihrin vukuu vâridir. Nitekim muavizatayn o babda nâzil olmuştur.

Sihir; maddesinden bazen hüsn-ü letafet tasavvur olunur ve minhu (inne (68) minel-beyânî le sihran) bazen dikkat tasavvur olunur. Ve minhu- ye'kulu'l-etibbâu “et-tabiâtü sâhîratün” sabah gıdasına da seher ıtlâkı tesirinin lutf-u dikkati mülâhazasıyladır. Ba'dehû ândan zaman-ı gıda olan seher vakti teferruğ olundu. Yahud evkâtın eltâfı ve pek nâzik-i olmakla dikkat ve letâfet tasavvurundan alındı yahud akciğerin hâli olan teneffüs itibarında tasvir olundu. Zîra vakt-i mezkûr gecenin idbârı gündüzün ikbâli hengâmı olmakla soluğun alıp vermesine teşbih olunmuştur.

Ma'lûm olsun ki cenâb-ı Bârî azze şânuhu, ehl-i inkârın şübhe-i sâlifü'z-zikirlerini hikâye buyurduktan sonra ândan birkaç vecihle cevap verip evvelâ

(Ünzür keyfe đarabû leke'l-emsâle fedallû felâ yesteşîüne sebîlen)¹⁵⁴

Buyurmuştur. Ya Muhammed (sallallâhu aleyhi ve sellem) hakkında ne kadar garip ve acip, akıldan ne kadar baîd sözler söylemişler. Seni (hâşâ) meshûr, muhtaç, metrûk, nâkıs, iş görmekten âciz diye zu'm eylemişlerdir. Seninçün kâh sâhirdir, kâh şairdir, kâh mecnundur, kâh meshûrdur deyip bir büht-ü hayret içinde kaldılar. Yakışık alır bir söz bulamadılar ki ânda karar ve sebat etsinler. Yâhud hakdan udûl etmeleri ile kendilerini rüşdü hidâye isal edecek bir yol bulamadılar. Hâsılı gümrâh oldular. Havâss-ı nebi ki kemâlât-ı nefsâniye, fezâil-i ruhâniyeye ihtisastan ibaret birtakım meziyyat-ı âliyedir. Bilmenin yolunu bulamadılar. Nebî ile mütenebbî beynini ayıran mümeyyiz nedir bilemediler. Nebî ile mütenebbî beynini fark (69) ve temyiz eden mümeyyiz ancak mucizedir. Ânların ise dermeyan eyledikleri şeylerin –ki taâm-ı ekletmekten, taleb-i tahsili maâş için çarşıya pazara gitmekten vesâireden ibarettir. Hiçbirisi izhâr-ı mucizeye

¹⁵⁴ Furkân, 25/9.

mâni değildir. Binaenaleyh bu şeylerin hiçbirisi nübüvvete hâlel vermez. Zira enbiyâ-i izâm aleyhimüsselâmın sıfat-ı beşeriyeden mütecerred melek olmaları lazım gelmez. Güya buyurulmuş oluyor ki, bak şu ehl-i inkârın cehl-ü gafletine ki senin nübüvvetini kadh ile mütenebbi olduğunu isbat sadedinde bulundukları halde sadedlerine asla mülayim ve müfid olmayan birtakım meselleri sana irad ile beyhûde iştiğâl eylediler.

Zeyl

Dalâl: yol azgınlığına, yolsuzluğa, gümrahlığa denir ki isimdir. Hidayet mukabilidir. Masdariyet sûretinde de azgın ve gümrah olmak manasınadır ki, yol azmak manasından me'hûzdür.

Müellif-i Kâmus'un "Besâir" de beyanına göre dalâl: dalâlet, tarik-i müstakimden amden ya sehven az-çok udûl eylemek manasına mevdu'dur. Umûr-u sâhirede hata yahud amden udûl eylemekte de isti'mal olunur. Gaflet ve nisyanda da müsta'meldir.

Vech-i âher ile dâlal, iki kısmı münkasım olur.

Biri: Ulûm-u nazariyede olan dâlâldir. Marifet-i vahdaniyet, marifet-i nübüvvet makulesinde olan dâlal gibi.

Diğeri, ulûm-u ameliyede olan dâlâldir. Marifet-i ahkâm-ı şer'iyede olan dâlâl gibi.

İdlâl dahi iki nev'idir. (70)

Biri sebep-i dâlâl olan idlâldir. Meselâ bir şeyi yitirmek gibi. Bir kimsenin dalâline hükmeylemek de bu kabildendir.

Diğeri, dâlâle sebep olan idlâldir. Bir adamı gümrah eylemek gibi. Bazı hükemâdan menkuldür ki, insanın isabeti vech-i vahidden, dalaleti ise vücûh-u kesireden nâşi olur. Zira istikamet ve savab nişana isabet eden ok, dalalet dahi hedefin etrafına sâkit olup nişana isâbet etmeyen oklar mesâbesindedir.

Sebil ile de maksud, insanı marifet-i havâss-ı nebiyye îsal eden şeydir. Bir şeyin mâbihi'l-vusûl olan yolu, nefiy ise o şeyin kendini nefiyden eblağdır. Bu sebepledir ki (feḍallû felâ yestetiûne) buyurulmuştur.

İstidrâd:

Târih-i te'liften bir sene mukaddem Diyarbekir'de idim bir cuma günü âdet-i belde üzere mu'teberân-ı memleketten birçok kimseler ziyaret için nezd-i aciziye gelmişler idi. O havâlice ulûm-u diniye ve edebiyat-ı Arabiye'de yed-i tûlâ sahibi olmakla müştehir bulunan Keldani serpiskoposu Abd-i yesu' Efendi de o cemiyet arasında bulunuyordu. Züvvâr-ı müsafirimiz bulunan Musul valisi Muhammed Reşid Paşa'ya takdim ettiğim sırada Abd-i yesu' Efendi içinde "Edebiyat-ı Arabide yed-i tûlâ sahibi bir zattır" dedim. Bu münasebetle belâğat-i Arabiye bahsi açılarak söz uzadı. Nihayet lisan bahsi kavmiyete intikal ederek vaktiyle Beyrut ezkiyasından bir İsevi ile beynimizde cereyan etmiş olan bir mubaheseyi hikâye eyledim. Şöyle ki: (71)

Ben "herkes kendi uzmâ-i kavmiyle iftihâr eder siz de ebnâ-i Arabdansınız. İmdi size sorulsa ki gerek istila gerek hikmet ve belâğat ve iğtila cihetiyle en büyük en meşhur adamınız kimdir, ne cevap verirsiniz" dediğimde Beyrutlu İsevi bilâ tereddüt "hazret-i Muhammed'i göstermeğe mecburuz" cevabını verdi. Abd-i Yesu' Efendi bu babda siz ne dersiniz" dedim.

Abd-i Yesu' Efendi "evet istila cihetiyle Arab'ın en büyük, en meşhur adamı Hazreti Muhammed sallallâhu aleyhi ve selam'dir. Bu babda Beyrutlu efendiyi tasdik ederim amma hazreti Muhammed'in sallallahu aleyhi ve sellem'in efsehu Arab olduğunu teslim etmem. Zira âna delalet edecek bir eseri yoktur. Kır'ân'ı gösterecek olursanız, siz ânın kelâmı değildir diyorsunuz. Binâenaleyh Kır'ân'ın bir tabaka-i ulyâyı fesahatte bulunması Hazreti Muhammed'in (aleyhi's-selâm) efsehu Arap olduğuna delil olamaz. Vakıa Hazreti Muhammed (aleyhi's-selâm)'de Arab'ın güzide Füsehâsından, bûlegâsından idi. Fakat ânın gibi başka füsehâ, bûlegâ da var idi. Ezcümle elde bulunan birçok âsârı delalet eder ki hazreti Ali de fasih, belîğ bir zât idi. Şuarâ-i Cahiliye'den İmrü'l-Kays'ın hüteba-i Arab'tan Kuss bin Saide'nin şöhretleri malumdur. Hatta Kuss bin Saide'nin Sûk-u Ukâz'da deve üzerinde irad ettiği hutbe-i

meşhûreyi Hazreti Muḥammed aleyhisselam dahi muahharan istihsan buyurmuşlar idi” dedi.

Bunun üzerine huzâr arasında gûft-ü gû çoğalmış münâzara daire-i mahdûdesinden dışarı çıkmaya başlamış olmakla huzara hitaben “ben şimdilik sizin muavenetinize arz-ı ihtiyaç etmem. Lütfen sukût buyurunuz da (72) ihtiyaç görürsem muavenetinize ihtiyaç eylerim.” Herkes sukûta mülâzım ve netice-i bahse müntazir oldu.

Abd-i Yesu’ Efendi’ye dedim ki:

Saded haricine çıkmayalım. Şimdilik her türlü hissiyât-ı mezhebiyyeyi bir tarafa bırakalım da meseleyi ciddi bir sûrette halledelim. Qur’ân-ı Hakîm hakkında siz ne dersiniz? Qur’ân kimin kelâmıdır?

Abd-i Yesu’: Qur’ân’ı; Hazreti Muḥammed (sallallâhu aleyhi ve selem) diğer bazı kimselerin muavenetiyle vücûda getirmiştir.

Ben: Geçende bizim memuriyet emr-i alisinin kıraati akabinde siz Arapça güzel bir dua okumuştunuz. Şimdi size o duayı bir başkası tertip etmiş deseler sukût eder misiniz?

Abd-i Yesu’: “Etmem, böyle diyenleri reddederim”

Ben: “niçün?”

Abd-i yesu’: Zira o duayı ben tanzîm eyledim”

Ben: “hakkınız var, hatta beş beyitten ibaret bir gazel tanzim eden kimse bir beytinin âhar tarafından istirâk olunduğunu görse, sârikin dilini kesmeye kadar kıyam eder. Niçün? Herkes mahsul-ü karihası zâde-i tabii ile iftihar etmek gibi bir fıtrat ile mebcul olduğu içün hatta sizin de duanızı başkası tertip etmiştir diyenleri de redde kıyam etmeniz bu hikmete mebnidir değil mi?

Abd-i Yesu’: Evet

Ben: Sizin o duanızdan daha latif, daha belîğ bir dua nazmetmek mümkün değil midir? (73)

Abd-i Yesu: Mümkündür.

Ben: Sizin duanızın ibaresiyle hazreti ur’ân fesahata ve belagata vesâir cihete nisbet kabul eder mi?

Abd-i Yesu’: Ne münasebet.

Ben: Hazreti ur’ân gibi mislini ityandan bûlegâ-i Arab’ın aciz kaldığı bir eseri vücûda getirenler için şeref-i Azîm-i mûcib mi değıl mi?

Abd-i Yesu’: Elbette.

Ben: Öyle ise böyle bir âli eseri sâhib-i âhâra bağışlar mı, bahusus bu bir eser idi ki hazreti Muğammed sallallahu aleyhi ve selem ânınla halka muaraza eder ve “ben hağ peygamberim mucizem de budur muktedir iseniz siz de mislini ityan ediniz der idi bunca bûleğay-ı Arab hazreti müşârun ileyhe derkâr olan şiddet-i adavetleriyle beraber ur’ân’ın en kısa sûrelerinden bir sûreyi bile tanzîre muktedir olamamıştır. Huruf ile muârazadan suyuf ile mukaraâyı ehven görmüş kimisi bir âyetini işitir işitmez heman secdeye kapanıp icaz-ı belagatın perestişkârı olmuş kimisi “beşer bunu mümkün değıl söyleyemez” diyerek istemediğı halde ister-istemez tasdik eylemiş. Şimdi insaf olunsun ulüvv-ü şânı bu derece balâkir-i iştiğâr olan birbirinizi de eser-i Hazreti Muğammed Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem sâirlerin muavenetiyle vücûda getirdiğı sahiğ olaydı muhâlifleri de fesâhatte ânlarâ müsavi olduğundan muhâlifleri de yekdiğerden istiâne ederek ur’ân’ın mislini ityan edebilmeli idiler. Halbuki ur’ân’ın mislini ityân eden olmadı. Hazreti Muğammed sallallâhu aleyhi ve sellem ise bu davayı meydana koyduğunda ne mülkü saltanat ne de (74) yesârı servete mâlik değıl idi ki muâvinlerini o vasıta ile itma’ ve iskat edebildi denilsin. ur’ân birdenbire kâmilten meydana konmadı ki muâvinleri sonradan nâdim olmuşlarsa da bâdi-i emirde eserlerinin ne derece câlib-i inzâr-ı dikkat olacağını bilemediklerinden bi’z-zarure sukûta mecbur oldular denilsin. ur’ân-ı Kerîm münecemen nazil olmakla yirmi üç yılda tamam olmuştur. Her âyeti nazil olduka âlemin inzâr-ı dikkatini celbeyliyor. Bâlâda beyân olunan hâlât vukua geliyordu. Bu hâlât-ı hayret-efzâyı sâir müşkilpesendan Arabla beraber o muâvin denilen kimselerde görüyordu. İnsan ne kadar sabûr ne derece fedakâr olmalı ki kendi muâvenet-i kalemiye ve fikriyesiyle vücûda gelen eserinin bu mertebe hâiz-i şeref-ü şân olduğunu görsün de benimdir diyemesin ile’l-ebed sussun dursun.

A: Doğrusu budur ki,  ur' n'ı Hazreti Muhammed (aleyhi's-sel m) kendi münferiden vücuda getirmiştir.

B:  ur' n'ı siz nasıl bulursunuz?

A: Gayetle fasih, beliğ, hikmet- miz bir kitap.

B: Demek ki bu kitabı yapan hak m olmak lazım gelir değil mi?

A: Evet

B: Demek ki Hazreti Muhammed de hak m idi.

A: Şüphesiz.

B: Kizb ile hikmet içtima eder mi?

A: Etmez.

B: Demek ki hak m, k zib olmaz. (75)

A: Olmaz.

B: Madem ki Hazreti Muhammed Mustafa'nın hak m olduğunu teslim ediyorsunuz, sıdk ve emanetini de itiraf etmeniz lazım gelir. Ne h cet hazreti M Őarun ileyhin sıdk-  emaneti nas r ca da müsellem olmalıdır. Çünkü ben Mardin civarında k in-i meşhur "Deyrez Gufran" da tarih-i mukaddes-i nasara'ya dair Arabiyyü'l-ibare matbu bir kitap gördüm.  nda; hazreti müşarun ileyhin kable'l-bi'set dahi san did-i Kureyş arasında sıdk-u emanetle mevsuf olup kendine "Muhammed 'l-Em n" n mı verilmiş olduğunu okudum. Sıdk-  emaneti nas r ca da müsellem olmasa tarih-i mukaddeslerinde bu fikrayı der  etmezlerdi. İŞte o Muhammed 'l-Em n hazretleri bize haber verdi ki:  ur' n mahl k kel mı değil, Allah kel mıdır, buna ne diyeceksiniz? Aslı yok derseniz  nın hikmetle ittisafını da ink r etmeniz lazım gelir. Hak m idi sözünde sebat g sterseniz  nın Şu sözünü de tasdika mecbursunuz, zira hak m k zib olmaz.

A: Doğrusu budur ki Hazreti Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem), nebi idi. Amma yalnız nebiyyü'l-Arab idi.

B: Teşekkür ederim, reyb-  g m n bulutları sıyrılıp hakikat nurunun ziyaları parlamaya baŐladı. Fakat herhalde Ő y n-ı teşekkür olan bu itirafınızdan diğer bir mühim sual tevellüd ediyor. "Hak m; k zib olmaz" diyorsunuz; ya nebi k zib olur mu? O hiç olmaz, öyle ise Hazreti Muhammed Mustafa (sallallahu aleyhi ve sellem) efendimizin

risalet-i âmmesini de tasdik etmeniz lazım gelir. Zira o bize “ben kâffe-i efrâd-ı ins ve cinne meb’ûsum” diye haber vermiştir. Buna ne diyeceksiniz? Fe bühitellezi... (76)

Birkaç saniye tevakkuf ve sukuttan sonra kim bilir nasıl hissiyât ile mütehassis olduğu halde kalkıp gitmiş olan mûma ileyh Abd-i Yesu’ Efendi bir daha nezd-i acizâneme gelmedi. (77)

(Tebârekellezî in şâe ceale leke hayren min zâlike cennâtin tecrî min tahtihî’l-
enhâru ve yec’al leke kuşûrân. Bel kezzebû bi’s-sâati ve e’tednâ li men kezzebe bi’s-
sâati sairân. İza raethüm min mekânin baîdin semiû lehâ tegayyüzân ve zefîrân. Ve izzâ
ülkü minhâ mekânen dayyikan mukarranîne de’av hünâlike subûrân. Lâ ted’û’l-yevme
subûrân vâhiden ved’û’l-yevme subûrân vâhiden ved’û subûrân keşîrân) ¹⁵⁵

Hülâşâ-i meâli münîfi: Ezelen, ebeden hayr-ü birr-ü ihsânı tezâyüd ve tekâşür etmiştir. O zât-ı ecellü akdesin ki o dilerse ânların yâd eyledikleri nimetlerden hayırlı olarak sana (dünyada da) eşcârü mesâkini altından ırmaklar akar müteaddit bahçeler ihsan eylemeye, sana dilnişin kasırlar vermeye kâdirdir.

Onlar: Kıyameti, haşr-ü neşri de inkâr eylediler. Nazarları hütâm-ı dünyaya maksur olmağla kerâmet ve fazilet maldan ibarettir zanneylediler de sen mâl-ü menâl sahibi olmadığın için hakkında ta’nezen tahfif oldular. Biz de kıyameti, haşr-ü neşri tekzib (inkâr) edenler için ulüvv-ü gayetserkeş azîm ve hâil bir ateş hazırladık.

Nâr-ı cehennem, kendilerini mekân-ı baîdden göreceği vakit haklarında muzmar olan gayz-u gadabın galeyân-u heyecanını göğüs geçirircesine cevfinden hârice akseyleyen savt-ı hâili işiteceklerdir. Bir de pranga bend olarak (78) elleri boyunlarında yâhud her biri bir şeytan ile beraber zincirde oldukları halde o alev-i iltihâbı gayet şedid olan ateşin yâhud cehennemın bir teknâ-yı hevlengizine bırakıldıkları vakit dahi o teknâ-yı hâilde, o hâlet-i fezhâda helâki temenni edeceklerdir (yani helâki bir şahs-ı akil ad ile âna nida ederek “ey sebur, ey helâk-i dehşetnuşür gel gel bu evân-ı mihnetnişân senin geleceğin andır, gel de bizi mahvet” diyeceklerdir. İşte evân-ı dehşetnişanda kendilerine nida olunacaktır ki: Siz bugün helâki yalnız bir kerecik talep ve temenni etmeyiniz. Çok

¹⁵⁵ Furkân, 25/10-14.

kerre talep ve temenni ediniz çünkü bugün içinde bulunduğunuz dâhiye-i azâbın şiddeti, tûl-ü müddeti el-hak tekrar-i temenniyyi helâki müstevcebdır.

Tefsîr ve İzâhı: Bu âyet-i celîle ehl-i inkârın âyât-ı sâbıkada hikâye buyrulan şüphelerinden cevap-ı sânidir.

(Tebârekellezi)

“Ezelen, ebeden hayr-ü birr-ü ihsânı tekâsür ve tezâyüd etmiştir. O zât-ı ecellü akdesin ki;”

(Tebâreke) lafz-ı şerifine dair sûre-i kerîmenin iftitâhı izâhât-ı kâfiye verilmiştir. Burada da bilhassa bu lafz-ı şerifin zikri mâba’dı azâimden olduğu içündür. Zira maba’inde mezkûr olan hazret-i nebiyyi ekremdir ki, kadr-ü şân-ı risâletpenâhileri hitâb-ı müstetâb “levlâke” ile i’lâ buyurulmuştur. (79)

(İn şâe ce’ale leke hayran min zâlîke)

“O dilerse ânların yâd eyledikleri nimetlerden hayırlısını sana (dünyada da) ihsan eylemeye kâdirdir.” Lakin dünya seriü’l-fena, ahiret ise dâr-ı bekâ olduğu için sana va’d eylediği nimetlerin i’tâsını vermesini dâr-ı ahirete te’hir eyledi. Dâim ve bâki olan niâm-ı ahiret, zâil ve fânî olan niam-ı dünyadan elbette hayırlıdır.

(Zâlîke)

Küffârın zikretmiş oldukları kenz ve cennete işarettir. Mervîdir ki İbn Abbas radiyallâhu anh (hayran min zalike) kavl-i kerîmini “mimmâ abbarûke bifakdi’l-cenneti liennehüm abbarûke bifakdi’l-cenneti’l-vâhideti ve hüve kâdirun en yû’tiyeke cennâtin kesiraten” ibâre-i şerifesiyle tefsîr etmiştir. Yani “ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem! O zât-ı ecell-ü Akdes eğer dilerse fıkdanından dolayı ehl-i inkârın seni ta’yîp eyledikleri şeyden hayırlısını sana ihsân eylemeye kâdirdir. Zira onlar hâsılatıyla teayyüş edecek bir bostanın bile yok diye seni ayıplamışlar idi. O zât-ı Ecell-ü Akdes ise sana bir değil müteaddit bahçeler vermeye kâdirdir.”

Tefsîr-i evvelde (dünyada) kaydıyla taqyîdi küffârın zikreyledikleri şeylere olan münasebetinden nâşî’dir.

Bir de Resûl-i Ekrem Efendimiz'e ahirette mev'ûd olan ni'am-ı cezîle mütehakkaku'l-vuku' olduğu için maksûd ahiretteki ni'am-ı celîle-i ilâhiyye olaydı âna (in harfi) münasebet almazdı. (80)

Burada (in)'in kıad manasına olduğunu nazm-ı celîlin manası da "kıad cealnâ leke fi'l-âhirati cennâtin ve beneynâ leke kusûran" demek bulunduğunu söyleyen var ise de Şihab'ın aleyhi'r-rahme beyânına göre (in)'in kıad ile tefsîri teassüfdür.

Bârî Teâlâ'ya şek, isbât-ı gayr-ı câiz olduğundan – bâlâda görüldüğü üzere – eğer dilerse ânların zikreyledikleri nimetlerden hayırlısını sana (dünyada da) ihsan eylemeye kâdirdir yolunda mana verilir.

(Cennâtin tecrî min tahtihâ'l-enhâr)

"Eşcâr ve mesâkini altından ırmaklar akarlar bahçeler" demektir ki "hayran"dan bedeldir.

Bunların hayreti muhakkaktır. Zira ehl-i inkârın zikreyledikleri cennet teaddüdden ve cereyân-ı enhâr kaydından mutlak idi.

(Ve yec'al leke kusûran)

Meâl-i münîfi: Sana kasrlar dahi ihsân eylemeye kâdirdir. Demek olan bu cümle-i cemîle mahall-i cezâ olan "ceale" üzerine matuftur.

Eimme-i kırâatten İbn Kesir, İbn Amir ve Ebubekir aleyhimü'r-rahme (ve yec'alü) okumuşlardır. Zira şart mazi olduğu vakit cezasında cezim de ref' de caizdir. Züheyr'in (Herem b. Sinan)'ın medhinde söylediği kasideden: (81)

Ve in etâhû halîlün yevme mesgabetin

Yekûlû lâ gâibe mâ li velâ harâmün

Kavli gibi. Tafsîli kütüb-ü Arabiye'de mezkûrdur.

Keşşâf'da "mesgabetin" yerine "mes'eletin" vaki' olmuştur. Mesgabetin; acıkmak manasına olan sagabe'den me'hûz masdar-i mim'idir. (Yevme mesgabetin) açlık günü demektir. Mesele malumdur. Halil, hacet ve faka manasına olan el-halle'den mehûzdür ki ha'nın fethiyledir. Ve minhû'l-mezhep: (El-halletü ted'û ile's-selleti) ey el-fakru ve'l-hasâsatü ted'û ile's-sirkati yani zarûret fakr-u ihtiyaç hırsızlığı irtikâba müeddî olur.

(Haram) hazer gibi harmandan fail manasınadır. Sâile taallül etmem ânı mahrum da eylemem dimektir ki ve lâ ene haramün takdirindedir.

Cümle-i celîle-i mezkûrenin evvelindeki vâv'ın atıfa değil, isti'nâfiye¹⁵⁶ olması caizdir. Mâziden muzâriye adûl mazmûn-u cümleli ahirinde vuku'una mebnidir.

Ni'am-ı mezkûrenin meşîet-i ilâhiyeye ta'lik buyurulması adem-i ihsânı da yine hikem-i mesâliha mebni olan meşîet-i ilâhiyesi sebebiyle olduğunu îzân içündür.

Evvelki iki iktirâha taarruz buyurulmaması dahi ânlar dâire-i akıldan hâriç ve zâhirü'l-buflân hikmet-i teşri'iyyeye münâfi olmaları hasebiyle (82) cevaptan müstağni olduklarına tenbih içündür. İktirâh-ı ahîrin ise fi'l-cümle vechi vardır. Çünkü o bilkülliyeye hikmete münâfi değildir. Zira bazı enbiya aleyhimü's-selâm mansıb-ı celil-i nübüvvetle mülk-ü saltanatı cem' eylemişlerdir.

Hâşılı: Cenâb-ı perverdegâh'ın hikmetinden sual olunmaz. Bir bende-i hâşşına ebvâb-ı maârif ve ulûm-u kûşâd, ebvâb-ı dünyayı sed eyler. Diğeri hakkında da bilâkis muamele eyler. Maamâfih ehâdis-i sahîhada mervîdir, ki Hâk celle ve alâ hazretleri: hâce-i kâinât Efendimizi -ahirette kendilerine mev'ûd olan niam-ı cezileden bir sivrisinek kanadı mikdarı bile tenkis buyurulmamak üzere- nebiyy-i melik ile nebiyy-i abd olmak beyninde tahyir buyurmuşlar iken o peygamber-i ekber kanaatşiâr sallallahu aleyhi ve sellem Efendimiz nebiyy-i abd olmak cihetini tercih ile tevazu' izhâr buyurmuşlardır.

Sultânü'l-Enbiyâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in nefsi enfesi hümâyunları için fakrı ihtiyar buyurmaları şu üç sebepten nâşidir derler:¹⁵⁷

1-Maldar olaydı kavminden kendine mutâbeât edenlerin maksadı neyl-i dünyadır denilebilirdi. Fahr-u fakrı ihtiyar buyurmuştur ki hâk-i pâyini tûtî-ı dide-i can idenlerin maksadı ancak neyl-i derecât-ı cinân olduğu bilinsin.

2-Egriyâ malları ile müteselli oldukları gibi fukara dahi ânın fakrıyla tesliyet bahş hâtırı viran olsun

¹⁵⁶ İsti'nâfiyeden maksud: isti'naf-ı nahviyedir. Yoksa isti'naf-ı beyani. Yani: "keyfe haluhu fi'l-ahireti" sualine cevap değildir. zira aleyhi's-salatu ve's-selam efendimizin ahiretteki hal-i şerifi mealı: her zahirden ezher, her celiden ecladır.

¹⁵⁷ elfakru fahri hadisi mevzudur.

3-Fakr-ı Rasûl vâcibü't-tebcîl; dünyanın ind-i Bârî'de ne kadar (83) kem kıadr olduğuna delildir. Nitekim o server-i kâinat aleyhi's-salatü ve's-selâm Efendimiz: “dünya ind-i Mevlâ'da bir sivrisinek kanadını kadar hâiz-i kıadr ve itibar olaydı hiçbir münkire ândan bir yudum su bile içirmezdi” buyurmuşlardır.

Kaside-i Bürdiyye'den

Verâvedethü el-cibâlü eş-şümmü min zehebin¹⁵⁸ an nefsihi fezâha eyyemâ şememi

Ve ekkedet zühdehü fihâ darûrate,¹⁵⁹ inne'd-darûrate la ted'û ale'l-isemi

Ve keyfe ted'û ile'd-dünya darûratü men lev lâhu mimme tehrüci'd-dünya mine'l-ademi

Mesnevi

Ra hüzn-i herkez ra yezd gerek gerek merde ra herkez gezed

Hazer keşti ra berâ-yı an şikest ra tevânüd keşti dar fak rest ender fakr-ı rû

Ânın ki gû daşest ezkân sakd-ı çind kest pâre pâre ez zahm-i kelend

Tebgi behr-i evset gûra gûr denist

Saba efkendest bervâ rahm-ı neyset (84)

Ârif-i Rûm kuddise sirruhü şunu demek ister ki: Bende-i hâşş-ı hüdâ pir-ü cenâb-ı Mustafa olan Rûşen-i nezaran ehl-i irâdet tevâzua, fakra mülâzemet eylemeli ki nâil-i feyz ve rif'at olsun.

(Bel kezzebû bi's-sâati)¹⁶⁰

¹⁵⁸ Eş-şemmu: bi'd-dammi cibâl'in sıfatı ve işm'in cem'idir. Hamr, ahmer'in cemii olduğu gibi.

İşm: aliy ve mürtefi' demektir. Şememe: irtifa' manasındır. Ey eraha teraffuan ey terfeu la yektunuhu kunhuhu.

¹⁵⁹ (La te'du): adavettendir. Ki zulm manasındır. mısra-ı sani sual-i mukaddere cevabdır. Güya birisi çıkıp:

“şiddet-i ihtiyaç var iken dünyadan nice i'raz olunur zaruret, ihtiyaç Ademi dünyadan i'raza bırakır mı?” demiş ve ana: “inne'd-darurate la te'du'l-isame” cevabı verilmiştir. “İsm” ismet'in cemiidir. İsmet, lugatta layık olmayan şeyden men'dir. İstilahda: “milket-i temennui'l -muttesif biha ani'l-fucur” yani ismet

bir milke-i rasihadır. Ki anınla muttasıf olanı irtikab-ı measi ve fücürdan men eyler.

¹⁶⁰ Saat: ecza-i zamandan bir cüzdür. Ser'at hesabı cihetle cüz-i zamana teşbihen kıyamete “es-saat” denildi.

Ânlar kıyameti de inkâr ettiler. Bu ise öteki hezeyanlarından daha ziyâde şâyân-ı istiğrâbdır demektir ki bu, vucûh-u cevâptan üçüncüsü olup cevâbeyni evvelinden daha mühimdir. Çünkü bunda nübüvvet-i seniyyeyi Mîhammediyye'yi inkara tasaddî' eylemelerine dâi olan illet beyân buyruluyor. Güyâ buyruluyor ki kefare-i Kureyş seni tekzîb ve faqr ile ta'yîb eylediler. Niçün? Rûz-u cezâ'yı inkâr eyledikleri ve kerâmet maldan ibârettir zannında bulundukları için.

Vâkıa ahireti, kıyâmeti münkir olanlar kendilerinde ne ümmid-i sevap ne bim-ü ikab olmadığından i'tikâd ve amel babında cüst-ü cûy delâil-i haq ve sevâp için i'mâl-i fikr-ü nazar külfetini ihtiyar etmezler. Felizâlik kendilerine ne kadar delâil-i muknia ityân edilse asla fâide vermez.

Bu sûrette şu nazm-ı celîl (tebârekellezî) kavlı-i şerifi üzerine ma'tûf olmuş olur.

İşte İmam Beydâvi aleyhi'r-rahme buna işaret ederek dedi ki: ânlar kıyâmeti haşr-ü neşri de inkâr eylediler. Binâenaleyh nazarları (85) hütâm-ı¹⁶¹ dünyeviyyeye maksûr olup kerâmet ve fazilet maldan ibarettir zanneylediler de sen mücerret mâl-ü menâl sahibi olmadığın için hakkında ta'nezen tahfîf oldular.

Yahud

Seni tekzîb eylemeleri, nazar-ı kütehbînleri metâ-ı kem kadri dünyaya maksûr olduğu yani ahirete îmân etmedikleri içindir. Kemâl-i tekellüfle serd eyledikleri meta'-ın-ı fâside için değil.

Bu ihtimale göre de nazm-ı celîl; (ve kâlû mâ li haze'r-rasûl) kavlı-i şerifi üzerine matûf olmuş olur.

Yahud

Ânlar kıyâmeti haşr-ü neşride inkâr eylediler. Artık şu cevaba iltifat ederler mi?

Yani ânlar ahirete inanmadıkları halde Rabbin sana vaat buyurmuş olduğu niâm-ı uhreviyyenin ta'ciline de muktedir olduğunu hiç tasdik ederler mi?

kema kale (esrau'l-hasibin). Ve lemma nebbehe teala: (ke ennehum yevme yeravne ma yuadune lem yelbesu

illa saaten min nehar.)

¹⁶¹ Hutam: lügatte; kuru şey kırıntısına denir. Mütegayyir olduğu için meta-ı kemkader dünyaya da ıtlak olunur.

Müşârun ileyh olan cevap (tebârekellezi in şâe ceale leke hayran min zalike cennâtın tecri min tahtihe'l-enhâru ve yec'al leke kusûran)¹⁶² kavı-i kerimidir. Şeyhzâde aleyhi'r-rahme burada (bi-ref'i yec'al ale'l-isti'nâfi bi-va'di ma yekûnü lehû fi'l-ahireti fe yekûnü ma'tûfan aleyh) diye tavzih-i makal (86) eyledikten sonra bununla ihtimal-i evvel beynindeki fark şudur: İhtimâl-i evvele göre “bel” edat-ı ıdrab olup ânınla cevâb-ı evvelden daha mühim bir cevâba intikâl edilmiş oldu. İhtimâl-i sâniye göre maksud başkadır ki, o da âhirete inanmadıklarından bu cevâb-ı tasdîk etmez olduklarını beyândır. Yahud

“Seni tekzîb eylediler diye taaccüp etme. Zira onlar kıyâmeti, haşr-ü neşri de inkâr eylediler ki bu ândan daha aciptir.”

Bu sûrette de Resûl-ü Ekrem Efendimiz'i kendini tekzîbe ve nübüvvet-i seniyyelerini kadha delâlet eyleyen kâffe-i akvâl; ehl-i inkâr üzerine ma'tuf olmuş olur. Zira ehl-i inkârın o sözlerini hikâyeden maksud cehl-ü sefaletlerinden dolayı beyân-ı taaccüp ve istiğraptır. Ahireti inkâr nübüvveti inkârdan daha ziyade şâyân-ı taaccüp ve istiğrap olması da mücerret ahireti de inkâr, Allah'ı inkâr demek olduğu içündür. Bu ise fi'l-hakika nübüvveti inkârdan e'cep ve egrabdır.

İstitrad:

“Bel” lisân-ı Arap'da edat-ı ıdrabdır. Medhûli cümle olduğuna göre ıdrâbın manası makablini ibtâl¹⁶³ yahud bir maksaddan bir maksada (87) intikâl demektir.¹⁶⁴

Medhûli müfred olduğuna göre kendisi huruf-u âtîfedendir. Eğer kelâm; emr-ü isbâtı mutazammın ise makabli sukût kalıp maba'dına muzâf olur.¹⁶⁵

Eğer üst tarafı menfî yahud menhî ise makablini hali üzere ibkâ edüp ânın zıddını i'tâyâ âlet olur.¹⁶⁶ (el-muktedâb)

“Bel” lafzı “ki” ilavesiyle lisânımızda dahi müsta'meldir.

¹⁶² Furkân, 25/10.

¹⁶³ Misali: “ve kalu't-tehazu'r-rahmane veleden subhanehu, bel ibadun mukramune” ey bel hum ibadun.

¹⁶⁴ Misali: kad eflaha men tezeka ve zekera'sme rabbihi fe salle. Bel tu'sirune'l-hayate'd-dunya.

¹⁶⁵ İdrib zeyden, bel ümeran: zeyd'i döğ, Amr'i Amr'i.

¹⁶⁶ Ma zeyd kaimen, bel kaiden: Zeyd kaim değil, belki kaidir.

“Belki” lisânımızda ihtimâl, intikâl, ezdiyâd edatıdır.

Bir emr-i muhtemel gösterirse edat-ı ihtimal olur.¹⁶⁷

Sözü bir hükümden diğer hükme muntakîl gösterirse edat-ı intikâl olur.

Tekaddüm eden cümleden – her ne suretle olursa olsun – hükmen müzdâd olan bir cümle üzerinde bulunursa edat-ı ezdiyâd olur.¹⁶⁸ (Mecmua-i muallim)

(Ve e‘tednâ limen kezzêbe bi’s-sâati saîran)¹⁶⁹

“Biz de kıyâmeti haşr-ü neşri inkâr edenler için alevî şiddetli ve serkeş, azim ve hâil bir ateş hazırladık.”

(E‘tednâ) Fi’l-asıl a‘dedna idi, bi’l-i’lâl e‘tedna oldu. (88) “Ey ce‘alnâhâ atiden ve muaddeten” yani o mehîb ateşi müheyya kıldık, hazırladık demektir.

(Es-sâatü;) Kıyâmet demek olduğu zikrolunmuştur.

Burada (es-sâat) lafz-ı tekrîr ile zamirden adûl buyurulması teşnîde mübâlağa içündür.

(Saîr): Failün bi-mana mef’ûldür yani mes’ûr manasınadır, ki yanmış yahud alevlenmiş ateş olacaktır. Lugatte mutlaka ateşe ıtlâk olunur. Ateşin alevî demek olan leheb’e de denir. Esmâ-i cehennemdendir diyen de vardır.

(İzâ raethüm)

Ânları mekân-ı baîdden gördüğü vakit bu cümle-i celîle müennes semai olan saîr’in sıfatı olup mevzu-u nasıpta vaki cümle-i şartıyyedir.

İmam Beydavi aleyhi’r-rahme “izâ kânet bi merâ-yı minhüm” ibâresiyle tefsîr ve rü’yetin nâra isnadı mecâz-ı meşhur olduğuna aleyhi’s-salatü ve’s-selâm efendimizin bir hadis-i âliyesinden me’hûz olan (la tetrâ nârahümâ) kelâm-ı şerîfesiyle istişhâd edüp hadîs-i mezkûrda “ey la tetekarebâni bi-haysü tekûnü ihdâhümâ bi merâ-yı min el-uhrâ” diye mana vermiştir.

Yani ister alevlenmiş, parlamış ateş manasına olsun, ister cehennem demek olsun “saîr”’in ne gözü var ne görmesi. Halbuki ayn-ı rü’yetin fikdânıyla beraber mukabeleden

¹⁶⁷ ...der diye istihkar etmemeli, belkider diye iftihar etmeli.

¹⁶⁸ Subhan vail kadar sehnur, belki andan da belağat pür-virddir.

¹⁶⁹ Furkân, 25/11.

mecâz olmak ve nâzırın görülebileceği yerde bulunmak itibariyle saîr'e rü'yet isnad olunmuştur. Zira mukabele (89) ve muvâcehesiz rü'yet mümkün olmadığı için – bir şeyin nâzıra mukabil ve görülebilecek yerde vâki olması rü'yeti yani görülebilmeyi muktezidir.

İmdi âyet-i celîlede melzum –ki rü'yettir– ıtlâk olunarak lazım –ki şey'i mer'înin görülebilecek yerde olmasıdır- irade buyuruldu. Melzumdan lâzıma intikal ise mecaz olur, kinâye olmaz.

İmam Beydâvî'nin vech-i meşruh üzere âyet-i celîleyi tefsîr buyurduktan sonra rü'yetin nâra isnadı hakiki olmayıp mecâzı ma'ruf olduğuna işaret olmak üzere (el-mü'minü ve'l-kâfiru la tetaraâyi nârahuma) hadîs-i âliyesiyle istişhad eylediğini söylemiştik. Fi'l-vâki' bu hadis-i şerifte de mecâzen nâra isnad buyurulmuştur. Hazreti müfessirin ânî'z-zikr “la tetekarabâni bi-haysü tekûnü ihdâhuma bi merâyi min el-uhra” ibaresi de hadis-i şerifin mücevvezün anhu olan hâsıl manasıdır. Zira hadis-i şerifte “la tetaraâyi narahuma” buyurulmuştur ki zâhiren müslim ile kâfirin ateşleri birbirini görmesin, meâlini müfid olduğu halde maksud ateşleri değil ateş sahiplerini mukârenet-i yekdiğerden nehiydir.

“Meray” mer'a vezninde görülecek yere denir. İsm-i mekandır. Araplar, hüve bi-merâ ve mesme'in derler ki falan bana didârı görülecek ve sesi işitilecek yerdedir demektir. “Terâi” birbirini görmek ve yekdiğerle görüşmek manasıdır.

Mervîdir ki edeb-âmiz alem Efendimiz (ene berûn min külli müslimin mea müşrikin) buyurdıklarında hazır bulunan ashab “niçün ya Resulallah” diye sebebinden sual etmeleri ile (la tetaraâyi nârahuma)¹⁷⁰ hadîs-i şerîfî şerefriz (90) sunûhu sudûr buyurulmuş ve ânı şerrâh-ı hadîs “lâ yetecâverü'l-müslimü ve'l-müşrikü, bel yetebâadü anhu menzilühû bi-haysü lev evkade nâran mâ raeâhâ” ibaresiyle tefsîr eylemiştir ki bervechi meşruh ehl-i İslâm'ın müşrikin ile mücâveret ve mukârenetlerinden nehy-i mutazammındır.

¹⁷⁰ Nesâî, *Kasâme*, 39.

Ateşleri biri birini görececek kadar mesafede takarrub eylemeyüp belki ânlardan tebâud eylesinler. Zira müşrikin ahd-ü emândan müberrâdırlar. Ehl-i İslâm'ın delâleti taraf-ı Rahmân'a, ânların delaleti ise cânib-i şeytân'a olur demektir.

İzâh: Bu tebâuddan maksud bi-tariki'l-kinâye câr-ı karib addolunmaz, derecede tebâuddur ki buna “tebâud-ü şer'î” derler. (Her ne kadar birinin îkad eylediği ateşi diğeri görürse de) bu meâle nazaran hadîs-i mezkûr ile müşrikin câr-ı baîd olmasını gösteren (el cirânü selâsetün, fecârün lehû selâsetü hukukin. Hakku'l-civâri ve hakku'l-karabeti ve hakku'l-islâmi ve cârun lehû hakkânî hakku'l-civâri ve hakku'l-islâmi ve carun lehû hakkun vahidün ve hüve'l-müşrikü min ehli'l-kitâbi)¹⁷¹ hadis-i şerîfi beyinde tevfik hâsıl oldu.

(Min mekânin baîdin)

İmam Beydavi burada mekân-ı baidi “hüve aksa ma yümkinü en yûra minhü” diye tefsir eylemiştir. Yani nâr-ı cehennem kendilerini -ândan görülmek mümkün olan-en uzak yerden gördüğü vakit demektir. (91)

(Semi'û lehâ tegayyüzan ve zefîran)

“Haklarında muzmar olan gayz-u gadabının galeyânı heyecanını göğüs geçirircesine cevfinden harice akseyleyen savt-ı hâili işiteceklerdir”

Nâr-ı cehennem galeyân halindeki savt-ı hâili gadabnaki âdemin hâl-i hiddeti ve gadabında kükreyüp göğüs geçirmesine teşbih buyurulmuştur.

(Gayz) hışm-u gadap (tagayyuz) gadaplanmak manasınadır. Bir kavle göre gayz, hışm-u gadabın eşeddine yahud hiddet-ü sevretine ve evveline denir ki heyecanının ibtidasıdır.

Yani hûn-ı dilin severânından derundan peydâ olan hararettir ki giderek müşted olup dargınlığa munkalip olur.

(Zefîr) soluğu uzun uzadı içeri çektikten sonra dışarı vermek manasınadır, ki mihnetzede ve derdnak adamın haletidir. Lisanımızda “göğüs geçirmek” tabir olunur.

(Ve izâ ülkû minhâ mekânen dayyikan mukarranîn)

¹⁷¹ Suyutî, *el-Câmiu's-Sagîr ve Ziyâdetuhu*, 6420.

“Bir de prangabend olarak elleri boyunlarında yahud her biri bir şeytan ile beraber zincirde oldukları halde o ulüvvü, iltihâbı gayet şedid olan ateşin yahud cehennemden bir tekneyi hevlengizne bırakıldıkları vakit” (92)

(Deav hünâlike sübûran)¹⁷²

“O tenkanayı hâilde, o hâlet-i feziada helâki temenni edeceklerdir” yani helaki bir şahsı akil adilde ana nida ederek “ya subûr teal fe haza hiynüke ve avânüke” diyeceklerdir ki, ey sübûrayı helak dehşetnüşür gel gel; bu evânı mihnetnişan senin geleceğin ândır, gel de bizi mahvet.

İşte o evân-ı dehşetnişanda kendilerine nida olunacaktır ki:

(La ted’ül-yevme subûran vâhiden ved’u subûran kesiran)¹⁷³

“Siz bugün helaki yalnız bir kerecik talep ve temenni etmeyiniz. Çok kere temenni ediniz çünkü bugün içinde bulunduğunuz dahiye-i azabın şiddeti tûl-i müddeti el-hak tekrar-i temenni-i helâki müstevcebtir.”

Kadı Beydâvi aleyhi’r-rahme “ve izâ ülkû minhâ mekânen” kavlı-i şerifi zeylinde “fî mekân” deyüp (mekânen) kelimeyi celîlesinin zarfıyyet üzerine mansûp olduğuna işaret buyurmuştur. Müfessir-i müşârun ileyhın “ve minhâ” beyânün tekaddeme fesâre halen dediği de bir kaideyi külliyledir ki câr-u mecrûr nekreden müteahhar olursa “sıfat” olur. Mütakaddem olursa sıfat olmaktan “hal” olmağa müntakil olur. Çünkü maksud tekayyudu âmildir, tavsîf-i mekân değildir. Mekân ise eczâ-yı cehennemden bir cüzdür. (minha)’daki “min” dahi teb’iz için olup beyan için değildir. Beydâvî’nin ibaresindeki “beyân” lafzından da maksud beyan-ı müstalah değildir. “Min” (93) harfi “ülkü” fiiline tealluku takdirinde ibtida içündür. İbtida-yı ilka ise hariç-i nârdan olup nârdan değildir. Bu sebepten naşı tealluku mezkûr müstebiddir.

(Dayyikan)

Cehennemdeki darlığın vechini de beyanda müfessir müşârun ileyh “lizi-yâdeti’l-azabi fe inne’l-kerbe mea’d-dayyiki ve’r-ravha mea’s-siati” demiştir, yani gam ve gussa

¹⁷² Furkân, 25/13.

¹⁷³ Furkân, 25/14.

darlığa revh-ki rahat demektir bolluğa mukarin olur bu sebeptendir ki cennetin vasfında “arduha’s-semavâti ve’l-ardi”¹⁷⁴ buyurmuştur.

“Dayyikan” lafzında iki kıraat vardır biri teşdid diğeri tahfifdir. Tahfif, İbn Kesir’in kıraatidir. (Dayyik)’in tefsîrinde birkaç vecih beyan etmişlerdir. Katade, Abdullah İbn Amr (radiyallahu anhüma)’dan rivayet etmiştir ki, kargının ucundaki demir kargıyı sıkıdığı gibi cehennem denilen daru’l-azap dahi kafirleri sıkar. Nebiyy-i Ekrem (sallallahu aleyhi ve sellem) bu tazyiki temsil buyurup (vellezi nefsi biyedihi ennehüm leyüstekrahûne fi’n-nari kema yüstekrahu’l-vetedü fi’l-hâiti) buyurmuşlardır.

Altta kalanları ateşin alevi yukarı fırlatır; yukarı fırlayanları da sonradan girenler ayakları altına alır da orada sıkışıp kalırlar diye Kelbi tahrir-i meram etmiştir. (94)

(Mukarranîne)

Beydâvî, Ebussuûd gibi ecille-i müfessirîn “kurrinet eydihim ila eanâkîhim bi-selâsili” diye tefsîr etmişlerdir.

İsmail Hakkı merhûm dahi bir kat daha izah-ı meram ederek “ey hale kevnihim kad kurriet eydihim ila e’nâkîhim meşdûdeten ileyhâ bi-silsiletin ev yükarranune mea şeyatînihim fi-silsiletin” dedikten sonra: “her yekra bi karini o ezcin bi-silsile-i ateşin bihim baz beste” ibare-yi farisiyle meâle himmet buyurmuştur. Türkçesi bâlâda geçti.

(Deav hünâlike)

Fi zalike’l-mekâni’l-hâili ve’l-hâlete’l-feziate

(Sübûran)

“Helâken ey yetemennene’l-helâke ve yünadûnehû fe yekûlûne ya sübûrâhu teal fe haza hinûke”¹⁷⁵

¹⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/133.

¹⁷⁵ Teal: lafzı lam ın fethiyle emr-ı hazır müzekkerdir. Hınuke ‘deki kef dahi meftuhtur. :Bazı nushada “teali” lam’ın fethi ve ya’nın sukunuyla vaki olmuştur ki bu surette emr-i hazır müennes olur. Vech-i te’nis

dahi “subur” kendiyile kesret manası maksud olmakla muennes olmuştur. Lafz-ı mezkur filasl yukarıda olan

kimse tarafından aşağıdakine söylenen bir lafız idi sonra tamim için ittisa olundu. “ey ati fe Hazal vakte

Yani: o tenkna-yı hevlengizde, o halet-i feziada helaki talip (95) ve temenni edeceklerdir şöyle, ki “ey helâk gel gel çünkü bu evân senin geleceğin andır.”

Sübûr, bir kelimeyi hâiledir ki ân-ı arzumend helak olan ölümünü isteyen derdmend âvarde-i zebân telehhüf eyler.

Hazreti müfessir yetemennevne’l-helake tabiri ile şunu tefhîm etmek ister ki burada deav kelime-i celilesi ile medlûlün aleyh olan dea ile maksud nidadır. Nida dahi temenniden mecazdır. Çünkü nida bazen temenni manasına istimal olunur. Nitekim İmriü’l-Kays’ın:

Elâ eyyühe’l-leylü etavilü eenceli

Subhin ve ma’l-isbâhu minke bi emseli

Kavlinde tasrîh etmişlerdir. Şu kadar var ki “eşeddü nine’l-mevti ma yütemennâ bade’l-mevti” fehvasınca helâkin eşeddinden kurtulmak için helâki temenni ve arzu eyledikleri sabit olursa temenni zahiri üzere kalır. Eğer temennide zahiri üzere kalmayıp mecaz üzere kalırsa ulemanın “ya hasretâ ala ma ferrattu” kavli-i şerîfinde takrir buyurdıkları gibi mecazun ale’l-mecâz lâkin Şihâb Hafâcı temenninin mecaz olduğu takdirde “felâ yaḥluḳu min işkâlin gayr-i kevnihî mecâzen ale’l-mecâzi feteemmel” demiştir.

(La ted’ü’l-yevme sübûran vâhiden ved’û sübûran kesiran)¹⁷⁶

“Bugün helakin yalnız bir nev’ini temenni etmeyiniz enva-i kesiresini talep ve temenni ediniz.”

Yani küffâr-ı hâkisâre denilecektir ki sizin şimdi içinde (96) bulunduğunuz azâb-ı elim –derece-i nihâyede şedîd müddet-i devâmı gayetle medîd olmak hasebiyle– her an talep ve temenniye helake layık ve çesbandır. Hem de siz enva-yi helakten yalnız bir nev’i helaki temenni etmeyiniz zira sizin azabınız enva-yi kesireyi hâvidir ki şiddetine

vaktü ityanike “ ke f in kesriyle fa dahi talil içündür.

¹⁷⁶ Furkân, 25/14.

(küllemâ nağicet cülûdühüm beddalnâhüm cülûden katreha liyezûkü'l-azâb)¹⁷⁷ ayet-i celîlesi misdâkınca teceddüdüne yahud devamına adem-i inkıta'ına mebnî ânın her bir nev'i sübûrdur. Yani mühliktir. Öyle ise siz helâkin enva-yı kesiresini talep ve temenni ediniz demektir.

Şıkk-ı evvele göre sübûrun kesreti enva-yı mütevâliyesinin teaddudunden nâşidir.

Şıkk-ı sâniye göre sübûrun nev'i müttehid olup kesreti efradının teceddüdü itibariyledir.

Şıkk-ı sâlise; sübûrun kesreti devamından kinâye olur zira kesirin şânı devamlı, sürekli olmaktır. Nitekim bunun zıddında “ve fakihet-i kesrâtın la maktuâtın ve lâ memnûâtın”¹⁷⁸ buyurulmuştur.

(Ved'û sübûran keşîran)

İsmail Hakkı merhûm “Ey bihasebi kesrati'd-duâi'l-müteallaki bihi lâ bi-hasebi kesrâtihi fi nefsihi fe inne ma yed'ûne sübûrün vahidün fi haddi zatihi” demiştir ki (97) bu ibare ifsâhu meramda el-hak ibarât-ı sâireden ebleğdir. Denildi ki: Enva-u azaptan her birinin sübûr olmasıyla maksud azap sübûra nida edüp “Ey helak gel gel bu o an senin geleceğin andır” demeye yahud “ya lefha-i ya hasreta” gibi sübûrun elfâz-ı kesiresiyle nida etmeğe mahal ve sebep olduğu içündür. Bu sûrette sübûr kesretle vasıf ya duanın ya med'üvvü bihin kesretinden kinâyedir. Şihâbüddin Hafâcî bu tevcihleri nakleyledikten sonra bu mana: Gerek siyâk-ı nazm-ı celile Kadı Beydavî'nin kelâmına munasip değildir. Zira maksud bu olaydı “duâen kesiran” buyurulmak lazım gelirdi demiştir ki Şihab'ın bu itirazı: Ruhu'l-Beyan sahibi İsmail Hakkı merhûmun tevcîhine de vârid olur.

Fahrüddin Razi

Bu âyet-i celîle: Ehl-i inkârın şüphelerinden sânidir demiştir. İmdi “tebârekellezî in şâe ceale leke hayran min zâlike” kavlı kerîmi “minellezî zekerehu min niamü'd-

¹⁷⁷ Nisa, 4/56.

¹⁷⁸ Vâkıâ, 56/33.

dünya ke'l-kenzi ve'l-cenneti demek olup zikrolunan “hayr” müteâkibü'l-vurûd olan “cennâtin tecri min tahtiha'l-enhâru ve yec'al leke kusûran” kavlı-i şerîfiyle tefsîr buyurulmuştur, ki bununla Bârî Teâlâ ve Tekaddes hazretleri Resûl-i Ekrem'ine ehl-i küfür ve inadın yâd-u tezkâr (98) eyledikleri şeylerin kâffesini ihsan ve i'taya kadir olduklarını lakin o Hakîm-i lemyezel ibâdî hakkında bi-hasebi'l-mesâlih, yahud vefk-i meşiet üzere tedbir buyurduğunu, ferd-i aferidenin ise ef'al-i ilahiyyesinde hiçbir şeyde itiraza hakkı selâhiyeti olmadığını tenbih buyurmuştur. İşte sebep budur ki kullarından birine yalnız ebvâb-ı maarif ve ulûm-u küşâd, diğerini münhasıran niam-ı vafîre-i dünyeviye ile dilşâd eyler. Bu da kendi zât-ı eccl-ü a'lâsının “fe'âlün limâ yürîd”¹⁷⁹ olmasından ileri gelir.

(Hayran min zalike)

Bu kavlı-i kerîmin tefsîrinde İbn Abbas rağıyallâhu anhümâ “Mimmâ ayyarûke bi-fakdihi el-cennete'l-vahidete ve hüve sübhanehû Teala kâdirun ala en yû'tıyeke cennâtin keşîraten” demiştir ki “kefere-i Kureyş: senin bir bostanın bile yok” diye hakkı hümayûnda zebân-ı a'lâyı hezeyan oldular. Hâk sübhanehû ve Teâlâ hazretleri ise sana semerât-ı Bâki ve lâ yezâl olan nice bostanlar i'tâ ve ihsân eylemeye kâdirdir demektir.

Eimme-i kıraat (ve yec'al) kelime-i celilesinin kıraatinde ihtilaf eylemişlerdir. İbn Kesir, İbn Amir, Asım aleyhi'r-rahme lam'ını merfu, bâkileri de meczûm okumuşlardır. Meczûm okuyanların cezmi “in şâe seyec'al leke cennâtin” manasını müfid olduğu içündür. Merfu' okuyanların da ref'i isti'naf üzerinedir ki “seyec'alü leke kusûran” demektir. Bu Zeccâc'ın kavlidir. (99)

Vâhidi der ki: kıraateyn beyninde manaca fark-ı azîm vardır. Lam meczum okundukta nazm-ı celîl: “in şae yec'al leke kusûran fi'd-dünya” manasını müfid olup (tecî min tahtihe'l-enhâru)'daki “el-enhâru” üzerine vukufu nâbecâdır. Ammâ lâ'm'ı merfu' okuyanlara göre el-enhâr üzerine vukuf-u nâbecâdır.

¹⁷⁹ Hûd, 11/107; Burûc, 85/16.

(Bel kezzebû bi's-sâati ve e'tadna ilmen kezzebe bi's-sâati sa'îran)¹⁸⁰

İşte bu nazm-ı celîlde ehl-i inkârın şüphelerinden cevâb-ı şâlistir. Güya; “leyse ma teallaku bihi şübheten ilmiyyeten fi nefsi'l-mes'eleli bel ellezi hamelehüm alâ tekzîbike tekzîbühüm bi's-sâati istiskâlen li'l-isti'dâdi lehâ” buyurulmuş oluyor. Ahiret seferi bu uzun yoldur. O yola hazırlıksız gidilmez. Ehl-i küfür ve inada göre ise o yol için hazırlık görmek güç gelir. Binaenaleyh yevm-i kıyameti inkâr ediyordular. İşte seni tekzib ile nübüvvetini inkâr etmeye onları mecbûr eden fâilde budur. Yoksa nefsi meselede onların eyleştikleri şey: ilme mukârin bir şey değildir.

Manây-ı âyet “innehum yükezzibûne bi's-sâati fela yercûne sevâben vela i'kâben vela yetehammelûne külfete'n-nazari ve'z-zikri felihaze lâ yentefiûne bi-mâ yuradû aleyhim mine'd-çalâleti” siyâkında olmak ihtimali vardır ki hülâşa-i meâli: ânlar yevm-i kıyâmeti münkir olduklarından kendilerinde ne ümidi sevap var ne bim-ü ikap. Fikr-ü nazar külfetine de tahammül etmiyorlar. Binaenaleyh kendilerine irad edilen bunca delâil-i katı'adan müstefid olmuyorlar demektir. (100)

Kavlühü Teâlâ:

(Kul e zâlîke hayrûn em cennetü'l-ğuldî'leti vui'de'l-müttekûne kânet lehüm cezâen ve mesîran lehüm fihâ mâ yeşâûne hâlidîne kâne alâ rabbike va'den mes'ûlen)¹⁸¹

Tercüme-i meâli münîfi: Ey Hâbîb-i edîbim! Sen o gürûh-u münkirîn ve mükezzibîne -takrîan ve tehekkümen- söyle ki: sıfat-ı nâra ve ehl-i dârü'l-bevara dair zikrolunan şeyler mi hayırlıdır, yoksa müttakîlere mev'ûd olan cennetü'l-ğuld mü? Cennetü'l-ğuld bilhassa ehl-i takvanın ceza-yı a'melleri ve merci' ve masirleridir. O dâr-ı sevâpta dâim ve bâkî oldukları halde kendileri için her arzu ettikleri şey hasıldır. O naim-i dâim, perverdîkâr-ı keremkâr tarafından onlara vaad olunmuş; istenilmeye de sezâvar bulunmuştur.

¹⁸⁰ Furkân, 25/11.

¹⁸¹ Furkân, 25/15-16.

Tefsîr ve İzâh: Cenâb-ı Münezzil-i Qur'ân vaktâ ki rûz-ı rüstahizi münkir olan küffar için müheyyâ olan azâb-ı elimi zikr ve beyân buyurdu. O beyân dehşet-nişânı hasret ve nedâmeti müekked olan kelim ile takip edip bûlbûlbağ-ı belağ olan Habîb-i Ekrem (sallallâhu aleyhi ve sellem)'ine emr ve ferman buyurdu ki: Ey Habîb-i edîbim. Sen o gürûh-u münkirîn ve mükezzibîne takrian ve tehekkümen

(Kul)

Söyle ki

(Zâlike hayrun)

Sıfat-ı nâra ve ehl-i dâru'l-bevâra dair zikrolunan şeyler mi hayırlıdır. (101)

(Em cennetü'l-huldî'leti vü'ide'l-müttekûne)

Yoksa müttakîlere mev'ûd olan cennetü'l-huld mü?

(Kânet lehüm cezâen ve masîren)

Cennetü'l-huld bilhassa ehl-i takvânın cezay-ı amelleri ve merci' ve masirleridir.

(Lehüm fihâ mâ yeşaûne hâlidîne)

O dâr-ı sevapta dâim ve bâkî oldukları halde kendileri için her arzu ettikleri şey hasıldır.

(Kâne alâ rabbike va'den mes'ûlen)

O naim-i daim, rabbın tarafından onlara vaad olunmuş. İstenilmeye sezâvar bulunmuştur.

(E zâlike)

-Elif- hemze-i istifham. -zâlike- ism-i işarettir. Müşârun ileyhi: azaptır. “Ey ellezi zükira min sıfatı'n-nâri ve ehliha” demektir. Ki tercüme-i meali bâlâda geçmiştir.

Ebussuûd Efendi merhûm: “işaretün ila ma zükira mine's-saîri bi'tibâri ittisâfiha bi mâ füssile mine'l-ahvâli'l-hâileti- ibâresiyle zâlike'nin müşârun ileyhini gösterdikten sonra zâlike'deki ba'd, saîrin derece-i nihayede (102) hevlengiz, fezaat-âmiz olduğunu iş'ar içindir deyip nazm-ı celile: “ey kul lehüm e zalikellezi zükira mine's-saîri'l-leti

uiddet limen kezzebe bi's-sâati ve şe'nüha keyte ve keyte ve şe'nü ehliha zeyte ve zeyte hayrun" yolunda mana vermiştir.

İstifhâm: Takri' ve tehekküm içindir. Yoksa cennetin cehennemden hayırlı olduğu umûr-u bedihiyedendir.

Cennet: Hurma vesâir eşcar-ı Behçetnümâyı müştemil olan bahçeye denir. Eşcârü zilal-i eşcar ile zemini mestur olduğu için bu namı almıştır.

Cennetü'l-ḥuld: Naim-i münkâtı' olmayan, ehl-i mahall-i âhara intikal etmeyen dar-ı behçet-âsardır. Cennet-i Adn gibi ism-i alemdir diyen de vardır.

Lisân-ı Şer'i'de cennet: Dâr-ı muḥalledenin ismidir diye haberde varid olmuştur. İmdi cennetin hulde izafetinde ne faide vardır, sualine: cennetin ḥulde izafeti medh içindir. Yahud ism-i cennet, vucûh-i behçeti cami' olan bostandan mâadaya delâlet etmez. Ḥulûd ise bunun mefhumunda dahil olmaz. Binaenaleyh ḥulûduna delalet etmek, bir kavle göre de cennati dünyadan mütemayiz olmak için ḥulde muzâf olmuştur cevabı verilmiştir.

Ḥulûd: Bir şeyi kendine tegayyür ve fesâd ârız olmaktan beri ve sâlim olarak hâlet-i asliyyesi üzre bâkî kalmak manasına mevzu'dur. Bu cihetle tegayyür ve fesâdı pek geç olan şeyi, Araplar ḥulud ile vasf ederler. Ezcümle eyyâma –ḥavâlid- ıtlak ederler, ki bu ıtlak tûl-ı meks hasebiyledir. Yoksa devam ve beka ihtiyarıyla değildir. Zira o fânidir. Bu münasebetle devam (103) ve beka manasına da ıtlak ederler. Usâtın mehalles fi'n-nar olmaları tûl-ü meks itibariyledir.

Bir de ḥuld, cennete ıtlak olunur. Vasf bilmasdardır. Yahud darü'l-ḥuld, te'vilinedir. Ḥuld ile ḥulûd, şükr ile şükür gibi mütteḥid manadır. Allâh buyurur ki (la nüridu minküm cezaen ve la şükûran)

(Vü'ide'l-müttekûne)

–Vü'ideha'l-müttekîne– demektir. Müttakiler ile de maksûd, mutlak takva ile muttasıf olanlardır. Takvanın mertebe-i sâniye ve sâlisini ihraz eden ebrâr ve mukarrabinden ibaret değildir. Zira mü'min, âşi de olsa zümre-i müttakînden ma'dûddur.

(Kânet)

–Tilke’l-cennet– demektir. Naîminin devâm ve bekâsıyla mevsûf ve mezkûr olan dâr-ı sevap hasıldır manasını müfiddir.

(Lehüm)

Lam, ihtîşâş içindir. -hüm– zamiri de müttakîne râci’dir. Cennetü’l-huld, bilhassa müttakîn için mev’ûd olduğunu müş’irdir. Kadı Beydavi “kânet tilke’l-cennetü lehüm fi ilmi’llâhi evi’l-levhi ev lienne ma veadehüllâhû teâlâ fi tehakkukihi ke’l-vakii” demiştir.

İzâh: Ma’lûmdur ki, bu hüsn-i cezâ dâr-ı ukbâda vâki’ olacaktır. (104) -kânet– Kelimesi ise hâl-i maziden muhbirdir. İmdi müstakbelde vuku’ bulacak bir şeyden lafz-ı mazi ile iğbarın hikmeti nedir, sualine cevaben deniliyor ki: Allâh Teâlâ ve Tekaddes hazretlerinin ilm-i ilâhisi: ‘ezelde “cennet” müttakine mahsustur’ diye taalluk etmişti; yahud sevâb-ı mev’ûd-u ilâhi afrayiniş-i ibâddan mukaddem levh-i mahfuzda yazılmıştı.

Şihâbuddin Hafâcî (aleyhi’r-rahme): Bâlâda muharrer Kadı Beydavi ‘nin ibâresi zeylinde: “Tefsirun li’l-mudiyyi bi-ennehû bi’tibari ma zükira evi’l-müradü ennehâ setekûnû va’dün min Ekremi’l-Ekremîne lakinneuhû li-tehakkukihi fe innehu la tühlihu’l-miad abbera anhû bi’l-mazi ala tariki’l-istiarati ve yecûzü en yekûne hâzâ bi’tibari tekaddümi va’din fi kütübihi ve âlâ lisâni rusûlihi aleyhimüssalâtü ve’s-selam kekavlihî: “Mâ ve’adtenâ alâ rusûlike” demiştir.

Vâkı’an va’de vefa lazime-i şime-i küremâdır. Hüdây-ı Mûteâl ise Ekremü’l-Ekremîndir. Binaenaleyh vaadinde hulf etmesi asla mütasavver değildir. O cihetle onun vaad-i kerimi muhakkaku’l-vuku’ olup ala tarîki’l-istiâre siyga-i mazi ile -kânet- tabir buyuruldu. Bu vaad-i kerim-i ilâhi’nin kütüb-ü münezzele-i sabıkada takaddümü itibariyle olması da caizdir. Nitekim (Mâ veadtenâ alâ rusûlike) kavli-i şerîfi bu vaadin takaddümünü müş’irdir. (105)

Zeyl

Bu sûrette istiâre-i tebeiyye olur. Şöyle ki: Tahakkuk-u vuku’da “kevn fi’l-müstakbel”, “kevn fi’l-mazi”ye teşbîh olundu, cinsinden olması iddia olunup bi-hasebi’l-irade “kevn fi’l-mâzi”, “kevn fi’l-müstakbel”de isti’mâl olundu. İstiâre-i müsarraha-i

asliye oldu. Bu istiareye tebean (kânet) kelimesi -tekûnü- manasında isti'mal olundu. İstiare-i müsarraha-i tebeiyye oldu.

Bu türlü yerlerde meşhur olan tevcih budur. Zira mazi ilen müzari ilen filanca zamanda fi nefsi'l-emr vuku' nisbete nazarlardır. Yoksa ilm-i ilahiyedeki vuku'a nazarla değildir. Ve illa birçok muzari addolunan siygaların mazi olması lazım gelir. Bunun ise bu'du hafy değildir. Binaenaleyh evla budur, ki sual-i mezkûra cevap olmak üzere Beydavi tarafından beyan olunan vucûhtan vech ile iktifâ oluna. Hatta eimme-i beyân bunu elfâzda istiareyi ihtiyar edip ilm-i ilahiye nisbetle maziviyyeti kale almamışlardır.

(Cezâen)

Bir muktezây-ı vaad-i ilâhî cennetü'l-huldün ehl-i takvaya ihtisas-ı a'mal-i hasenelerinin cezası, mükafatı ise de bu da mahz-ı kerem-i ilahi olup bi'l-istihkâk değildir. Binaenaleyh bu kelime-i celileyi eimme-i tefsîrden Kadı Beydavi: -ala a'malihim bi'l-va'di-. Ebussuûd: -alâ a'mâlihim hasbemâ merra minna'l-va'de'l-kerim- İsmail Hakkı: -ala a'mâlihim bi-mukteda'l-keremi la bi'l-istihkaki- diye tefsîr etmişlerdir. (106)

Ehl-i takvay-ı isâbe Allâhu Teâlâ üzerine vâcip midir?

Ehl-i sünnetle Mu'tezile beyninde bu, bir mesele-i muhtelifün fihadır. İki taraf da bu âyet-i celile ile ihticac eylemiştir.

Ehl-i Sünnetin ihticâcı: A'mâl-i sâliha aşhâbını isâbe Allâhu Teâlâ üzerine vâcip değildir. Zira, 'sultân: falana şunu vermeyi vaad eyledi', diyen kimsenin "vaad eyledi" sözü mahz-ı tafağdul ve ihsâna hamlolunur. Çünkü o i'ta, vacibü'l-eda olsa ona 'vaad eyledi' denilmez.

Mutezile'nin ihticacı: Sevâp, Allâhu Teâlâ üzerine vâciptir; Zira Allâhu teâlâ vaad-i sevâbı takva ile muttasıf olanlara isbat eyledi. Vasf üzerine hükmün terettübü ise illiyyeti müş'irdir. İşte bu âyet-i celîle de delâlet eder ki, vaad-i mezkûr mücerred sıfat takva ile muallelen hâşıl olmuştur. Tefağdul ve ihsan ise müttakîlere mahşûş olmayıp müttakî olmayanlar da mazhar-ı fağl ve ihsan-ı hüdâ olabilirler. Binaenaleyh müttakîlere şu âyet-i celîle ile sabit olan sevap ve ata, vâcibü'l-eda olmak lazım gelir.

Mu‘tezile: “Cennet, müttakilerin bi’l-istihkak cezasıdır” diye daha iki vech ile istidlal eylemişlerdir:

Vech-i evvel: Cezâ, ancak erbâb-ı istihkâkı mütenâvil olur. Mahz-ı tafaddul olarak mev’ud olan şey ise ceza tesmiye olunmaz.

Vech-i sâni: Eğer cezâdan maksud, ehl-i takvânın mücerred vaad-i sabık sebebiyle merci’ ve masirleri olacak olan cennet olaydı, “cezâen” ile (107) “masîren” beyrinde fark kalmazdı. “Masîren”, faidesiz bir tekrirden ibaret kalırdı.

Ehl-i Sünnet’in cevabı:

Maşîr ile maksûd, ceza olduğunda niza’ yoktur. Ancak bu ceza ve sevap, vaad ile mi, istihkâk ile mi ne vecihle sabit olmuştur? İşte niza’ bundadır. Âyet-i celîlede ise tayine delalet eder bir şey yoktur. Bizim ‘vaadle sabittir’ demekliğimiz, “delâil-i mufassala ile sâbit olmuştur.”

(Ve maşîran)

“Ehl-i takvânın merci’ ve münkalebleri cennetü’l-huld olacaktır” manasını müfid olduğunu müfessirin-i izâmın (merci’an yerci’üne ileyhi ve yünkalebûne) kelimeleri iş’ar eyler.

“Lehüm”deki ‘lam’, ihtîşâş icap eder ki, cennetü’l-huld, müttakîlere mahşûş olsun. Ehl-i kebâir ise gerçi mü’mindirler, lâkin müttakî değildirler. İmdi Allâhû Teâlâ ehl-i kebâiri de afv-ü mağfiret buyurup müttakîlere ihtisası şu âyet-i celile ile sabit olan dâr-ı sevâba idhal etse onlara müttakîlerin hakkını vermiş olur. Zira cennet müttakîlerin hakkıdır. Ehl-i kebair ise vâsf-ı takvadan âridirler. Yani bila tövbe vefat eden ehl-i kebair, nail-i afv-ü mağfiret olamayacağından dâr-ı sevaba dahil olamaz. Halbuki “bir kimsenin hakkını âhara vermek caiz ve revâ değildir” diye bu âyet-i celile ile istidlal eyleyen Mu‘tezile’ye cevap olmak üzere Kadı Beydavi (aleyhirrahme): (ve la yemne’u kevnüha cezâen lehüm (108) en yetefaddele biha ala gayrihim mea cevazi en yürade bi’l-müttekîne men yetteki’l-küfre ve’t-tehzibe liennehüm fi mukâbeletihim) demiştir.

Yani: Cennetin bir muktezây-ı vaad-i kerim-i ilahi bilhassa cezay-ı müttakîne olması, imanları sebebiyle Allâhû Teâlâ’nın rıza-i şerifine melâbis olarak gayrileri

hakkında sezâvar buyurulmasına mâni’ değildir. Maahaza ehl-i takva ile maksud: yalnız maasiyet-i küfr ve tekzîbden ittikâ edenler olması da caizdir. Çünkü imanı sebebiyle nardan ittika ettiği için mutlaka mü’min dahi “müttaki” namını alır. Bu takdirce kâffe-i ehl-i cennetin ebrâr ve mukarrabinden ibaret olması lazım gelmez. Burada muttaki ile maksud mutlaka mü’min olduğuna, kâfire mukabil vurûd etmiş olması da delalet eder.

Yahud müttakîlere ihtisası âyet-i celîlede mezkûr olan bila sebk-i azâbın cennete duhûlûdür.

Dikkat

Şihabüddin Hafâcî aleyhirrahme der ki: İmam Beydavi’nin “bi-rizahüm” kavli mezheb-i ehl-i sünnete muhalif olmağla mu’teriz aleyhdir. Zira Bârîi teâlâ ve tekaddes hazretleri kimsenin rızası meşrut olmayarak mülkünde keyfemâ-yeşâ tasarruf eder. Şu kadar ki Beyzavi ibaresinde “bi-rizahüm” lafzı bazen “bi-rizaillahi anhüm” ile de tefsîr olunur. Feteemmel¹⁸²

Binaenaleyh biz de tercüme-i meâlini o yolda tasvîr eyledik. (109)

(Lehüm fihâ mâ yeşâüne)

Ehl-i takva için cennetü’l-huldde naim-i muķîmden diledikleri ve arzumend oldukları her şey, mevcûd ve hâsıldır.

Kadı bu meâli: “ma yeşâüne min en-naim” ibaresiyle tefsir edip “mâ” kelimesinin aidi mahfûz, mevsûle olduğuna işaret buyurmuştur. “Ve leküm fihâ mâ teştehî enfüsüküm”¹⁸³ nazm-ı celîli bunun nazîridir.

Sual

Derecât-ı nazile sahibi olanlar, derecât-ı âliyeyi müşâhede edince elbette o derecât-ı âliyeyi arzu ederler. İmdi derecât-ı nâzilede olanlar, derecât-ı aliyeeyi Mevlalarından talep eylediklerinde cenâb-ı Bârîi celle celâlühû mesullerini ya kabul ve is’af eyler ya etmez. Kabul ve is’af ederse derecede nakıs ile kâmil beyninde tefavût

¹⁸² Ey mulabisen bi-ridaillahi teala anhum bi-sebebi imanihim.

¹⁸³ Fussilet, 41/31.

kalmaz. Kabul ve is'af buyurmazsa adem-i kabul ve is'afı -lehüm fiha ma yeşâüne – vaad-i kerimini kadih ve mani olur. Kezalike peder-i şefkatperverin evladı niranda ve eşedd-i azabda olsada onu cenâb-ı Hâk o azâb-ı elimden kurtarmasını o baba arzu etse şüphe yok ki tahlîsini Hâk Teâlâ hazretlerinden talep ve recay müsaraat eyler. Eğer Bârî Teâlâ ve tekaddes hazretleri o mü'min ve müttaki pederin niyaz ve ricasını kabul ederse kafirin azabı daim ve baki olduğuna dair olan kavline, kabul buyurmazsa “ve leküm fihâ mâ teştehî enfüsüküm”¹⁸⁴ vaad-i kerimine münâfî düşmez mi? (110)

Cevap

Allâhu Teâlâ hazretleri bu hatırayı kulûb-u ehl-i cennetten izale eder. Böyle şeyleri ehl-i cennetin hatırlarına getirmez. Belki herkes haline göre o dâr-ı sevapta müstağrak olduğu lezzât-ı naim ile müşteğil, ahval-i gayra iltifattan şagil olur. Yani umulur ki, herkes derecât-ı naîmden kendine ihsân buyurulan mertebe ile kani' ve mütelezziz olarak o mertebenin fevkindeki merâtib-i aliyeye tama' etmez. Binaenaleyh ne neyl-i arzudan hirman, ne de tesâvi-i merâtib-i ehl-i cinan lazım gelir.

Şurası da malum olmalıdır ki, âyet-i celîlenin müfid olduğu umum, mübah olan: müştehiyât-ı ma'rûfe hakkındadır. Yoksa hiçbir vakit tahliline hikmet-i taalluk etmeyen habâise iştiâ husulü tasavvur değildir. Zira muhalif-i hikmet olan şey; cennette maksud ve müştahâ olamaz. İşte ehl-i iman için dâr-ı cinânda husulü mev'ûd olan müştehiyât: mugayir-i hikmet olmayan şeylerdir. Bu sebepledir ki, bazı eimme-i din: cemi-i muradat ancak cennât-ı âliyâtta hasıl olur demiştir. Zira dünyanın rahatı: cerahat ile meş'ub ve memzuctur, bu hikmete mebnidir ki Resul-ü e'lam efendimiz -men talebe ma lem yuhlak et'abe nefsehu ve lem yurzek– buyurduklarında: -ve ma hüve ya Resulallah- diye istizah edenlere: -surur-u yevmin- cevabını vermişlerdir.

(Hâlidine)

(Kânet lehüm cezâen) “ve lehüm fihâ” bir de (mâ yeşâüne) kavlı-i şerîflerinde (111) vâki' zamâirin birinden haldir. Şu kadar ki mazmun hal: zaman-ı âmil ile makrûn

¹⁸⁴ Fussilet, 41/31.

olmadığından “hal-i mukaddere”dir. “Ev yeşaûnehû mukadderan hulûdühüm, ev hasilün lehüm kanet lehüm” manasını müfid olduğu haşiye-i İbn Temcid’de mezkûrdür. “Naîm-i cennette daim ve baki oldukları halde” demektir. Zira naîm-i cennetin şartı dâimi olmaktır. Kendine inkita’ âriz olmak şânından olan naim, bir nevi azap ile memzuctur. Velizalike Mütenebbi:

Eşeddü’l-gammi indi fi sürûrin

Teyakkanâ anhü sahibühü intikalen

Demiştir. Cennette hulud, yani; devam ve beka itibari, bu manadan nâşidir. Binaenaleyh “lehüm fiha ma yeşaûne hâlidine” buyurulmuştur.

(Kâne)

Tahtındaki zamir (ma yeşaûne)’ye râci’dir. “Ma yeşaûnehû” demektir. (Vüide’l-müttekine) Kavl-i kerîmiyle, medlulün aleyh olan vaade raci’dir diyen de vardır.

(Alâ rabbike va’den mes’ûlen)

Mev’ûdan hakikan bi-en yüs’ele ve yütlebe li kevnihî mimmâ yetenâfesü fihî’l mütenafisûne” yahud mes’ûlen la yes’elühü’n-nâsü fi duâihim: (Rabbena ve â’tina mā veadtena alâ rüsûlike)¹⁸⁵ evi’l-melaiketü bi kavlihim (Rabbenâ ve edhil hüm cennati adnini’lleti veadtehüm)¹⁸⁶ demektir. (112)

(Alâ)

Burada gayet mühim bir sual varid olur. Şöyle ki: “alâ” kelimesi, vacip içindir. A’lamü’l-Enbiya sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz “men nezera ve semma fe aleyhi’l-vefau bi-mâ semmâ”¹⁸⁷ buyurmuştur. (Kane ala rabbike va’den mes’ûlen)¹⁸⁸ kavl-i kerimi, vaade vefa: Allahû Teala üzerine vâcip olduğunu ifade eder. Vâcip ise odur ki, eda olunmazsa tarik-i zemme müstehak olur. Yahud vâcip odur ki, kendinin

¹⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/194.

¹⁸⁶ Mümin, 40/8.

¹⁸⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef İbn Ebî Şeybe*, Kitâbu’l-Eymân ve’n-Nuzur ve’l-Keffârât/7, (12181).

¹⁸⁸ Furkân, 25/16.

ademi mümteni' olur. İmdi bu âyet-i celîledeki -alâ- kelimesinin ifade eylediği vucûb, mana-yı evvel ile tefsîr olunursa terki muhâl olur; zira terki, madem ki istihkak-ı zemmi müstelzimdir, madem ki Allāhu Teâlâ'nın zemme istihkakı muhaldir, madem ki, muhali müstelzim olan şey de muhaldir, fiil-i vacib-i mezkûrün terki de muhaldir. Muhal ise gayr-ı makdurdur., bu surette Allāhu Teâlâ (hâşâ) onu yapmaya kadir olmamış olurda fiile ilcâ edilmiş olmak lazım gelir. Eğer vücup, mana-yı sani ile tefsîr olunursa yani “adem-i vefa mümteni'dir” denirse yine ilcâ-ı mahzuru bâkî kalır. Allāhu Teâlâ hazretlerinden (hâşâ) nefy-i kudret ve ihtiyar lazım gelir.

Denirse ki “bu vucûb, bi-hükmi'l-vaad sabit olmuştur.” Cevap verilir ki, eğer incâz-ı vaad eylemezse haber sıdkı kizbe, ilmi cehle münkalib olmuş olur ki, bu da muhaldir. Muhale müeddi olan şey de muhâldir. Binâenaleyh terk-i fiil, muhal olur ki bu surette de Cenâb-ı Kâdîr-i Mutlâk'ın (hâşâ) fiile muztar olması lazım gelir. Halbuki fiile ilcâ edilmiş ve muztar bulunmuş olan zâta kadir denilemez. Medh-ü şenâya da istihkâk-ı işbât olunamaz. (113)

İşte sualin tamamı budur. Cevabı da şudur:

Bir şeyin fiili, fiilinden ihbar üzerine de fiiline ilimden ihbar üzerine de mütekaddemdir. Binaenaleyh o fiil, lâ ala sebili'l-ilcâ işlenmiş demek olup bu takdirce; Allāhu teâlâ ve tekaddes hazretlerinin ne kudret-i tâmmesine ne medh-ü senaya istihkakına asla hâlel gelmez.

Ebussuûd Efendi merhûm der ki: (Alâ) kelimesindeki mana-yı vucûb, Cenâb-ı Hâkk'ın vaad-i kerimi ilâhiyesinde hulfün imtina'ı içindir. Bu imtina'dan ise incâza ilcâ lazım gelmez. Zira iradenin mev'ûda taalluku incâzı mûcib olan vaad üzerine mütekaddemdir.¹⁸⁹ (114)

¹⁸⁹ Demek ister ki Allahu teala bir hayrı irade edip badehu vaad-i gayr-i muhlefle vaad buyursa vaad, taalluk-u iradedden muahhardır. -Her ne kadar melce'i ihtiyarı salib ise de- imdi vaad hâdis olursa emr, zahirdir. Vaad, kelam-ı nefsi iledir. Kadim olursa, takaddüm ve taahhur bihasebi'z-zattır. Hudus-ü vaad lazım gelmez. Ancak bu beyan Ehl-i Sünnet'in “irade fiile mukarindir” dediklerine mülayim düşmez. Hem de taalluk-u irade, nefs-i irade gibi kadim olduğuna mebnidir. Bu ise bazı mütekelliminin mezhebidir. Meşhur olan budur ki, sıfat-ı irade kadim, onun taalluku hâdistir. Netekim “el-irade maal-fiil “ kavilleri

(Rabbike)

Zamîr-i münîr Hazreti Seyyidi'l-Mürselîne izafetle beraber ünvan-ı rubûbiyete taarruz buyurulması, mücerred Hazreti Risaletpenâh Efendimizi teşrîf, cenâb-ı kudsiyyetmeâblarının meganim-i vaad-i kerime fevz ve zaferle kâmiyab olduklarını iş'ar içindir.

(Va'den)

Bu kelime-i celîle delâlet eder ki, ehl-i takva için cennetin hûşulü bi-hükmi'l-vaaddir. Bi-hükmi'l-istiḥkâḳ değildir. Bunun tafsîli geçmiştir.

(Mes'ûlen)

Cennetin mes'ûl ve matlûb olması meselesinde birkaç vecih beyan olunmuş olduğu takrirat-ı sabıkadan da ma'lum olmuştur. Şöyle ki:

Vech-i evvel: Mükellefîn cenneti (Rabbenâ â'tina mâ veadtenâ alâ rûsûlike)¹⁹⁰ kavilleriyle istemişlerdir. (115)

Vech-i şâni: Mükellefîn cenneti lisan-ı hal ile istemişlerdir. Zira mükellefîn, vakta ki taat-ı hüdada meşakkat-i şedideyi tahammül etmişlerdir; onların bu tahammülleri sual makamında kâim olmuştur. Mütenebbi demiştir ki:

“Ve fi'n-nefsi hâcâtün ve fike fetânetün

buna delildir. Bir de eşkal, mevudun bihin fiiliyledir- çünkü hatıra gelir ki hulf, mümteni' olup fiil mevudun bih vacip olursa Bâri teala hazretlerinin fiili ihtiyari olmaz. Onun için hamd-ü senaya da müstehak olamaz. Zira 'hamd' fiil-i cemil-i ihtiyari üzerine olur- yoksa eşkal, suret-i vaadde sıfat-ı iradenin bulunmamasıyla değildir ki, irade ve taalluku mevuda vaad üzerine mukaddemdir diye cevap verilebilsin. Ama kable'l- vaad, mevuda sıfat-ı iradenin taalluku fiilin muhtar-ı cemil olmasında kâfidir diye söylenen söz zaiftir. Zira vakt-i sudur-u fiilde ihtiyar kalmadı. İhtiyar ve adem-i ihtiyarda ise itibar, fiilin vakt-i sudurudur. İmdi evla budur ki, cevapta imtina'-ı hulf ile maksud imtina' bi'l-gayr – lienne imtina'ahu vuku'ul-kizbiallahi teala ala takdiri adem-i vuku ima uhbira bihi- olup zatına nazaran imkan-ı zatiye münafi olmayınca ihtiyara da münafi düşmez. Böyle olunca hakikatte, ne vucüb-u aleyh ne de vucüb-u anh var. Gayet mafi'l-bab vucüb menzilesindedir ki, bunda bir mahzur yoktur. -Keza fi'l-haşıyeti'l-Koneviyye-

¹⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/194.

Sükûti kelimün indeha ve hitabün”

Vech-i şâliş: Onu melâike-i kirâm: ‘Rabbenâ ve edhilhüm cennâti adnin’¹⁹¹ kavilleriyle talep etmişlerdir.

Vech-i râbi’: “va’den mes’ûlen” vâciben demektir (le e’taynâ elfen va’den mes’ûlen) denilir ki: “vaciben ve en lem tûs’el” demektir. Bunun kaili eimme-i arabiyeden Ferrâ’dır. Evvelki vucûh-ü selase akla bundan akrabdır. Zira vücuu-u mezkûre hakikate daha yakındır. Ferrâ’nın dediği ise mecâzdır.

Vech-i hâmis: mes’ûlen -min hakkihi en yekûne mes’ûlen- demektir ki, cennet: mes’ûl ve matlûb olmakla sezâvardır. Zîra cennet Mu‘tezile’nin kavlince bihükmi’l-istiḥkâk, Ehl-i Sünnet’in kavlince de bihükmi’l-vaad vâcibü’l-edâ bir haktır. (116)

Kavlühû Teâlâ:

(Ve yevme yehşürühüm ve ma ya’bûdüne min dūnillâh fe yekûlû e entüm edlaltüm ibâdi hâulâi em hüm ḡallu’s-sebîle ḡâlû sübhâneke ma kâne yenbeḡi lenâ en netteḡize min dūnike min evliyâe velâkin mette’tehüm ve abaehüm hatta nesû’z-zikra ve kânû kavmen bûran. Fekad kezzezbûküm bimâ teḡûlûne femâ nesteḡiûne şarfen ve la naşran. Ve men yeḡlim minküm nüzikhu aḡaben kebîran. Va mâ erselnâ ḡableke mine’l-mürselîne illâ innehüm le ye’kulûne’t-taame ve yemşûne fî’l-esvâḡi ve cealnâ ba’ḡaküm li ba’ḡdin fitneten e teşbirûne ve kâne rabbûke basîran)¹⁹²

Hülâşa-i Meâli: Bir de ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem! Yâd-ı âyet o rûz-ı hevl-engiz ki Mevlâ-yı Mûteâl müşrikleri de, müşriklerin Allâh’dan gayrı ibadet edegeldikleri şeyleri de haşr ve cem’ eder de mücerred abdeyi takri’ ve tebkî için o ma’budlara hitâben: Şu benim kullarımı siz mi idlal ettiniz? ‘Bizi mabud ittihaz ediniz bize perestiş eyleyin’ diye onları doğru yoldan siz mi çıkardınız? Yoksa onlar kendi kendilerine mi azıttılar diye buyururlar.

¹⁹¹ Mü’min, 40/8.

¹⁹² Furkan, 25/17-20.

Ma'bûdlar, müteacciben dediler ki: 'Ey hâlık-ı mabudumuz olan Allâh! Seni şanı uluhiyetteki münâfi izafâtta kemâliyle tenzih ve takdis eyleriz. Biz – ki (117) daima senin tesbihini, tevhidini gıda-yı ruh, medâr-ı feyz ve fütûh ittihaz etmişizdir senden başkasını dost ittihaz etmek, bize yakışır şey değildir. Zira biz de ona münâfi bir hâlet vardır, ki o da ihsânın olan işmettir.- İmdi mütaşavver midir, ki senden başkasını metbu' ittiḥâz etmeğe ğayrımızı teşvik ve tergib edelim, (yahud) mütaşavver midir, ki biz seni bırakıp da başkasını kendimize dost ittiḥâz edelim.

Ey ḥâlık-u ma'bûdumuz olan Allâh! Onları biz idlâl etmedik, lâkin sen gerek kendilerini gerek babalarını dünyada ömürdürâz, sıhhat-i ebdan, nimet-i firavan ile mütemetti' ve müteneffi' kıldın, ki gûnagûnün kadrini bilsinler, hakkını tanısınlar da demenzâr-ı şûkr ve ihsânın olsunlar. Onlar ise bilakis senin zikrinden, müvâiz-i Ḳur'âniye ile ittiazdan gaflet ederek shevâta müstağrak ve münheman oldular. Şûkr ve imanı mucib olan ihsan firavânına i'râz ve küfran ile mukabelede bulundular.

(Yâhûd) Niam-ı ilahiyeni tezekkürden âyât-ı ulûhiyetini tedebbürden gaflet gösterip esbâb-ı hidayeti sû-i ihtiyarlarıyla gavayite zeria kıldılar. Binaenaleyh ilm-i ezeli-i tegayyür na-pezirinde sabit olduğu üzere layezalde onlardan bi'l-ihtiyar sadır olan şu a'mâl-i seyyieye taalluk eden kaza ve kader hikmet-i eserin hükmünce kendilerinde dünya ve ahirete müteallik hayr ve felah şâibesi kalmamış, üftâde-i hâk-i helak olmuş bir gürûh-u mekruh oldular.

Eyyühe'l-müşrikun! İşte mabudlarınız sizin "ilahdırlar", yahud "onlar bizi azdırdılar" diye söylediğiniz sözü tekzib eylediler. İmdi (118) mabudlarınız ne üzerinizde nazil olan azab-ı elimi hiçbir vech ile sarf ve tahvil, ne de o azabın üzerinizden sarf ve tahvili için size bir güne nusret ve muavenet edebilmek iktidarına mâlik değildirler.

Ta'bir-i diğér: İmdi a'zam-ı cinayât olan masiyet-i şeriki irtikab etmeniz sebebiyle müstehak olduğunuz azab-ı şedidi üzerinizden def-ü red için ne kendi cihetinizden ne başka cihetten bir güne nusret ve muavenete zaferyâb olamazsınız. Bu istitaat ve iktidara ferd-i aferide mâlik değildir. Eyyühe'l-mükellefûn! Metn-i mekâbire ve inada sevar olup müstemirran rehr vismet-i fesad, licac ve husûmette mütecâviz hadd-

i mu'tad olan şu güruh-u hasîrînin de'b-i mezmûmu üzre sizden her kim iltizâm-ı zûlm ve udvân eylerse ona dâr-ı ahirette büzr-ü getiren azab olan çaşney-i hulûd-ü fi'n-nârı tattırırız.

Ya Muhammed (sallallâhu aleyhi ve sellem)! Senin meb'âs-ı şerifinden mukaddem, şerefyâb mansıb-ı celil risaletimiz olan mürselinden ferd-i vâhid-i irsal etmemişizdir ki, âkil ve mâşi olmasın. Zamanen sana takaddüm eden rüsûl-ü kirâmın cümlesini âkil ve mâşi oldukları halde irsâl etmemişizdir. İmdi onların ekl-i taam eder olmaları, pazar yerlerinde tereddüd eylemeleri nasıl ki şeref-i risaletlerine münafi olmadıysa senin de âkil-i taam, mâşi fi'l-esvâk olmaklığın haiz olduğun mansıb-ı celilü's-şân risalete münafi olamaz.

Hikmet-i bâliğa-i ilâhiyemiz mûcibince sünnet-i kaza menkîbetimiz mürselînin ümmetleriyle, ümmetlerinin de kendileri için cenk ve kıtâl gibi şerr ve fitne ikâme (119) ve izhâr ederek revâ görecekları izzetleriyle hudûd-u insâf hâricinde tefevvüh edecekleri ekâvîl-i nâsezâ ile mübtelâ olmaları, esasî üzerine câri olmalıdır ki, eyyühe'l-mürselün malumumuz olan sabrınız zuhura gelsin. Ya Muhammed (sallallâhu aleyhi ve sellem)! Senin perverdeğârın sabr edenlerle etmeyenleri bilir. Binâenaleyh her birine sevâp ve ikâbdan neye layık ve müstehak ise ona göre tertib-i ceza eyler.

TEFSÎR VE ÎZÂH: Bu âyet-i celîle sâlifü'z-zikr (kul e zâlike hayrûn ilâahir) kavî-i kerimi üzerine (üzkür) taqdiriyle matuftur.

(Ve yevme yühşerühüm):

- Yühşerü- kelime-i celîlesi böyle yây-ı muzârî'lede, nun-u mütekelimle de şîn'in dammıyla da kesriyle de kırâat olunmuştur. Yâ ile kırâat edenler: İbn Kesir, Yakup, Hafs'dır. Kesr-i şîn, istimalde kalil, kıyasda kavîdir. Zira müteaddide kesr ekserdir. -ve yevme- lafzı burûca meşrûh -kul- üzerine ma'tûf ve mukadder olan -üzkür- 'a mütealliktir.

(Ve ma ya'büdûne min dûnillâh):

"Yühşerühüm"'ün mef'ûlü üzerine matuftur. Vâv, muayyet için değildir. Mâ kelimesi âmmdır. Ukalâda da gayr-ı ukalâda da müsta'meldir. Lâkin burada cevap,

karînesiyle anlaşılır ki, ‘mâ’ ile maksud, ukalâdır. Bazı ehl-i şirk ve dâlâlin kendi kendilerine ma’bûd ittiḥaz eyledikleri; (120) melâike-i kiram, Hazreti Îsâ, Hazreti Üzeyir aleyhimü’s-selâm gibi.

Kadı Beydâvî, bu “mâ” hakkında “yeummü küllü ma’bûdin sivahû teâlâ” demiştir ki, bu tefsîre göre ukalâ ve gayr-ı ukalâdan ittiḥaz edilen ma’budların umumuna şâmil olur.

Yine müfessir-i müşârun ileyh der ki: “mâ”nın isti‘mâli vaz’i eâmm olduğu içindir. Bu cihettendir ki, uzaktan görülüp fakat ne idüğü bilinmeyen her karaltıya “mâ” ıtlâk olunur. Yani uzaktan bir karaltı gördüğümüzde eğer insan mı, câmid mi ne idüğünü seçemezsek evvelen: onun mahiyetinden sualde “mâ hüve” ‘nedir o?’ deriz. ‘İnsandır’ cevabını alırsak, saniyen: “men hüve” ‘kimdir o’ deriz.

Yahud bu âyet-i celîlede “mâ” ile maksud vasıftır. Vasıf ise ukalâdan değildir - her ne kadar ukalâya vasf ise de-.

Bu takdirce “ve ma’bûdihim” buyurulmuş gibi olur. “Ve’s-semâu ve mâ benâha”¹⁹³ kavli-i kerîminde vaki’ olduğu gibi ki “ve benâhâ” demektir. “Ve lâ entüm âbidûne mâ a’bud”¹⁹⁴ nazm-ı celîlinde olduğu gibi ki “ve lâ entüm abidûne ma’bûdî” demektir.

Fahrüddin Razi

Burada “mâ” ile maksûd-u esnâm, yani cemâdât olduğuna “ve mâ ya’bûdûne” kavli-i şerîfinin zâhiri delâlet ettiği gibi maksûd; melâike-i kirâm ve Mesîh aleyhi’s-selâm misillü erbâb-ı hayattan perestiş edilen zevât olduğunu da “e entüm eḍlaltüm ibâdi” hitâbının zâhiri gösterir. Zira (121) gerek idlâl gerek bunun hilâfı erbâb-ı hayata yakışır. Cemadâtın olan esnâma idlâlinde isnâdı sahîh olamaz. İşte sebep budur ki, “mâ” kelimesinin medlûlünü tayinde ihtilâf olundu. Bazıları evsâna ḥaml eyledi. Ekser müfessirin dahi maksûd; melâike-i kiram ile Îsâ ve Üzeyir aleyhimüsselâm’dır dedi.

¹⁹³ Şems, 91/15.

¹⁹⁴ Kâfirûn, 109/3.

Evşâna hamledenler “veşen, cemâttır, cemâda hitâb-ı ilâhi nasıl -vârid olur. Cemâd, redd-i cevâba nasıl muktedir olabilir” yolunda îrad edilen suale iki vecih ile cevap verilmiştir.

Vech-i Evvel: Cenâb-ı Kâdir-i Mutlâk evşânda bir nevi hayat halkeder de badehû kendilerine hitab-ı izzet vârid olur. Ve bu suretle ânlar da cevap verebilir.

Vech-i Sâni: Bu kelâm lisan-ı kâl ile değil lisân-ı hâl ile vâki olsa gerektir.

Ânlara ayaklara isnad edilen kelâm gibi “seli’l-arda men şakka enhâraki ve garaşe eşcaraki fe in lem tucibke cevaben ecâbetke i’tibâran” denildiği gibi. Burada “mâ” ile maksud: melâike-i kirâm ile Îsâ ve Üzeyir aleyhimü’s-selâmdır diyen ekser-i müfessirinin kavlini ise “ve yevme nehşürühüm cemîan şümme nekûlü li’l-melâiketi e hâülâi iyyâküm kânû ya’bûdûne” nazm-ı celîli de te’yîd eyler.

Bunlar da “mâ” kelimesi zevi’l-ukûlde isti’mâl olunmaz sualine iki vecih ile cevap vermişlerdir.

Vech-i evvel: “mâ” kelimesinin gayr-ı zevi’l-ukûle inhisârı müsellemler değildir. (122) Zira Araplar zevi’l-ukûlden olmayanlara da “men” ıtlâk etmişlerdir. Yani ehadühüma âharin makamında müsta’meldir.

Vech-i şâni: “mâ” ile vasf irade buyurulmuştur. Güyâ ki “vema’bûdihim” buyurulmuş oldu. “Ve’s-semâu vemâ benâhâ”¹⁹⁵ velâ entüm abidûne ma a’bud”¹⁹⁶ nazm-ı celîllerinde vaki olan “mâ” kelimelerini de bu iki vecihten birine tatbikan tefsîre mecburuz. Yani bunlardaki “mâ” ile de maksûd ya vasfıdır. Ki o halde o baniha veya ma’bûdi manalarını müş’ir olmuş olur. Yahud men gayr-ı zevi’l-ukûlde de isti’mâl olunduğu gibi mâ kelimesinin de bazen zevi’l-ukûlde de müsta’mel olduğu kabul olunmalıdır ki her iki sûrette de sual sâkıt olur. Bitti.

Re’y-i âcizanemce de vech-i vecih budur.

İstidrâd:

¹⁹⁵ Şems, 91/5.

¹⁹⁶ Kâfirûn, 109/3.

Mâ

Bu Kelimeye Müteallak Bazı Dekaike Kelâmiye

Kütüb-ı Kelâmiyede mestürdür ki Bârî Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri maiyyetle vasf olunmaz. Yani ondan “mâ hüve” diye sorulmaz. Zira “mâ hüve” kavlimizin manası “min eyyi cinsin hüve” demek olup mücaneset ise mücanisattan fuzûl-ü mukavvime ile temayüz icap eder. Binaenaleyh terkip lazım gelir. (123)

Yani Barî Teâlâ ve Tekaddes Hazretlerinin eşyaya mücanesetle vasfı caiz olsa hâşâ cins ve fasıldan mürekkep olması lazım gelir.

“Mâ hüve” kavlimizin “min eyyi cinsin hüve” manasına olduğunu Sekkâki dahi “Miftâh”da beyan edip demiştir ki: “Ammâ” “mâ” kelimesi cinsten sual içindir. Sen bir kimseye “eyyül ecnasi indeke” demek istediğin vakit “mâ indeke” dersin ve ondan da yanında insan veya at veya taam var yolunda cevap alırsın.” Kezâlik “me’l-kelimetü ve me’l-fiilü ve me’l-harfü ve me’l-kelâmü” dersin. Bitti.

Tendib

Malûm olsun ki mahiyet ikidir. Biri mahiyet-i hakikiye, diğeri mahiyet-i itibariyedir. “Me’l-insanü” mahiyet-i hakikiyeden “me’l-harfü ve me’l-kelâmü” mahiyet-i itibariyeden sualdir. İşte Vâcip Teâlâ ve Tekaddes Hazretlerinden nefy olunan ister mâhiyet-i hakikiye ister mahiyet-i itibariye kasd olunsun “mâ hüve” ünvânıyla olan sualdir.

Seyyid-i Şerif aleyhi’r-rahme “Miftah” şerhinde demiştir ki: Firavun’dan hikâyeten vârid olan “vemâ Rabbü’l-âlemîn” âyet-i kerîmesinde vaki “mâ” ile Firavun ihtimal ki zâtullâhın hususiyetinden sual etmiş olsun. Güyâ ki Allâh’ın hakikati hâssasından teftişen –meşhud olup cinsi maruf bulunan eşyadan– ale’l-ıtlak nasıl şeydir demiş. Mûsâ aleyhi’s-selâm dahi (rabbü’s-semavâti ve’l-ardi ve ma beynehüma in

küntüm mûkinîne)¹⁹⁷ nazm-ı celîli nâtık olduğu üzere hakikat-i hâssa-i ilâhiyyenin husûsiyetini ukûl-ü beşerden mahçup olduğunu tenbîhen vasf ile cevap vermiştir. (124)

İşte zât-ı vâcibü'l-vücûddan menfi olan bir vech-i meşrûh-ı eşyaya mücânesetle vasftır. Zira bu bir manadır ki vucûba münâfi olan terkîbe müstelzimdir.

İtiraz:

Mâhiyette muteber olan cins-i lugavîdir. Cins-i mantıkî değildir. Mütেকellimîn ise beşeri cins addederler. Binaenaleyh terkip lazım gelmez. Yani takrib, tam değildir. Zira “eyyü cinsin mine'l-ecnâsi” kavliyle müfesser olan mahiyette mu'teber olan cins-i lugavidir ki, emir şâmil manasınadır. Yoksa hakikatleri muhtelif, enva-ı kesire üzerine mekul olan cins-i mantıkî değildir. Nitekim Miftâh'tan nakledilen ibâre dahi buna delâlet eder. Cins-i lugavî ise, hakikat-i neviyyeye dahi şumûlü cihetiyle eâmmîdir. Zira mütেকellimin beşeri cins addederler. Halbuki mücânesette cins-i lugavî muteber olunca Allâh Teâlâ'nın mücâneset-i lugaviye ile ittisafından zât-ı pâkinde terkip lazım gelmez.

Cevap:

Mücânesetle maksud cins-i istilâhiyyede müşârekettir.¹⁹⁸ Cins-i lugaviyede müşâreket değildir. Tâ ki zikrolunan itiraz varid olabilsin. Buna da karine: “mücâneset, mücânisattan fusûl-i mükavvime ile temâyüzü icap eder” sözüdür.¹⁹⁹ (125)

(Feyekûlû):

Mevlây-ı Mütêâl Hazretleri âbidleri de ma'bûdlarını da kâmilten haşr-ü cem edince mücerred abedeyi takri' ve tebkît için ma'bûdlarına hitâben ferman buyururlar ki:

(E entüm eğlaltüm ibâdi hâülâi)

Şu benim kullarımı siz mi idlâl ettiniz bizi ma'bûd ittiḥâz edin bize perestîş edin diye ânları doğru yoldan siz mi çıkardınız?

¹⁹⁷ Şu'arâ, 26/24.

¹⁹⁸ Cenâb-ı vacibü'l-vücûd için cins-i istilâhiyyenin subûtu ise zat-ı Bârî'de terkibi istilzam eyler.

¹⁹⁹ Çünkü fusul-ü mukavvime cins-i mantıkîyede olur.

(Emhüm dallü's-sebîl)

Yoksa onlar kendi kendilerine mi yolu azıttılar.

Tabir-i diğer: Yoksa nazar-ı sahîh-i idlâl ile mürşîd-i nâsihten iğrâz ettikleri için kendi kendilerine mi gümrah oldular?

(Feyekûlû) kelimesi yâ-yı muzari ile de (fenekûlû) gibi nûn-u azametle de kıraat olunmuştur. Bu tekellümden gaybete gaybetten tekellüme intikal demektir ki istilâh-i meânîde ona iltifat denir. Nun ile kıraat eden “İbn Amir”dir. Bu kıraat nükteden hâlî değildir. Çünkü haşr, bir emr-i azim olduğu için bunun nun-u azametle vurûdu yâ-yı muzari ile vurudundan daha ziyade yakışık alır.

(İbâdi) kelimesindeki izâfet dahi müşrikinin hâlîklarından gayriye ibadet etmeleri ile bedihi's-subût olan cürümlerini i'zâm içündür.

(Hâulâi) ki işte şunlar demektir. (İbâdi) kelimesinden bedeldir. (126)

Mürşîd-i nâsih ya rasuldür yahud kitaptır.

Sual (eentüm)'ün fâidesi nedir? (Eğlaltüm ibâdi hâulâi em hüm dallü's-sebîl) buyurulsa idi kâfi değil miydi?

Cevap: Sual fiilden ve fiilin vucûbundan değil, fiilin failindendir. Binaenaleyh (e-entüm)'ün zikri ve harf-i istifhâmı vely eylemesi behemehâl lazımdır. Tâ ki mes'ûlün anı fâildir diyebilinsin.

Sual: Bârî Teâlâ ezel-i âzalde mes'ûlün anı'nı halini bilirdi. İmdi bu sualın faidesi nedir?

Cevap: Bu mücerred müşrikîn-i takri' yolunda bir sual-i istifhâmiyedir. Nitekim İsâ aleyhi's-selâma da (e ente külte li'n-nâsi't-tehizûni ve ümmi ilâheyni min dūnillahi)²⁰⁰ buyurulmuştur. Bir de mevki-i hitap ve itâba getirilen ma'bûdlar vaktâ ki nefislerini idlâlden tebrîe ile dalâl-i vaki-i müşrikine ihâle eylediler. Ânların bu

²⁰⁰ Mâide, 5/116.

tebrieleri abidlerinin ki müşrikin demektir. Hasret ve hayretlerini tezyîd ve teşdîd etmiş olur.

Sual: (emhüm dallû's-sebîl) buyurulmuştur. Halbuki kıyasa bakılırsa (dallû ani's-sebil) buyurulmalı değil miydi?

Cevap: Eğerçe asıl olan odur. Lâkin insan tefritte kıllat-i ihtiyatta nokta-i müntehâyâ vâsıl olduğu vakit hakkında (dallû's-sebîl) denir.

(Kâlû)

Hikâye-i sualden neş'et etmiş diğer bir suale mebnî isti'naftır. Güya (127) şu hitap itabâmiz-i ilahiyenin vurûdunda mabudlar acaba ne dediler gibi bir sual varid olmakla âna cevaben şöyle buyuruluyor: Ma'bûdlar müteacciben dediler ki:

(Sübhâneke)

Ey hâlîk-ı ma'bûdumuz olan Allâh! Seni şanı ulûhiyetine münâfi izâfetten kemaliyle tenzîh ve takdîs eyleriz.

İşte bu bervech-i meşrûh (feyekûlû e entüm edlaltüm ibâdi hâulâi ilaahir)²⁰¹sualine cevap olup muzariden maziye adul buyurulması da tebrîe-i tenzihî tahakkukuna delalet içündür.

(Sübhâneke) lafz-ı şerifinin tefsîrinde müfessirin birkaç vecih beyân etmişlerdir.

Vech-i evvel: Ma'bûdların cevapta bu lafz-ı şerifi Fâtihâ'yı mâkâl eylemeleri taacüplerinden nâşidir. Kendilerine isnâd edilen idlâlden izhâr-ı taaccüp eylediler. Zira kendileri irtikâb-ı meâşîden azametleri muhakkak olan melâike-i kirâm ve enbiyâ-i izamdırlar ki İblis-i lâin ile hizb-i melânet karinine ihtisas-ı derkar olan idlalden dûrdurlar.

Vech-i Şâni: Ma'bûdlar "sübhâneke" lafzıyla nâtika perdâz-ı cevap oldular ki kendileri müsebbih, mukaddis ve Bârî Teâlâ'nın şürekâ ve endâddan berâetine mü'min olduklarına o cihetlede ibâdullahı idlal gibi bir fiili İblis-pesend kendi halleriyle asla

²⁰¹ Furkân, 25/17.

mütenâsip olmayıp bu isnaddan bi'l-küllîye masunu's-saha bulunduklarına delalet etsin.
(128)

Vech-i Şâlis: Hitab-u itab-amiz-i ilahiye i'tâyı cevap edenler ister esnâm-ı lâ ya'kilûn olsun ister nebi veya melek olsun sübhaneke lafz-ı şerifiyle Bârî Teâlâ'nın endaddan tenzihini kasd eylediler.

Vech-i Râbi': Zât-ı Akdes-i Bârî'nin bu sual ile maksûdu: takri-u tevbîhtir. Hâşâ istifâdey-i ilim gibi berfû'z-zemme olan kimseleri iza gibi şeyler değildir deyu lafz-ı celîl-i mezkûr ile tenzîh kasdeylediler.

(Sübhânallâh)

Tesbih manasına alem-i masdardır. Hâk Teâlâ'yı sahabeden yani zevceden, veleden vesâir nekâisten tenzih ve takdis manasına dâildir.

(Sübhâne) Sübhan kelimesi ma'rife olmakla münevven değildir. Zira âlem-i tesbihtir. Masdariyyet üzerine mansubtur. (Überriulllâhe mine's-sûi berâeten) sebkindedir ki Hâk Teâlâ'yı bi't-te'kid ve'l-mübâlağa sıfat-ı nekâistan ve şân-ı ulûhiyete münâfî izâfâtan kemâliyle tenzîh ve takdîs ederim. Yani böylece itikat ve ikrar eylerim demektir.

Tesbih -ki takdîs-i ilâhi manasınadır- ibadet-i hüdaya müsaraat eylemek manasında istimal olunup ba'dehû kavli, fiili, ibadatta ta'mim olunmuştur.

(Sübhân) lafzı fi'l-asl gufran gibi masdardır. Ba'dehu tesbihde alem olmuştur. Masdar olarak da isti'mâl olunur. Tenzihe alem olarak isti'mâl olundukta izâfetten maktu' sarfdan memnûn olur. (129)

Qad kultü lemmâ câeni fahruhû

Sübhâneke min alkameti'l-fâhiri

Şerif Rıza dedi ki: (Sübhân) lafzının alemiyyetine delil yoktur; zira ale'l-ekser muza'af olarak istimal olunur. Binaenaleyh alem olamaz. İzafetten maktu' olduğu vakitte bazen şiirde münevven olarak vurun eder.

Sübhanehû sümme sübhanen neûzü bihi

Ve ablana subhti'l-cdi ve'l-hamdi

Yine iirde lm ile de vrid olmuştur.

Subhneke Allhmme ze's-subhni.²⁰²

Araplar, bir Şeyden taacc makamında da “subhneke min kez” derler, ki “acaben leh” demektir. Eğer makam-ı istihsan ise bunun halnı bu halk-ı bedi' için mahss tesbih ederim demek olur. Eğer makam-ı istihcan ise bundan hazreti Br'yi tenzh ederim demek olur. Yahud tehekkümen tesbih na müsned olur.

Tefsri sadedinde olduğumuz yet-i kermede vaki' (subhaneke) lafz-ı (130) Şerifi manay-ı taaccb mŐ'irdir. Zira bunun kaili ya melaik-e-i kirm, ya znbdan ma'sn olan bazı enbiy-i izam yahud cemattan olmaları hasebiyle hiçbir Şeye kadir olmayan esnamdır. İmdi “Şu benim kullarımı siz mi idlal ettiniz” hitab-ı itab-mizi samia-hıraŐ istirapları oldukta derhal (subhaneke) dey kendilerine isnad edilen idllden izhar-ı taaccup edeceklerdir.

Yahud “ey hal-u ma'budumuz olan Allh! Biz senin tesbih ve tevhidinle mevsm olduğumuz halde ibadını azdırmaya kalkıŐmak hiç bize yakışır Şey midir?” demek isteyeceklerdir.

Yahud (subhneke) ile maksd: Cenb-ı Rabb'l-ibd Őreka ve endddan tenzihtir ki blda beyan olunduğu üzre (ilhi biz seni Őn-ı ulhiyetine mnfi izfattan kemliyle tenzh ve taks eyleriz demektir. Bunda aslolan da budur. Zira bu mana lafz-ı mezkrun manay-ı hakikisidir.²⁰³

²⁰² Kl ve delil-i alemiyyete kavlehu: “subhane min alkameti'l-fahiri” ve la men'a min en yukale hazfu'l muzafu ileyhi ve huve'l-muradu li'l-alemi bihi ve ebka'l-mudafe ala halihi muraaten li aglebi ahvalihi ey et-tecerrudu ani't-tenvini ke kavlihi: Haleta min selma hayaŐım vefa inteha. (Şihab fi tefsir-i sureti'l-İsra) Lakin muzaf ileyhın takdiri kelim-ı Arabda muzafı damm üzre mebni kılmala, yahud muzafda ta'vizi tenvinle olagelip bu: bir kaide-i mukarrere-i mer'ıyye olduğundan Şihab'ın “subhane min alkameti'l-fahiri” kavlinin alemiyyetine delil olmasına “ve la men'a min en yukale ilaahir” kelimayla tedarik eylediği cevap, kabul almaya mazhar olmamıştır.

²⁰³ “Kl” lafzı Şerifinde cemaata tamim kasdolunursa kuldn nutk hali ve nutk-u lisanı manaları bir yerde umum-u mecz yahud cem-u beynel hakikati ve'l-meczi tariki üzre maksd olur.

Fahr Razi

(Mâ kâne yenbeğî lenâ en netteḥîze min dûnike min evliyâe)

(În netteḥîze)

Kıraeti marûfe: Nûn'un fethi ḥâ'nın kesriyle "en netteḥîze"dir. Eimme-i (131) kıraatten "Ebu Cafer, İbn Amir" nun'un zammı ḥâ'nın fethiyle okumuşlardır.

Sahib-i Keşşâf dedi ki: "itteḥâze" kelimesi bazen yalnız mef'ûlû vâhide teaddîye eder. İtteḥâze veliyyen kavlimiz gibi bazen mef'ûleyne de ta'diye eder. "İtteḥâze fülânen veliyyen" kavlimiz gibi.

Kâlellâhu Teâlâ: İbrâhime ḥalîlen

Kıraat-ı ûlaya göre bir mef'ûle müteaddîdir ki o da "min evliyâe"dir. Aslı (en netteḥîze evliya) olup (min) manâ-yı nefyi tekid için ziyade olundu.

Kıraat-i şâniyeye göre mef'ûleyne ta'diye etmiş olur, ki evvelkisi fiilin mebniyyün lehi ikincisi "min evliya"dir. Biz seni bırakıp da bazımız bazı diğerimizi metbû' ve ma'bûd ittiḥâz etmeyiz demektir. (Evliyâ) kelimesinin tenkîri dahi ma'bûdların evliyâyı maḥşûsa oldukları cihetledir. Ki ânlar da cin ve eşnâmdır.

Bu âyet-i celîle delâlet eder ki izn-i ḥudâ'ya mukârin olmayan velâyet ve adâvet cevâzdâde-i hükm-i şariat değildir. Zîra meyl-i nefse mebnî olan velâyet muḥâlîf-i şeriattir. Bu âyet-i celîlenin tefsîrinde birkaç vecih beyân olunmuştur.

Evvelkisi: Ve eşaḥḥu eḳvâsı şudur: Ey bizim ḥalîḳ-u ma'bûdumuz olan Allâh! Biz senden başkasını ilâh ve ma'bûd ittiḥâz etmeyi tecvîz etmediğimiz (132) halde ya nasıl olur ki gayrımızı senden başkasına ibâdet etmeye teşvîk ve terğîb edelim.

İkincisi; Küffâr, şeyâtini; Şeyâtin, küffârı, dost; ittiḥâz ederler. Biz de mi ânlara benzeyeceğiz? Hâşâ kendimizi ânlara benzetmek bize ka'tan yakışmaz. Kale'llâhu Teâlâ: (fe kâtîlû evliyâe'-ş-şeytânî) Evliyâ-yı şeyâtin ile maksud, kefare-i feceredir. Ve kâle: (vellezîne evliyâühümü't-tâgûtu)

Üçüncüsü: Ey ḥalîḳ-ı ma'bûdumuz olan Allâh! Senin rızâ-i şerîfine mügâyir olarak kimseyi dost ittiḥâz etmek bizim için mütasavver değildir. Yani senin buna râzı

olmadığın bizce ma'lûmdur. Ânın için kimseyi ibadet-i gayrullâha teşvîk ve terğîb etmedik.

Dördüncüsü: Melâike-i kirâm der ki “ey hâlık-u ma'bûdumuz olan Allâh! Bunlar senin ubeydindir. Senin izn-i şerîfin olmaksızın birini dost ittiḥâz etmek ise ubeydin olanlara yakışmaz. Nerde kaldı ki bir abd, abd-ı diğeri kendi nefsi için ilâh ittiḥâz etsün.”

Hâsılı bu iki tevcîhe göre ibâre-i celîle-i Ḳur'âniye'de muzâf mahzuf olup muzâfun ileyhi onun yerine kâim olmuştur. Muzâf-u mahzûf şudur: “min dūni rızâke” yahud “min dūni iznike”

Ebussuûd Efendi

(Ma kâne yenbeğî lenâ) mâ yaşıḥḥu (en ne't-teḥize min dūnike) mütecâvizeyni (133) iyyâke (min evliyâ) na'bûdühüm lemmâ binâ mine'l-hâleti'l-münâfiyyeti lehû fe innî yetesavvarû en nahmile gayrana alâ en yettehize veliyyen gayrake fadlen en yettehizena veliyyen ev en nettehize min dūnike evliyâe ey etbâan.

Ey hâlık-u ma'bûdumuz olan Allâh! Seni şürekâ-ü endâddan tenzîh ve takdîs eyleriz. Biz ki daima senin tesbîh ve tevhîdini gıda-yı ruh, medâr-ı feyz-ü fütûh ittiḥâz etmişizdir. Senden başkasına dayanmak bize yakışır şey değildir. Zira bizde âna münâfi bir hâlet vardır, ki o da ihsânın olan ismettir. İmdi mütasavver midir ki senden başkasını metbu ittiḥâz etmeye gayrımızı sevk edelim. Nerde kaldı ki âna: “bizi metbu ittiḥâz et” diyelim yahud mütasavver midir ki biz seni bırakıp da başkalarını kendimize etba ittiḥâz eyleyelim demektir.

“Evliyâ”, dost demek olan “veli”nin cem'i olduğu halde müfessir-i müşarun ileyhi bervech-i meşruh evliyâ-yı etba' ile tefsîr eyledikten sonra demiştir ki “veli” metbûa ıtlak olunduğu gibi tabia da ıtlak olunur. “Mevlâ” gibi ki hem efendi hem köle hakkında müsta'meldir. “Ve minhü evliyâu's-şeyâtin” maksud etba-ı şeyâtindir ki küffâr-ı müşrikîndir.

Tefsîr-i Hâzin'de (sübḥâneke) nezzehû Allâhe sübhanehû ve Teâlâ min en yekûne meahû âlihetün “mâ kâne yenbeğî lenâ” yani: “mâ kâne yenbeğî lenâ en nûvâliye

e'dâeke bel ente veliyyünâ min dūnihim ve kıyle ma'nahû mâ kâne lenâ en ne'murahüm bi ibâdetina ve nahnü na'büdüke ve nahnü abîdüke" denilmiştir, ki: (134)

Ey hâlık-u ma'bûdumuz olan Allâh, biz seni şüreka ve endâddan kemâliyle tenzîh ve takdîs eyleriz. Senin düşmanlarına muhabbet ve müvalât etmek bizim için yakışık alır şey değildir. Bizim maḥbûbumuz da metbûumuz da sensin, başkası değil.

Şöyle de denildi:

Biz senin abîdin senin ubeydin olduğumuz halde kendimize ibadet etmelerini, onlara emir ve teklif etmek bizim için yakışık almayacağı muhât-ı ilm-i cihan-şümülündür.

(Velakin mette'tehüm ve âbâehüm hatta nesü'z-zikra ve kânû kavmen bûran)

Ey hâlık-u ma'bûdumuz olan Allâh! Ânları biz idlâl etmedik lakin sen gerek kendilerini gerek babalarını dünyada ömr-ü dıraz, sıhhat-i ebdan ni'met-i firevan ile mütemetti' ve müntefi' kıldın ki bu niam-ı gûnagûhu kadrini bilsünler. Hakkını tanısınlar da dem gûzar-ı şükr ve ihsanın olsunlar. Ânlarda bilakis shevâta müstağrak ve münhemik oldular. Şükr-ü imânı mûcib olan ihsân-ı firevânına i'râz ile küfran ile mukabelede bulundular. Ta ki senin zikrinden mevâiz-i Qur'âniye ile ittiazdan gaflet ediverdiler. (Yahud niam-ı ilâhiyeni tezekkürden âyât-ı ulûhiyetini tedebbürden gaflet gösterip esbâb-ı hidayeti sû-i ihtiyârlariyle gavâyete zerîa kıldılar. Binâenaleyh ilm-i ezeliyi tagayyür na-pezirinde sabit olduğu üzere lâ-yezelde ânlardan bi'l-ihtiyâr sâdır olan şu a'mâl-i seyyieye taalluk eden kaza ve kader hikmet-i eserin hükmünce kendilerinde dünya ve ahirete müteallik hayr-ü felâh şâibesi kalmamış, üftâde-i hâk-i helâk olmuş bir gürûh-ü mekrûh oldular. (135)

Ebussuud efendi merhûm bu vecihle tefsîr eyledikten sonra der ki:

(Velâkin mette'tehüm)

Velâkin mûciblerin "ânları biz idlâl etmedik" diye makablindeki kelâmlarından münfehim olan meâni-i istidraktır ki (eentüm eḍlaltüm) hitâb-ı itab-âmiziyle muhatap olanlar ehl-i şîrk ve inkârı idlâlden münezzeh ve müberrâ olduklarını beyândan sonra o gürûh-u hâsirînin çâh-ı dalâlete düşmeleri kendi sû-i sanîaları eseri olduğunu beyân için

sevk olunmuştur. Kendilerine doğru yolu şaşırtan, başkası değil, yine kendileridir. Bunlar esbâb-ı hidâyeti sû-i ihtiyârlarıyla gavayite zerfa kıldılar. Bunda bizim suçumuz, sun'umuz yoktur dediler.

Bazıları dediler ki “bu âyet-i celîlenin medlûl-ü münîfi Mûsâ aleyhi's-selâm: (in hiye illâ fitnetük)²⁰⁴ kavlinde tasrîh eylediği meânîye remz gibidir. Çünkü mûcib her kim ise diyor ki: İlâhi dünyaya müteallik olan kâffe-i metâlibini kâfire veren sensin o da neyl-i metâlib sebebiyle şehvât-ı nefsânîye dalmış ândaki istiğrakı senin taatine teveccühten, hizmetinle iştigalden kendini alıkoymuştur. Bu da senin fitnen değil de ya nedir?

(Ve âbâehüm)

Babalarının da zikri gaflette medhûlleri olduğu içündür. Gerek kendilerini gerek babalarını dünyada tûl-ü ömürle muammer, sıhhat-i ebdân nimet-i firevan ile müntefî' kıldın demektir. (136)

(Temti') kelimesini İsmail Hakkı merhûm “berhurdari daden” ibâre-i Fârisiyyesiyle tefsîr eylemiştir. Temti'in çok manası var ise de müfessirinin beyanına göre burada muammer kılmak manasına müsta'meldir. Ve minhü kavluhü Teâlâ (efera eyte in mette'nâhüm sinîn)²⁰⁵ ey etalna e'mârahüm.

İlm-i fıkıhta mezkûr olan (muṭ'a) fâide manasından me'hûzdür. Muṭ'a: bir hatunu müddet-i muayyenede meblağ-ı ma'dûd ve muayyen mukâbilinde temettü' lafzından me'hûz bazı tabirat ile deruhte eylemekten ibarettir ki nefsinin icar-ü isti'car eylemek gibi bir manadır. Hâlâ memâlik-i İraniyye'de Şiiler beyrinde câridir. Mesela bir kimse bir hatuna nikah ve tezevvücü müş'ir-i tabirat irad eylemeyerek “kırk gün senden mütemetti' ve müntefî' zımında on kuruşa bana gelir misin” dese, o da razı olsa şu iştirat cihetiyle kırk gün er ve avrat gibi muameleden sonra on kuruşu teslim eylemekle itlak-ı tesyibe dair bir söz söylemeksizin avratı bırakıp gider. Bu nikah şer'an haramdır. Hayber gazasında üç gün ruhsat-ı nebevi ile câri olduktan sonra emirü'l-müminin

²⁰⁴ A'râf, 7/155.

²⁰⁵ Şuarâ, 26/205.

seyyidina Ali kerremallahu vecheh hazretleri bermûcibi emr-i risaletpenâhi tahrimini nida ve ilan buyurmuştur.

Muṭ'a: Nikâh-ı muvakkatten başkadır. Tafsili kütüb-ü fıkhiyyede mebsuttur. Müellif-i hakir-i bizzat Irak-ı Arap'da tahkik ettiğine göre bir müddetten beri acemahundlarının teşvikiyle Şia-ı İmamiyye mezhebine sâlik olan Araplar tab-ı selimin kabulünden teneffür edeceği bir emr-i kabih olduğu için mü'tekidlerinin hilafı olarak nikah-ı mut'a ile istimta'da ibah ve bunu beyinlerinde muayyebattan addederler. (137)

(Muṭ'atü'l-hacc): Temettü' vechi ile olan hacca ıtlak olunur ki hacca umre zammeylemekten ibarettir. Zira haccın envai üçtür: Hacc-ı ifrad, hacc-ı kıran, hacc-ı müt'a.

Hacc-ı ifrâdi malumdur. Hacc-ı kıran: Mîkattan umre ile hacca birden telbiye eylemektir ki umre ile haccın beynini cem'eder. Hacc-ı temettü': seneyi vahidede ibtida umreye ihram ve tehlil edip ehl-ü vatanına nüzül-ü sahih ile nüzül etmeksizin hacca ihram eylemekten ibarettir. Bunda hacı umre ile müntefi' olur ki cahiliyyede eşhür-i haccede umre eylemezlerdi. Ehl-i İslam'a meşru' oldu. Bu manada mut'a: mim'in kesriyle de lugattir.

(Hatta nesü'z-zikr)²⁰⁶

“Tâ ki zikri unuttular” demektir. Zikr ile maksud zikrullâh iman-u billâh, iman-ı bi'l-Ḳur'ân ve's-şerai' yahud dünya ve ahirette kendileri için medar-ı zikr-i cemil olacak şey demek olduğunu imam Fahu'r-razi beyan buyurmuştur (nesû) den müstefad olan nisyan dahi gaflet ile tefsîr olunmuştur. Kadı Beydâvî “hatta gafelu an zikrike evi't-tezekkeru âlâike ve't-tedebbüri fi âyâtike” demiş. Ebussud efendi merhum dahi “fecealû esbâbe'l-hidayeti bi-sûi ihtiyarihim zeriâte ile'l-gavayeti” ibare-i latifesiyle tetmim tefsîr eylemiştir.

Hâzin “ḥatta nesü'z-zikra, ma'nâhû terekü'l mevâiza ve'l-imâne bi'l-Ḳur'âni ve kıyle terekü zikrake ve gafelu anhü” yolunda hamerân-ı tefsîr olmuştur. (138)

²⁰⁶ Furkân, 25/18.

(Ez-Zıkr)'deki elif-lam ahd içindir. Yahud izâfetten bedeldir. Şihâb der ki: burada “zıkr” manay-ı ma’rufunda müsta’meldir. Yahud zikirle maksud tevhiddir.

Malum olsun ki “zıkr” bir şeyi unutmayıp hatırdâ tutmak manasınadır. Bab-ı evveldendir.

Müellif-i Kâmûs’un “Besâir”de beyanına göre Zıkr maddesiyle bazen şol heyet-i nefsiye maksud olur ki ânınla insan kesbeylediği marifeti hıfz eylemek mümkün olur. Bu manada müradiftir. Lakin hıfz kalbde ihraz-ı zıkr ise istihdârı itibariyledir. Bazen bir şeyin kalbde yahud kavı-i lisanda sûretnümâyı huzur olmasına ıtlak olunur. Bu cihetle zıkr iki kısma ayrılır biri zıkrün bi’l-kalb ve zıkrün bi’l-lisandır. Bunların da her biri iki gunedir. Zıkr-i an-nisyan ve zıkr-i lain-i nisyanıdır, ki idame-i hıfzdan yani ezber etmekten ibarettir. Zıkr-i bi’l-lisan, Türkçemizde anmak ve yad eylemekle tabir olunur. Mecâzen sayt-u şöhratte, şeref-ü şanda istimal kılınır.

“Zıkra” dahi masdardır. Bazen isim de olur. Bu zikirden eblağdır. Çünkü kesret-i zıkr manasınadır.

Zikir: Namaza da ıtlak olunur. Mahall-i zıkr-i ilahidir. Dua ve niyaz-ı ilâhiyedir. Tafsil-i din-ü şeriatı vaz-ü tebyin milk-ü milleti müştemil olan kitaba da ıtlak olunur ki maksud: Kitab-ı Semâvîdir. Ve minhü kavlıhü Teâlâ: (E ünzile aleyhi’z-zıkrü min beynina)²⁰⁷ “ey el Qur’ân” ve kavlıhü Teâlâ: (fes’elü ehle’z-zıkr)²⁰⁸ “ey ehle’l-kütübi mütekaddimeti celilü’s-şan (139) azimü’l-kadr olan şeye de ıtlak olunur: Ve minhü’l-hadis: (El-Qur’ânü zıkrün fezekkirühü) ey tenbihün hatirün fe ecellühü ve’rafu lehü zalike.

(Ke kânû)

(Kad) takdiriyle cümle-i haliyedir yahud bir mahzufu mukaddere matuftur. “Keferû ve kanû ilaahir” demektir. Yahud makabline matuftur.

²⁰⁷ Sâd, 38/8.

²⁰⁸ Nahl, 16/43.

Kadı Beydavi “fî kadâike”²⁰⁹ Ebussuud Efendi “fî kadâike el-mebniyyü alâ ilmike’l-ezeliyyi’l-müteallak” bi ma seyasdürü anhüm fîma la yezâlû bi’htiyarîhim mine’l-a’mâlî’s-seyyietî” ibareleriyle hâmerân-ı tefsîr ve beyan olmuşlardır ki hulâsa-i mealleri bâlâda geçmiştir.

(Kavmen bûran)

Kadı Beydâvî: “hâlikîne masdarun vüsife bihi ve lizalike yestevi fihi’l-vahidü ve’l-cem’u ev cem’ü “bairi” ke aizin ve üzin” demiştir. Yani “bûr” kelimesi fi’l-asl heleke manasına olan bâre’den masdardır. Ânınçün bunda müfred tesniye cemi ve müzekker-müennes müsavidir. Yahud bûr bair’in cemidir. Aizin cem’i ûz olduğu gibi. Araplar “racülün bairün ve kavmün bûrun” derler. Bair fesad-ı akidesi cihetiyle hâlik olup kendisinde dünya ve ahirete müteallik hayr-u felah şaibesi kalmayan kimseye denir. Bu melabise ile hair; lafzı te’kid için ittiba olunur da “racülün hairun bairün” denir. “Hâlikün ve hairun” demektir. (140)

Kadı’nın: “bervech-i meşruh bur masdardır. Fail-i mübalaga için ânınla vasfolundu demesi; kavme sıfat-ı vaki’ olduğu halde müfred olarak vürudu bu tevcihtir.

Râgıb’ın beyânına göre “bevâr” dahi fart-ı kesad manasınadır. Nitekim “kesede hatta fesede” derler demek ki fart-ı kesad: müedda-i fesad olmağla helakden “bevar” tabir olundu.

“Bevârü’l-îm” bu manadandır ki tûl-ü hatunun ere varmayup evde çürüyüp kalmasından ibarettir.

Müellif-i Kâmûs bununla “neûzü billâhi min bevâril-îm” hadîsine telmîh eylemiştir.

(Kavm)

Bu da fi’l-asl masdardır. Cemaate ıtlâkı mühimmata kıyıamları tasavvuruna mebnidir. Raht, nefer gibi ism-i cem’idir müfredi racülün ve imreündür. Tezkîr ve te’nîşi

²⁰⁹ Tevcih-u Lilmeda.

câizdir. Zira vâhidi olmayan esmâ-i cumu' insan için olursa tezkîr-ü te'nîsi câizdir. Musaggarında herhalde “kuveym” denir. Alamet-i te'nîsi yalnız fîilde ilhâk olunur. Eğer esmay-ı cumu' insanın gayr-ı içün olursa musaggarında “he” ilhâk olunur.

(Kezzebet kavmu Nûhin el-mürselîn)²¹⁰

Âyet-i kerîmesinde sâhib-i Keşşâf ve Kadî: “el-kavmu müennesetün ve tasgîruhâ kuveymetun” demelerine göre zahiren cemaat manasını itibâr eylemiş oldukları anlaşılıyor. (141)

Fahru'r-razi

Bu âyet-i celîleden iki mesele-i mühimme-i kelâmiye tevellüd ediyor. Evvelkisi idlâl ve hûda, Allâh'tan mı kuldand mı, İkincisi kaza ve kader hak mı değil mi?

Bu meselelerin ikisi de Ehl-i Sünnetle Mutezile beyninde mühtelefün fiha olan mesâil-i azime-i mühimmedendir.

Mu'tezile: İdlâl ve hüdâ, Allâh'tan değil kuldandır, derler. Kaza ve kader-i ilâhîyi inkâr ederler.

Ferikaynın da şu âyet-i celîle ile olan istidlâlleri ba'dehu beyân olunmak üzere evvel-emirde dalalet ve hidayetin manaları izah olunmak lazım gelir.

Đalâl- Đalâlet

Ma'lûm olsun, ki (đalâl-đalâlet) lafızlarının ikisi de masdardırlar; lakin isim olarak dahi istimal olunur. Yol azgınlığına, yolsuzluğa, gümrahlığa denir, ki hidayet ve reşad mukabilidir; bu manaca isimdirler. Masdariyyet suretinde de “azgın, gümrah olmak” manasınadır, ki yola azmak manasından me'hûzdur. “Đalalte ya racül” denir, ki zeelte gibi bâb-ı şânidendir. Dalilte, melilte vezninde de gelir, ki bu da bab-ı rabiadandır. “ihtedeyte”nin zıddıdır. (142)

Müellif-i Kâmûs'un “Besâir”de beyanına göre (đalal-đalalet) tarik-i müstakîmden amden yahud sehven, kalilen ev kesîran udûl eylemek manasına

²¹⁰ Şu'arâ, 26/105.

mevzûdur. Umûr-u sâirede hatâen yahud amden udûl eylemekde dahi istidlâl olunur. Gaflet ve nisyanda da müsta'meldir.

Vech-i diğlerle de dâlâl: İki kısma münkasım olur. Biri: Umûr-u nazariyede olan "dâlâl"dir. Marifet-i vahdâniyet, marifet-i nübüvvet makûlesinde olan dâlâl gibi.

Diğeri: Ulûm-u ameliyede olan dalâldir. Marifet-i ahkâm-ı şer'iyede olan dâlâl gibi.

İdlâl dahi iki nev'idir.

Biri: Budur ki sebep-i dâlal ola. Meselâ bir şey yitirmek gibi. Bir kimsenin dâlaline hükmeylemek bu kabildendir.

Diğeri de budur ki idlâl: Dâlale sebep ola. Bir adamı gümrâh eylemek gibi.

Bazı hükemâdan menkûldür ki, insanın asabını vech-i vahidden dalalet-i vucûh-u adîdeden olur. Zira istikamet ve savap nişana isabet eden ok menzilesindedir. Dalalet ise, hedefin cevanibine sâkıt olan siham makamındadır ki kesiridir.

Bir kimse helâk olup vucûdu hâkisar olmak manasına da müsta'meldir. Yükalû "dalle'r-racülü izâ mâte ve sara türaben ve izamen"

Gizlenip gaip olmak manasına da müsta'meldir: Dalle'l-mau fi'l-lebeni iza hafa ve gabe. (143) Daha başka manaları da vardır.

Hüdâ-Hidayet

Hüdâ, doğru yola gitmeye denir. Doğru yola delalet eylemeye de denir ki isimdir. Yukalu "hüve ale'l-hüda" ey ale'r-raşadi. Ve yükalu seli'llâhe el-hüda eyi'd-dalalet ale'r-raşadi. Hidayet matluba îsal eylemek şânından olan tarika ve irşad eylemek manasına masdar olur. Yükalu "hüdahû hidayeten."

Yine bu manada lazım olur ki hidayet bulmak, hidayetlenmek manasıdır. Yükalu hedahû fe heda ey ihteda.

Şu madde erae-i tarik manasını mülâhaza ile bi'n-nefs mef'ûl-ü saniye müteaddi olur. Yükalü hedahullâhu.

İşaret-i tarîk mûlahazasıyla da “ilâ” harfiyle müteaddi olur. Yûkalû: hedahu ileyhi.

Telvîh tarik-i lâhikasıyla da lam ile müteaddi olur. Yûkalu: hedahu lehu ihtidaü.

Delâlet ve irşâdı kabul ile hidayetlenüp doğru yola gitmek manasınadır, ki mutavaattır. Yûkalu: Hedâhu fehtedâ.

Mütâvi’ olmayarak da isti’ mâl olunur ki bi-nefsihî doğru yolu bulmak ve doğru yola gitmek manasına olur. Yûkâlu hüve la yehdi et-tarika ve minhü kavlühü teala (efemen yehdi ile’l-hakkı ehakku et yüttebe’a emmen la yehiddi (144) illa en yuhda)²¹¹ el âyete- ey emillezi la yehtedi illa en yühda. Men kavlehum heda bi nefsihi ey ihteda.

İşte dalâlet ve hidâyetin idlâl ve ihtidânın lûgatçe manaları anlaşıldı. Şimdi asıl münâzeün fih olan mes’eleye gelelim: Bu babda Ehl-i Sünnetin i’tikad-ı sahihi şudur:

“Allâhu Teâlâ kûmkerde-i râh-ı savâb olmasını irâde ettiği kimsenin dalâletini ve aslı ser-menzili maksûd etmek istediği zâtın hidâyetini nefislerinde takdîr ve îcâd eyler. Zira andan başka hâlık yoktur. Aferininde münferid, hüdâ-yı vâhid O’dur. Evet dalalet ve hidayet ancak irade ve meşîyet-i ilâhiye ile tahakkuk eder. Zira dalâlet ve hidâyet umûr-u mümkinedendir. Mümkünâtın kisve-i pezir-i vücud olması ise irade-i ilâhiyenin taallukuna vabestedir. İrade-i ezeliyeyi ilâhiye taalluk etmedikçe hiçbir mümkün var olamaz.

İzah

Dalâlet ve hidayeti meşîetle takdirde şuna işaret buyuruluyor ki hidayetle maksûd –Mu’tezile’nin zu’mettiği gibi- mücerred tarik-ı hakkı beyân değildir. Zira bu müslim ve kâfir hakkında eâmmdır. Râh-ı savab ikisine de beyân ve irâe buyurulmuştur.

Şuna da işaret buyuruluyor ki idlâl –yine Mu’tezile’nin zâhib olduğu gibi- Allâhu zû’l-celâl abdi dâll bulmaktan dâlle tesmiye eylemekten ibâret değildir. Çünkü bu vicdan ve tesmiyeyi meşîetullâha ta’lik etmede mana yoktur. Şunu demek isteriz ki: Halk-ı dalal

²¹¹ Yûnus, 10/35.

Allâhu (145) Zü'l-Celâl'e ihtisâş eden ef'âlden olmağla bunun meşîetullâha ta'likî mukayyedir. Fakat vicdan ve tesmiyenin Allâh Teâlâ'ya ihtisâsı müsellemlen olmadığından bunun abde nisbeti sahîh ve caiz olur. Binaenaleyh vicdan ve tesmiyenin Allâh Teâlâ'ya ta'likî bî-manayadır. Amma hâlık dalalî meşîet-i hüdây-ı müteale ta'likda mana vardır. Zira bu müslim ve kâfir hakkında âmm değıldir. Vicdan ve tesmiye ise bunun hilafınadır.

(Hidâyet) Bazen tesebbüb tarikıyla mecâzen Hazret-i Nebiyyi Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e de isnad olunur. Kır'ân-ı Kerîm'e isnad olunduğı gibi.

(Dâlalet) Bazen Şeytân'a da isnad olunur. Esnâma isnâd olunduğı gibi.

Elhâsıl biz ma'ser-i Ehl-i Sünnet'e göre hidayet-i hûda; halk-ı ihtida manasınadır. "Hedâhullâhu felem yehtedi" gibi sözler ise ihtidaya delalet ve davetten mecaz-ı mürseldir.

Mu'tezile'ye göre hidayetın manası doğru yolu göstermektir.

Mu'tezile'nin bu tefsiri ise zâhir-ül butlandı. Butlanına da (inneke la tehdi men ahabte)²¹² nazm-ı celîli (Allahümmehdi kavmî)²¹³ hadis-i vâcibü't-tebcili birer delil-i katı'-ın-niza'dır; Zîra şüphe yok ki cenâb-ı hâdîi's-sübül efendimiz râh-ı savabı âmme-i nâsa gösterdi. Bilhassa kendi kavmini de ihtidâyâ davet buyurmuştur. Mu'tezile'nin dediğı gibi hakkı beyândan ibâret olaydı (inneke la tehdi men ahabte) hitabı hakk-ı risaletpenâhide nasıl sadık olabilirdi, kendileri de (Allahümmehdi kavmi) duasını nasıl nâtık olabilirdi? (147)

Maahâza meşhur olan budur ki: hidayet Mutezile'ye göre bi'l-fiil matluba mevsûl olan delaletten ibaret, Ehl-i Sünnet'e göre insanı matluba îsal eden tarika delaletten kinâyettir. Vusûl-ü ihtida hâsıl olsun—olmasın. Bitti.

(Feğad kezzebûküm bimâ tekûlûne)²¹⁴

²¹² Kasas, 28/56.

²¹³ Suyutî, *el-Câmiu's-Sagîr ve Ziyâdetuhu*, 3559.

²¹⁴ Furkan, 25/19.

Eyyühe'l-müşrikûn! İşte ma'bûdlarınız: İlâhtırlar. Yahud onlar bizi azdırdılar diye söylediğiniz sözü tekzîb eylediler demektir.

Bu nazm-ı celîl telvîn-i hitâb tarîkiyle abidler üzerine Bârî Teâlâ ve Tekaddes hazretlerinin ihticacını hâki olup “feḫad kezzebeküm ma'bûdûne” manasını müfiddir.

Yani bu nazm-ı kerîm kelâm-ı Ḥüdâ'yı âlim olup (ve yevme yahşürühüm)²¹⁵ kavî-i şerîfinde müşrikin lafz-ı gaybetle tabîr edildikten sonra bu kelâm dürr-ü nizâm ile muhatap olmuşlardır. Aslı “feḫulnâ ḫad kezzebekümü'l-ma'bûdûne eyyühe'l-müşrikûne fi kavliküm innehüm âlihietün ev fi kavliküm hâülâi edallûnâ” sebkinde olmağla bâlâda terceme-i meâl-i münîfi de ona tatbik edilmiştir.

Ma'bûdlar lisanından hikâye buyurulan cevabın tamamından sonra taraf-ı ilâhîden abedeye bu vecihle tevcih-i hitâb buyurulması mücerred abedeyi mübalağa tarîkiyle takri' ve tebkîr içindir.

Ma'bûdlar cevâb-ı sâlifü'z-zikri verince Bârî Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri abedeye hitâben buyuruyor ki: “Eyyühe'l-kefere! İşte mabudlarınızda (147) “innehüm âlihietün” yahud “hâülâi edallûnâ” kavlinizde sizi tekzîb eylediler.

Şu yoldaki tefsîr: Bi-mâ'daki bâ'nın fi manasına yani zarfîyye, mâ'nın masdariyye câr ile mecrûrun fiile müteallak (tekûlûne)'deki kavlin mekûl manasına olduğuna işarettir.

Mâ mevsûle olup sırası bulunan tekûlûne'de aidin mahzûf olması câizdir. Yahud bâ zarfîyye olmayıp câr-u mecrur kezzebeküm'de zamir-i mef'ûlden bedel-i iştimaldır.²¹⁶

Yâ-yı gaybetle (bimâ yekûlûne) dahi kıraattir.

²¹⁵ Furkan, 25/17.

²¹⁶ Kemâ fi kavlike kezzebe bilhakkı zira kazzebe kelimesi bazen binefsihi, bazen ba ile müteaddi olur. Burada (kum)'e binefsihi müteaddi olmuştur. Bu surette kezzebukum'daki zamir-i mefulden bedel olmuş olur.

Bu kıraate göre ba alet içindir. Örnek; “Ketebtü bi’l-kalemi” kavlimizde olduğu gibi. Bu surette âyet-i celîleye (kezzebeküm bi kavlihim) (sübhâneke ma yenbeğî lenâ) sebkinde mana verilir.

(Fema yestetîüne şarfen ve lâ naşran)²¹⁷

İmdi ma’budlar ne üzerinize nazil olan azâb-ı ilahiyi hiçbir vecihle sarf ve tahvil, ne de o azabın üzerinizden sarf-ı tahvîli için size bir gûna nusret ve muavenet edebilmek iktidarına mâlik değildirler.

Ta ile (testetîüne) dahi kıraattir.²¹⁸ Bu takdirce âbidlere hitap (148) olmuş olur. “Femâ testetîüne entüm eyyühe’l-küffâru sarfe’l-azâbi anküm” demektir.

(Şarfen)

Burada eimme-i müfessirinden Kadı Beydâvî def’an li’l-azabi anküm (bi vecih mine’l-vücûhi) ve kıyle min hiletin min kavlihim ennehû leyetesarrafu fî umûrihi ey yehtâlû fihâ²¹⁹ demiştir. Kavseyn arasına aldığımız “bi-veçhin mine’l-vücûhi” kavli Ebussuud Efendi merhumun tefsirinden me’hûz olup müşârun ileyh onu te’yiden “kema yû’ribü anhü’t-tenkirü ey la bizzati ve la bi’l-vasitati” ibaresini de ilave eylemiştir ki hülâsay-i meâli bâlâda geçmiştir.

Şarfin asıl manası: Bir şey çevirmek ve döndürmektir ki bir hâletten hâlet-i âhâreye red eylemekten ibarettir. Sebeb budur ki Kadı Beydavi tefsîr-i evveli ihtiyâr buyurmuştur. Zira şarfin mana-yı hakîkisi odur. Hileye “şarf” tesmiye olunması; hilenin zikrolunan manay-ı hakîkiye müeddâ olması hasebiyledir. Bazen tevbeyle, fidyeye de sarf ıtlak olunur. “El-medinetü haramun ma beyne âyera ve yûrvâ irin ila kezâ men ahdesa fihâ hadesen ev ava muhdesen fe aleyhi la’netüllâhi ve’l-melâiketi ve’n-nâsi ecmain la yükbilü minhü sarfün ve la adlün” hadisinde vaki’ olan sarfdan maksud: tevbedir. Udulden de maksud fidyedir yahud şarfdan maksud (149) nafîle, udulden

²¹⁷ Furkân, 25/19.

²¹⁸ Hafs kıraatidir

²¹⁹ Ey fematestetiu ilahekum en yusarrifu ankumul azabe ve en yehtalu ileykum. –Mefâtihi’l-gayb-

maksud farizadır yahud bilakistir, yahud sarfdan maksûd vezin, udûlden maksud kildir yahud sarf: kitaptır. Udûl fidyedir.

Tefsîri sadedinde olduğumuz âyet-i celîlede “şarf” ın hile manasına olmasına delâleti: malum değilse de delâlet-i zımniyyesi derkârdır. İmdi bunların mecmuunda gerek sarf gerek udûl manaları mecâzdır. Birer alaka ile müsta’meldir. Mesela Tevbe: taib-i günahdan birr-ü takvaya sarf ettiği için mübalağaten masdar ile tesmiye olundu. Fidyeye de nefse muadil olduğu için “udûl” ıtlak olundu.

Surûfu’d-dehr zamanın nevaibi ve havadisinden ibarettir. Eşyayı insanı vücûhunda sârif olduğu için bu nâmı almıştır. Âyet-i mezkûrede “sarf” ın hile manasına hamli; bilâ karîne mutlakı tahsîsdir. Bu sebeptendir ki Kadı Beydavi bu manayı “kîle” kavliyle taz’if etmiştir.

(Velâ naşran)

Ey ferden min efrâdi’n-nâsi la min ciheti enfûsiküm ve la min ciheti gayriküm ibaresiyle Ebussuud Efendi merhum perdeküşây-ı çehre-i mana olmuştur.

Yani a’zamu cinayât olan ma’siyet-i şirki irtikâp etmeniz cihetiyle müstehâk olduğunuz azâb-ı şedîdi üzerinizden def’ ve ref’ için ne kendi cihetinizden ne de başka cihetten bir gûna Nuşret ve muâvenete zaferyâb (150) olamazsınız. Bu istitaat ve iktidarat ferd-i aferide mâlik değildir.

Ebussuûd Efendi bervechi meşrûh hâmerân-ı tefsîri beyan olduktan sonra: velfaû li-tertibî adem-i istitaati alâ mâ kablihâ mine’t-tehzîbi lakin la ala ma’na ennehû levla levecedetil-istitaati hakikaten. Bel fî zu’mihim haysü kanü yez’umûne ennehüm yedfeûne anhü mülazabe ve yensürûnehüm. Demiş ve bu tabir-i dil-pezir küffâr-ı hâkisar ile bir nevi tehekkümü müş’ir olduğunu da derbeyan eylemiştir.

Kadı Beydavi (velâ naşran) “fe yüinüküm” demiş ve bununla “sarf; kable nuzulî’l-azabi; nasr ise ba’de nüzûle olduğuna” işaret buyurmuştur.

Hazreti müfessirin şu “yüinüküm” kavlindeki zamir lafz-ı (nasr)’dan mefhum olan nasıra yahud isnad-ı mecâî tarikiyla nusra râci’dir.

(Ve men yazlim minküm)²²⁰

Eyyühe'l-mükellefün: metn-i mekâbire ve inada suvar olup müstemirren rehr-ü sümmet fesadü lücac-ı husûmette mütecaviz-i haddi mu'tad olan şu gûruh-u hasirinin de'b-i mezmumu üzere sizden her kim zûlm-ü üdvân eylerse.

(Nüzikhü azâben kebîran)

Âna da ahirette bûzûrkterîn-i azab olan çaşnı-yı hulûdü fi'n-nari tattırırız.

Zamir-i hitâbın küffâra ircâ edilmemesi siyâk karînesiyledir.

Mu'tezile “vaîd-i ehl-i kebair maktu'dur” diye bu âyet-i celîle ile temessük etmişlerdir.(151)

Derler ki: “men” lafzı mu'riz-i şartta umûm ifade eder. Kâfirin zâlim olduğu ise “inne's-şirke lezûlmün azim”²²¹ kavliyle sabittir. Kezalik fâsıkın da zâlim olduğu (ve men lem yetüb feülâike hümü'z-zâlimün)²²² kavliyle sabittir. Bu âyet-i kerîmeyle de sabit olmuştur ki fâsık ma'fuv değil behemehâl muazzeptir.

Kadı Beydâvî bunun cevabına işaret ederek “ve's-şartu ve in amme külle men kefera ve feseke lâkinnehu fi iktizâi'l-cezâ-i mukayyedün biademi'l-müzâhimi vifâkan²²³ ve hüve't-tevbetü ve'l-ihbatu bi't-taati icmaan ve bi'l-afvi indena”²²⁴ demiştir. Muhşilerden şeyhzâde merhum “ve takrirü'l-cevabi zahirün” deyüp kemâl-i zuhuruna binaen tafsîl-i cevaba tasaddi etmemiştir.

Usûl-ü fıkıh kitaplarında mufasssalen mestûr olduğu üzere (men) kelimesinin mu'riz-i şartta umûm ifade ettiği müsellemler değildir. Biz örf-i âmm-ı meşhûrede görüyoruz ki siyâğ-ı umum istimal olunuyor. Maahâzâ maksûd umûm değil ekserdir. Yahud maksûd akvâm-ı mahsûsadır. Bunun delili de (innellezîne keferû sevâün aleyhim

²²⁰ Furkân, 25/19.

²²¹ Lokmân, 31/13.

²²² Hucurât, 49/11.

²²³ Minna ve min el-Mutezile.

²²⁴ Nahnu ma'seri ehli sünneti.

e enzertehüm em lem tünzirhüm la yü'minûn)²²⁵ kavlı-i kerîmidir. Çünkü bu âyet-i celîlenin hülâsa-i meâl-i münifi: Ya Muhammed! Küfürde müstemir olanları sen inzar etsen de inzar etmesen de müsâvîdir. Ânlar iman etmezler demek olup halbuki sonra o kafirlerden çoğu (152) îmân ile müşerref olmuşlardır. Bu eşkal ise ancak (ellezine keferu) kavlı-i eğerçe umum ifade eder. Lakin bundan maksud; umum-u küffar değil ekser-i küffardır yahud bundan mahsud akvam-ı mahsusadır demekle mündefi' olur. Ve ala kela't-takdirin elfaz-ı umumun ağılebu ekserde isti'mali örfü zahir olduğu tebeyyün eder. Öyle olunca elfaz-ı umumun umuma delaletleri delalet-i zahire demek olup delalet-i kâtı'a delildir. Bu ise tecviz-i affı nefyetmez. Delalet-i katia olduğu müsellemler olsa dahi vaki olmuştur ki (ve men yazlim minküm)²²⁶ kavlı-i şerifi irtikap olunan zulmü izale edebilecek bir şeyin adem-i vücûduyla meşruttur. Biz ma'ser-i Ehl-i Sünnet indinde ise zulm-ü ma'siyeti izale eden umurdan birisi de afv-ı Bârî'dir. (İnnellezine âmenû ve amilû's-sâlihâti kânet lehüm cennâtü'l-firdevsi nüzûlen)²²⁷ kavlı-i kerimi gibi nice âyât-ı beyyinat dahi a'mâl-i salihâ ashâbına va'd-i cenneti mübeşşer olmakla fasık ve facirin irtikap ettiği fık-u fücurdan büyük bir taat iktisâbı sebebiyle ma'siyet-i zâil ve bir muktezâyı va'd-i ilâhi cennât-ı âliyâta dâhil olur.

“Vadu's-şeyi fi gayrı mevdihi” zulmün tarifidir. İmdi mahlûku istihkâk-ı ubudiyette hâlıkına şerik eden elbette zalimdir diyerek sahib-i Medârik burada zulmü şirk-i billâh ile tefsir etmiştir. Zulme dair sadr-ı kitapta izahatı zaide verilmiştir.

(Vemâ erselnâ kableke min el-mürselîne illâ innehüm leye'külüne't-taâme ve yemşûne fi'l-esvâki)²²⁸ (153)

Ya Muhammed (sallallâhu aleyhi ve sellem)! Senin meb'as-i şerîfinden mukaddem şerefyâb-ı mansıb-ı celîli risâletimiz olan mürselinden ferd-i vâhid irsâl etmemişizdir ki âkil-ü mâşî olmasın. Zamanen sana takaddüm eden rûsul-i kirâmın cümlesini âkil-ü mâşî oldukları halde irsâl etmişizdir. İmdi ânların ekl-i taam eder

²²⁵ Bakara, 2/6.

²²⁶ Furkân, 25/19.

²²⁷ Kehf, 18/107.

²²⁸ Furkân, 25/20.

olmaları pazar yerlerine tereddüd eylemeleri nasıl ki şeref-i risaletlerine münâfi olmadı ise senin de âkil-i taam mâşiiyyûn fi'l-esvâk olmaklığın haiz olduğun mansıb-ı celîlü's-şân-ı risalete münâfi olamaz. Rakamzede-i Gelek tahkik-i müfessirindir, ki bu âyet-i celîle ehl-i küfür ve ilhadın zikri sebk eden (mâ lihâza'r-rasûli ye'külû't-taame ve yemşî fi'l-esvâki)²²⁹ kavillerine cevâb-ı lugaviyyi hakîkidir.

Şöyle buyurulmuş oluyor ki her bir resûl-ü müçtebâ hakkında âdet-i müstemirre-i hüda budur. Enbiya-yı salifeden yemez içmez, pazar yerlerine gitmez hiçbir resul ba's olunmamıştır. İmdi ya Muhammed (sallallâhu aleyhi ve sellem)! Sen yer-içer pazar yerlerine gidersin diye hakk-ı şerifinde zebanet-raz-ı hüdaya olanların ta'nları bî-vecih ve bî-manadır.

(Elâ innehüm)

Denildi ki Hakk-ı kelâm innehüm'de hemze'nin meftûh olmasıdır. Zira kesr-i hemze ibtidâ haline yakışır.

Bunun cevabında eimme-i Arabiye birkaç vecih beyan etmişlerdir.

1- Zeccâc dedi ki: (İllâ)'dan sonra vaki' olan (innehüm ilaahir) (154) cümle-i cemilesi bir mevsûf-u mahzûfa sıfattır. Manayı nazm-ı kerîm “ve mâ erselnâ kableke ehaden mine'l-mürselîne illâ âkiline ve mâşîne” sebkindedir. Mevsûf-u mezkûrün hazfî “mine'l-mürselîne” kavî-i şerifinin âna delaleti zahir oluğu içindir. (Vema minna illa lehû makamün ma'lûmün) Nazm-ı celîli bunun nazîridir ki bu da “ve mâ minnâ ehadün” manasını müfiddir.

2- Ferrâ dedi ki: Bu bir ism-i metrûkûn sılası olup “mine'l-mürselîne” kavliyle iktifâ olunmuştur. “İllâ min ennehüm” manasını müfiddir. (Ve ma minnâ illâ lehû makâmün ma'lûmün) nazm-ı celîli bunun nazîridir ki bu da “illâ men lehû makâmün ma'lûmün” manasını ifade eder. Kezâlik (ve in minküm illa vâridühâ)²³⁰ nazm-ı celîlide bunun nezâirindendir ki bu da “men yûridüha” sebkindedir.

²²⁹ Furkân, 25/7.

²³⁰ Meryem, 19/71.

İmdi Zeccâc'ın kavline göre (innehum) cümlesi bir mevsûf-u mahzûfun yerine kaim olmuş sıfattır. Qur'ân'ın kavline göre de bir mevsul-ü mukadderin sılasıdır. Şu kadar ki Basriyyûn indinde mevsûlün hazfıyle sılanın ibkası caiz değildir.

3- İbnü'l Enbârî demiştir ki: Bu (illâ kile innehum) manasını müfid olduğu için (inne) meksur olmuştur.

Akval-i mezkûre Mefâtihi'l-Gayb'dan menkûldür.

Kadı Baydavi aleyhi'r-rahme (illâ) ile (innehum)'ün arasında "rüsülen" diye bir mevsuf-u mahzûfun takdir ederek: "fe hüzife'l-mavsûfû li delaleti'l- (155) mürselin aleyhi ve ükimeti's-sıfatü makamehu ke-kavlihi (ve ma minna illa lehu makamun ma'lûmun) ve yecûzü en yekûne halen üktüfiye fiha bi'z-zamiri demiştir.

(Mine'l-mürselîne) Kavl-i şerifi rüsülen diye takdir kılınan bir mevsufun vücuduna delâlet eder. İşte şu mevsûf hazf olunarak yerine sıfat vaki' olan (innehum) cümlesi gelmiştir.

(Vemâ minnâ illâ lehû makâmün ma'lûmün) Nazm-ı kerîmi bunun nazîridir ki bu da "men lehû makâmün ma'lûmun" manasınadır.

Tafsîl: Hazreti müfessir şunu demek ister ki (innehum) cümlesi (rüsülen) diye mukadder olan mevsufun sıfatıdır. (İnne)'nin kesri de mevsuf-u mukadder-i mezkûra sıfat vaki olan cümle-i müşarun ileyhânın sadrında vuku'u cihetiyledir. Cümle-i celîle-i mezkûrenin hal yani eâmm-ı ahvalden müstesna olması da caizdir ki bunda zamir ile iktifa olunup ve o getirilmemiştir. (İllâ ve innehum) takdirindedir ki bu bâlâda zikrolunan İbnu'l-Enbârî'nin kavline muvafıktır. Şu kadar ki İbnu'l-Enbari bunun maiyyetinde bir vav takdir etmiş olduğu halde hazreti Beydâvî bazen yalnız zamir ile de iktifa olunduğuna işaret buyurmuştur.

Sâhib-i Keşşâf der ki "bu cümle-i cemîle (mine'l-mürselin) kavl-i şerifinden evvel mukadder olan mevsûfun sıfat-ı şâniyesidir. "Vemâ ersalnâ kableke ehaden mine'l-mürselîne illâ âkiline ve mâşîne" manasınadır.

Beydâvî hazretleri ise (mine'l-mürselîne) kavl-i şerifinden evvel (156) bir şey takdir ve isbât etmemiştir ki bu da ya bir şey takdîrine aslâ hâcet olmamasından mâşîdir

yahud imam Zemahşerî'nin takdir ve isbat ettiği mahzûf gibi Hazreti Beydâvî de bir şey takdir eylemiş fakat (illâ)'dan sonra gelen cümleyi bir mevsuf-u mahzufe sıfat idüp o mahzûfu (illâ)'dan evvel takdir olunan şeye bedel kılmış o sıfat da mevsûfun hazfinden sonra makamına kaimdir demiş olmağla (illâ) harfı sıfat ile mevsuf arasını fasletmiş olmak gibi bir mahzura mahal bırakmamıştır. Bu takdirce fasıla yalnız bedel ile mübeddelün minhü beyninde vâki' olmuş oluyor ki bu da cevâz-ı dîde-i belâğadır.

(Ve yemşûne)

Şın-ı meftûhanın teşdidi ve dammı ya ile (yemüşşûne) de kıraat-i diğerdır. Bu kıraat emirül-müminin kerremallahu veche'den ve Abdurrahman bin Abdullah (radıyallâhu anh)'dan mervidir. Hezeli'nin şu:

Yemeşşâ beynena hanûtu hamrun

Mısraı da bu kıraati müeyyedir. Bu kıraate göre “temşihim havaicehüm evi'n-nas” siyakında mana verilir.

Şihabuddîn hafâcî der ki: bu mana isnad-ı mecazi olup bir fail-i mahzufa işarettir.

(Ve cealnâ ba'daküm li ba'dîn fitneten e-taşbirûne)²³¹

Eyyühe'n-nâs! Âya sabreder misiniz diye ihtibar için bazınızı bazınıza fitne kıldık yani bazınızı bazı diğerinizle mübtela idip bu sûretle sizi marûz-u imtihâna çektik demektir ki âtide tafsil olunacağı üzere bu mana Kadı Beydâvî'nin muhtârıdır. (157)

İzâh: Nâsın bazıları fukara, bazıları eğniyâdır. Fukara, eğniyânın siay-i haline bakıp da “fılan şu hali vüs'atte ben ise dik-i maişette bu niçün” diyerek izhar-ı naşekibayı eylerse eğniya fukara için fitneye sebep olur.

Nâsın bazıları mürselin bazıları mürselün ileyhimdirler. Mürselün ileyhim, mürselinin gull-ü haline fazl-ü kemaline hased idüp de şekavet-i ezeliyelerini izhar ile nübüvvetlerini inkâr ediyorlarsa bunlar da bu suretle meftûn olurlar.

²³¹ Furkân ,25/20.

Nâsın bazıları sıhhat-ü afiyette, bazıları maraz-u şiddette bazıları esâfil bazıları eali kimisi tabi kimisi metbû kimisi a'ma kimisi bina kimisi düefâ kimisi ekviyâdır. Binaenaleyh bunların beyninde mühasede vuku'u hadd-ı ma'rufu tecavüzle mâdunun mâfevkına husûmet-i kalbiyye ve aleniyyesi tahakkuk eylerse ve bilakis mafevk olan mâdunun ezasına istihzasına izdirasına sabr-u tahammül etmeyip şikayet ederse yekdiğerin fitnesi olur.

İşte bazı nâsın bazı aharıyla ibtilasındaki hikmet-i balığay-ı ilahiye budur.

Kadı Beydavi aleyhirrahme “fitne”yi ibtila ile tefsir buyurmuş, Şihabuddin Hafacı da terceme-i meâli sebkettiği üzere “ey ihtibâran li men yû'sirü ve gayrahû” ibaresiyle ifsah-i meram eyledikten sonra fitnenin manası bu demek olduğunu beyan ile “ve hüve ma'na el-fitneti kema merra” demiştir. (158)

Fitne ve meftûn ikisi de sınamak manasına masdardır. Yükalü fetenehû fitnetün ve meftûnen- iza habarahû ve minhü kavlıhü (bieyyikümü'l-meftûn)²³² “ey el-haberatu”

Habera: Ha'nın kesriyle de dammiyle de bir şeyi kendi hakikati üzere bilmek “ihtibar” dahi keزالık bir şeyi gereği gibi bilmek ve bir şeyi gereği gibi bilmek için yoklayıp sınamak manasınadır. Tecrübeyle sınamak beyninde fark vardır. Çünkü tecrübe merraten bade uhra sınamaktır.

Fitnenin daha çok manaları vardır. Mihnete beliyyeye de denir. “Ve minhu neûzü billahi min fitneti'l-kabri.” Evlâda da denir li-kavlihî teâlâ “innemâ emvâlüküm ve evladüküm fitneten”²³³ el-âyet.

(Ve cealnâ)

Bu ca'l-i ilahi ki ezelde olan hükmü kazadan ibarettir: Kâffe-i kâinat ve mevcudâtın kaza ve kader-i ilâhî ile vaki ve hasıl olduğuna delildir. Zira (ve cealna ba'daküm li-ba'di fitneten) kavlı-i kerîmiyle maksud “ve hakemna fi'l-ezeli en yekûne ba'düküm fitneten li-ba'din” demek olduğunda şüphe yoktur. “Eyyühe'n-nâs! Bazınızın

²³² Kalem, 68/6.

²³³ Tegabun, 64/15.

bazı aharınıza fitne yani yekdiğerinizle mübtela olmanıza ezelde ferman-ı kaza cereyanımız sâdır olmuştur” demek oluyor.

İmdi cenâb-ı vâcibü'l-vücûd'un ezelde malum-u mahkûmu olup kalem kudretiyle levh-i mahfuzda isbat ferîşteganını matla' buyurduğu bir şeyin evkat-ı hudusu hululünde ilm-i ezeliyyi ilahiyesini âna muteallak olduğu üzere kisvepezir (159) vukuu vücud olması lazım ve vaciptir. Ve illa ilim cehle munkalip levh-i mahfuzdaki kitabet-i müsbete batıl, i'tikâd-ı melâike adem-i ilme mütehavvil olmak lazım gelir ki bu muhaldır. Muhal-i müstelzim olan şeyde muhaldır.

İşte şu izahât ile mesele-i kaza ve kader tebeyyün eder. Zira Bârî Teâlâ ve tekaddes hazretleri bu âyet-i celile'de küffârın enbiyâ-yı kirâma adavetleri ezaları cefaları gibi ef'al-i ibad kendi mec'ul-u muradı olduğunu beyan buyurmuştur. Mutezile ise “kul fiilinin hâlîkıdır” diye i'tikad eylediklerinden bu âyet-i celile onların aleyhine hüccet olur.

Ma'lûm olsun ki kaza ve kader hâlķ-u takdir manasınadır. (Fekadâhünne seb'a semavâtın ve kaddera fiha akvateha) nazm-ı celilinden zahir olduğu gibi. İşte Mutezile ef'al-i ibadda bu manaya olan kaza ve kaderi inkâr eylediler.

Kaza ve kader: Bazen icab ve ilzam manasına da gelir. “Ve kada rabbüke en lâ na'büdü illâ iyyâhu”²³⁴ “nahnu kadderna beynekümü'l-mevt”²³⁵ nazm-ı celillerinde vaki olduğu gibi. Bu takdirce yalnız vacibat, kaza ile olup vacibatın maadası kaza ile olmamış olur.

Kaza ve kaderle bazı kere de i'lam ve tebyin maksud olur “ve kadayna ila benî isrâile fi'l-kitâbi letüfsidünne fi'l-ardi merrateyni”²³⁶ “illa'mraetehu kaddernâ innehâ le mine'l-gâbirîn”²³⁷ âyetlerinde olduğu gibi.

²³⁴ İsrâ, 17/23.

²³⁵ Vâkıâ, 56/60.

²³⁶ İsrâ, 17/4.

²³⁷ Hicr, 15/60.

Teşrîh-i sadedinde olduğumuz (kaddera) ise hükm-ü kaza manasınadır ki Hak Teâlâ'nın hazır eylediği huzuratta hükm-ü kazasıdır. Tarif-i (160) ıstılahiyesi ezelden ebede dek câri olan ahvâl-i şunun suret-i vukuu üzere ayan-ı mevcudatta âdetullâh üzere vukua gelen hükm-ü külli-i ilâhidir.

Bazıları kaza ile kader beynini fark eylediler. “Kader” Bârî-i Teâlâ umûr-u kable'l-ika takdir buyurmaktan “kaza” dahi o takdir-i infaz ile ademden fiile çıkarmaktan ibarettir. Bu sahihtir. Çünkü Resul-ü Ekrem ve A'lem Efendimiz mail-i inhidam olan bir duvar yanından mürur edip meşy-u harekette iltizam-ı sür'at buyurmalarıyla kendilerine: “e teferru min kadaillâhi” demişler. Cenab-ı Risâletmeâbları da: “efirrû min kadâihi ilâ kaderihi” cevâb-ı sevâbını vermişler diye Rakamzede-i kilki sikat-ı rüvâttır.

(E taşbirûne)

Kadı Beydavi bunun zeylinde: “illetün li'l-ca'li” demiş. Şihab Hafacı da onun bu kavlini; “cealna zalike linebteliye's-sabira min gayrihi” ibaresiyle şerh etmiştir.

Badehû yine Kadı nazm-ı celîle; “cealnâ ba'dakum li-ba'dın fitneten lina'leme eyyukum yashiru” siyâkında mana vermiş. “Liyebülvekküm eyyüküm ahsenü 'amelen”²³⁸ nazm-ı celili; bunun naziridir demiştir.

Muhasşı-i fadıl Şihabuddin Hafâcî Hazreti müfessirin: “lina'leme eyyüküm yasbiru” ibaresini ey (liyezhera leküm mâ fî ilminâ) şerh ve izah ettikten sonra teşbih ve tanzir-i mezkûru nazar-ı dikkate alarak “ve tenziruhu bilayeti'l-mezkûrati fi delaleti ma hüve bi mana elfitneti ve hüve'l-ibtılâu alâ iradeti'l-ilmi (161) kemâ merra illâ ennehû mudammenun temmehû ve mukadderun hünâ fe't-teşbîhu leyse min külli vechi” demiştir.

Muhasşı-i mudakkik Şeyhzade dahi (etaşbirûne illetün li'l-ca'li) kavlinde der ki: Hazreti müfessir (fitne: ibtilâ, imtihân, ihtibâr) manasınadır demek ister. Bazı nasın bazı ahara fitne oluşu da bazısını bazısıyla imtihân içindir. Bu surette (etasbirune)'nin fitneye

²³⁸ Mülk, 67/2.

taalluku “eyyûküm ahsenü ‘amelen”²³⁹ kavlı-i şerîfinin taalluku menzîlesinde olup nasıl ki âyet-i mezkûre semmehubteleynakum bi’t-teklîfi lina’leme eyyûküm ‘amelen manasını müfîd ise fekeza şu tefsîri sadedinde bulunduğumuz âyet-i celîlenin de manay-ı şerîfi “cealnâ ba’ðaküm fitneten liba’din li na’leme eyyûküm sabran” siyâkındadır.

İmdi saadet-i ezeliyyeye mazhariyetle kemyâb olan bahtiyaran belâya ezâ-yı a’dâya sabr-u tahammülleri sebebiyle “innî cezeytühümü’l-yevme bimâ saberu”²⁴⁰ âyet-i mübeşşiresin atık olduğu üzere mükâfat-ı sabr-ı cemîle nailiyetle mahsud-u cihanyan, belki de magbut-u ferîşteğân-ı ılliyyîn-i mekân olmuşlardır.

Yahud (etaşbirûne)’den maksud sabr ile emreder “isbirû feennibteleytu ba’dekum biba’dınganiyyu bil fakir veş-şerifu bilvadi’ lizâlîke” demektir. İstifhâm; mücerred tergîb ve tahrîz içindir.

Bu âyet-i celîlenin sebep-i nüzûlü hakkında akvâl-i kesîre vardır. Beydâvî küffârın makâlât-ı fâhişe-i sâlifuzzikri üzerine mücerred tesliyey-i nebiyy-i ekrem için şeref-i nazil olduğunu tasrih etmiş tefsir-i Hazin’de de bervechi ati idareyi kelâm olunmuştur: (162)

Şöyle ki eşrâf-ı nâsdan birisi dâhil-i dâire-i İslâm olmak isterse de kendi mâdûnu olan birisi onu İslâm’da sebketsmiş bulunduğunu görünce evvelki tasmiminden cayar ve “Cahiliyyede bu benim mâdûnu idi halbuki İslâm’da beni sebketsmekle bana hak takaddümü olacaktır. Bu ise bana giran gelir (en-nâru ve lâ elâru)” diyerek zulmet-i küfür içinde kalır.

İşte bazı kimselerin bazı kimselere fitne oluşundan maksud budur. Bunun delili de (lev kâne hayran ma sebekûnâ ileyhi) kavlı-i kerîmidir diye İmam-ı Fahrurrazi Mefâtihi’l-gayb’da beyan etmiş ve bu Kelbî’nin Ferrâ’nın Zeccâc’ın kavlidir demiştir.

(Ve cealnâ ba’ðakum)

²³⁹ Mülk, 67/2.

²⁴⁰ Mü’minûn, 23/111.

Bu hitâb-ı müstetâbın cemi-i nâsa eâmm ve şâmil olduğunu da İbn Abbas radıyallâhu anhümâ'ya ve Hasan Basri'ye müsned olan ekvâldendir ki bu kavlı Ebu'd-derdâ'nın radıyallâhu anh Rûhu'l-vücûd sallallâhu aleyhi ve sellem'den rivayet eylediği: “veyl li'l-âlimi mine'l-câhili ve veylün li'l-mâliki mine'l-memlûki ve veylün li's-şedîdi mine'z-zaîfi ve veylün li'z-zaîfi mine's-şedîdi ba'daküm liba'din”²⁴¹ fitne hadîs-i şerifi de teyîd eyler. Zira râvi-yi müşârun ileyh demiştir ki: Cenâb-ı Risaletpenah Efendimiz bu hadisle dürr-ü efşan beyan olduktan sonra tefsîr-i sadedinde olduğumuz şu âyet-i celîleyi kıraat buyurmuşlardır.

İmam Fahrurrazi'nin serd eylediği ekval-i mutebereden birisi de şudur: rüesa-i müşrikin kusur nazarları cihetiyle beşeriyet ve sıfat-ı beşeriyette (163) kendilerini can-ı cihan sallallahu aleyhi ve sellem efendimize müsavi görüp o da insandır biz de insanız ya niçin o şeref-i nübüvvetle mümtaz oluyor diyerek cene-ı kudsiyetmeablarına hased ederlerdi. Binaenaleyh o fahr-i risalet efendimize bera-yı tesliyyet bu âyet-i celile şeref-i nazil olup mürselinin Mürsel-i ileyhimle Mürsel-i ileyhimin eza ve cefalarıyla mübtela ve imtihan buyuruldukları beyan ve hikâye buyurulmuştur. Nasıl ki (veletesmeunne minellezine ûtü'l-kitabe min kablikum ve minellezine eşreku ezen kesiran)²⁴² kavlı kerimi bu manayı müeyyedir. Lâkin mülâhaza olunursa teslim edilir ki hasudun ezası mahsudden eşedd ve ezyaddir. Binâenaleyh mürselü ileyhim dahi hased sebebiyle bahusus reis ve mahdum oldukları halde bilahare mer'us ve hadim olmaları hasebiyle mürselden mütezzi olmaları tabiidir.

Hazreti İmam bu vecihle tahrir-i meram buyurduktan sonra “vel-ula hamlul-âyeti alel-küllî lienne beyne'l-cemii kadran müştereken” demiştir ki zannolunduğuna göre Kadı Beydavi'nin de me'haz ve müstenidi bu olsa gerektir. Ancak âtide beyan olunacağı üzere Ebussuud Efendi merhumun tevcihi daha vecihtir.

²⁴¹ Suyutî, *Câmiu'l-Ehâdis*, 25377.

²⁴² Âl-i İmrân, 3/186.

Yine sebab-i nuzûl hakkında sıygâ-i temriz ile mesrud olan rivayattan birisi de şudur ki bu âyet-i celile eşidday-ı a'day-ı cenab-ı risaletpenahiden Ebu Cehil, Velid ibn Ukbe, As bin Vail es-sehmi, Nadr bin Haris haklarında nazil olmuştur.

Mervîdir ki sanadîd-i sâlifuz-zıkr Ebu Zerr, İbn Mes'ûd, Ammâr bin Yâsir, Bilâl-i Habeşi, Süheyb-i Rûmi, Âmir b. Fuheyre gibi bazı zevât-ı (164) muhteremenin bihidâyet-i Teâlâ daire-i mün-ciye-i İslâm'a dâhil olduklarını görmeleriyle: "biz de mi İslâm'a gelelim de şunlarla hemsâ'ye mi olalım" diyerek izhar-ı kibir ve gururla mahkûmun aleyh oldukları şekavet-i ezeliyede kalmışlardır.

Fukara-yı müsliminin müstehziin-i ferîş ile ibtilaları hakkında nâzil olmuş olduğu da menkuldür. Sanadid-i Kureyş tehekküm ve istihza tarikiyle "bakınız şu hazreti Muhammed'e (aleyhi's-salâtü ve's-selâm) ittibâ edenlere bunlar bizim mevâlimiz erâzilimizdirler" derler idi. Bârî Teâlâ ve tekaddes Hazretleri de bu veçhe ile düçar-ı istihzâ-ı küffâr olan mü'minîne hitâben

(E taşbirûne)

Buyurmuştur ki bu bir imtihan ve ibtilâdır bakalım sabreder misiniz yahud sabrediniz ki nâil-i fevz-i azim olasınız demektir. İşte cumhur-u müfessirinin kavli budur.

Ebussuûd efendi merhum ise burada cumhurdan infirad edip âyet-i celileyi diğer bir vech-i vecihle tefsir etmiştir. Şöyle ki evvelen:

(Ve cealnâ ba'daküm)

Kavl-i şerîfin zeylinde telvîn-ü li'l-hitâbi bita'mîmihi lisâiri'r-rusûli aleyhim es-salâtu ve's-selâm bitarîkı't-taglîbi deyip burada muhatap Hazreti Resûl-ü (165) ümmiyy lakab iken hitâbın sâir enbiyâ-yı mürselîne de ta'mîmiyle cem suretinde şeref-i vurudü taglip tarîkiyledir diye tenbih buyurduktan sonra demiştir ki: işte şu evvelki ba'z ile

maksud; küffârü'l-ümemdir. Küffârü'l-ümemin rûsûl-i Rabbü'l-âlemine ihtisasları ve onlara tebeyyetleri hazerât-ı müşârun ileyhimden ba'z addolunmalarını musahhihtir.

(Liba'din)

Bu ikinci ba'z ile de maksud: Küffârü'l-ümeme meb'us olan rasullerdir. Lakin: Cealna külle ferdin min efradi'l-ba'dı'l-evveli fitnetün liküllü ferdin min efradilba'dissani manasına değil, cealna ba'dan mübhemen minelevveline fitneten liba'di mübhem minelaherine manasına da değil.

Niçin denilirse “zarurete enne mecmuaarrüsülü min haysu hüve mecmuun gayru meftunin bi mecmuil ümemi vela küllü ferdin minhum bi külli ferdin minelümemi vela ba'dun mübhemin minelevveline biba'di mübhemin minelaharine” diye cevap verilir. Ya bunun manay-ı sahihi nedir sualine de: “bel ala ma'na cealna kulle ba'dın mainin minel-ümemi fitneten liba'dı mainin minerrusuli” diye cevap verilir ki ümemin herbir ba'zı maiyyetini rûsûl-ü kiramın ba'zı mainine fitne olmasın diye ezelde takdir eylemişiz demektir.

Güyâ buyurulmuş oluyor ki: Ümem-i kâfireden herbir ümmet-i mahsûsa (166) kendilerine ba's ve irsal olunmuş olan resûllerin fitnesi olsun diye ezelde ferma-ı nâfiz-il-hükm kaza ve kaderimiz cereyan etmiştir.

Murâd-ı ilâhi olan bu mana-yı âhirin adem-i tasrîhi ise mücerred şehâdet-i hâle itimâttan nâşîdir.

Bunu belle “ve emmâ ta'mîmü'l-hitâbi licemii'l- mükellefine ve ibkau'l-ba'daynı ale'l-umumi ve'l-ibhamu alel-mana”: “ve cealnâ ba'daküm fitneten liba'dın âhar minkum” feye'bâhu.

(E taşbirüne)

Feinnehû gâyetün li'l- ca'lil-mezkûri ve mine'l-beyyini en leyse ibtilâu külle ehadin min ahadin-nasi mugayyen bis-sabri bel bima yunasibu halehu ala ennel-iktisara ala ma zekerahu min gayri taarruzin limuadilin lehu mimma yedullu ala enne'l-laika bihali'l-meftunine ve'l-mutevakkaa sudurahu anhüm hüve's-sabru la gayruhu fela budde

en yekune’lmuradu bihimirrusule feyahsulu bihi tesliyetün-nebiyyi aleyhi’s-salâtü ve’s-selam.

İşte hazreti Şeyhu’l-İslâm netice-i tetkikat-ı şerîfelerinde buyururlar ki: Bazı müfessirin (ba’ðaküm)’deki hitabı cemi-i mükellefine bitta’mim ba’zayni yani bazı evvel ile bazı saniyi ifadeyi umumda ibka ve “vecealna ba’dakum eyyuhennas fitneten liba’dı ahari minkum” yolunda i’tâ-yı mana etmişlerse de bu ta’mim ve ibkadan bu tefsir-u manadan (etaşbirune) nassı müteakip olurdu aba eder. Zira bundan müstefad olan sabr-u cemil ca’l-i mezkûrun illetü gâyesidir. Halbuki âhâd-ı nâsdan herbirinin (167) ibtilâsı sabr ile mugayyâ değildir. Belki herbiri kendi haliyle mütenâsip olan şeyle mugayyâdır. Hem de (etaşbirûne)’nin muâdili olan (em lâ taşbirûne)’ye taarruz etmeksizin yalnız “etasbirune” üzerine iktisar buyurulması delalet eder ki meftunların haline çesban olan ve meftunlardan sudur-u mütevakki ve müntezir bulunan şey ancak sabırdır. Başka değildir. Binaenaleyh meftunin ile maksud behemehal rusûl-ü rabbi’l-alemin olmak lazım gelir. Ta ki bununla tesliyet-i hatır-ı celil-i nebevi hasıl olsun.

Ba’de ezin hazreti müşarun ileyh nazm-ı celilin manay-ı sahihini de tasrih ile: “fe’l-mana cerat sünnetena bimucib-i hikmetina ala ibtilâi’l-mürselîn biümemihim ve bi münasibetihim lehümül-adavetü²⁴³ ve izaihim lehum ve ekavilimil-hariceti min hududi’l-insafi lina’leme sabrekum” demiştir.

Yani hikmet-i baliğay-ı ilahiyyemiz mucibince sünnet-i kaza menkıbetimiz mürselinin ümmetleriyle ve ümmetlerinin kendileri için ceng-u kıtal gibi şer ve fitne ikame ve izhar ederek reva görecekları eziyetleriyle hudud-u insaf haricinde tefevvüh edecekleri ekavil-i naseza ile muhtela olmaları esası üzerine cari olmuştur ki eyyuhel-mürselun malumumuz olan sabrınız zuhura gelsin.

Ebussuud’a Hâk rahmet etsin ne güzel tefsîr buyurmuştur.

Ruhu’l-beyân’da Ebu’l-Leys’den menkûldür (etaşbirûne) lafzı eğerçe lafz-ı istifhamdır. Lakin bununla maksud emirdir ki “isbiru” demektir (efelâ yetûbûne

²⁴³ Min kavlihîm nasbun lehu iza a’dahu ve asluhu men nasabetiş-şebekete lissaydi ve izaihîm bima’na ezahum kema zekerehu’r-ragibu ve gayrihi. -Şihab-

ilellâhi)²⁴⁴ kavî-i kerîmi gibi ki (tûbû) emrini mütezammindir. Güya buyurulmuş oluyor ki: Ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve ellem! Sen o gürûh-u (168) hâsirînin ekvâl-i sahîfesinden müteezzî, müteessif mi oluyorsun? Olma zira bizim hükm-ü takdiri ezelimiz bazı nas bazı ahara sebab-i imtihan olsun diye hikmetnümâyı cereyan olmuştur. Altunun gış-u halisi ise ateşte belli olur. Bu ibtila dahi bir ateştir ki senin nasıl zeri halisıl-ayar olduğunu meydana koyacaktır.

İmam- Fahrurrazi der ki:

Mu'tezile'nin burada bir kavilleri daha vardır. Derler ki eğer (ve cealnâ ba'çaküm liba'çın fitneten) kavî-i şerîfinden maksad haber olaydı bunun akibinde (etasbirune) buyurulmazdı. Zira bu suret-i istifhamda emirdir. Aciz-i bi-iktidara ise emir caiz değildir.

İmam-ı müşârun ileyh Mu'tezile'nin bu kavlini nakilden sonra (el-mana: etasbirune alal-bela-i fekad alimtüm ma vaadellâhu's-şâbirîne) demiş bunu da (ve kâne rabbuke basıran) ey hüve'l-âlimü bimen yesbira ve men la yasbira seyücazi küllen minhüm bima yestehikkuhu min tevvabin ve ikabin kelamıyla takip eylemiştir ki Allâh teâlâ'nın sabirlere vaad buyurduğu ecr-i cezili, sevab-ı cemili bilirsiniz. İmdi bakalım şu belaya şu mihnet-ü cefaya sabredek misiniz? Ya Muhammed senin rabbin, hâlikın sabredenlerle etmeyenleri bilir. Bildiği için de herbirine sevab-ı ikabdan neye layık ve müstehak ise ona göre tertib-i ceza eyler demektir.

Ebussuud efendi merhum der ki:

“Ve kâne rabbuke basıran” Rasûl-ü Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e sabr-ı cemilleri mukabilinde ecr-i cezil ile va'd-ı kerim-i ilâhiyi mübeşşer bununla beraber (169) Cenâb-ı Risâletpenâhi'den ibaret olan zamire muzaf olarak isim “rab”be iltifat buyurulması mezid-i teşrif-i müş'ırdır.

(Başîran)

²⁴⁴ Mâide, 5/74.

Başır, basar ve basiret'ten fiildir ki görücü demek olup bilici manasını da ifade eder.

Araplar “racülün basîrun” derler ki o kimsenin ilm-ü irfân ile insâfını müş'irdir. Kezalik “filan basîrun bi't-ticareti” derler ki ilm-i ticarete aşınadır demektir.

Basiret akidetü'l-kalb manasına olup sûre-i celile-i Yûsuf aleyhi's-selam da vaki (üd'u ilallâhi ala basiratin) kavî-i kerîminde basîret lafz-ı bu manayadır ki ala ma'rifetin ve tahkikin demektir.

Makale-i müferrede

Basîr o bina-yı danadır ki şuhud-u ru'yet hassa-i lazime-i ehadiyyeti olup tahtessera mestur olan eşyaya varıncaya kadar peyda ve napeyda her şeyi görür. Onun bu görmesi hadeka ve acıfan vasıtasıyla olmaktan münezzehtir ve müberradır. Mübseratın süver-i elvan-ı hadekayı insanda müntabi olageldiği gibi onun zât-ı akdesinde görmesi olması suver-ü elvana raci olmaktan da münezzehtir. Zira şu intiba hudus-ü mukteza olan tagayyür ve teessürden ileri gelir. Onun rüyet-i ise şu intibadan tenzih edilince Hakk-ı uluhiyyette (Basir) tabir-i dilpeziri mübseratın kemal-i nuutuna vasıta-i (170) inkişaf olan vasıfıdan ibaret kalmış olur ki bu zevahir-i mer'ıyyatı gözle görmek demek olan inkişafıdan elbette daha celî daha vâzıhtır.

Abdin min haysul-hissi vâsf-ı basardan hazz-u nasibi eğerçe zahirdir. Lakin onun nazarı gayet zayıf olup binaenaleyh ne pek uzakta ne pek yakında olanı göremez. Görüşü mer'ıyyâtın zevahirine maksur bivâtın-ı esrarı idrakten kasırdır.

Abdin vâsf-ı basardan hazz-ı diniyyesi iki emr-i mutena bihimadan ibarettir.

Evvelkisi: “hiss-i basar” denilen vasıta-i ru'yet mücerred yeganını hudaya delalet eden ayete acaib-i melekutu semavata atf-u nazar için aferininde-i dest-i kudret olduğunu bilip de eşyaya nazar-ı ibretten hali olmamak içindir.

İkincisi: İnsan nimet-i basardan onun için hisseyab olmuştur ki daima kendisi hâlık teâlâ ve tekaddes hazretlerinin göreceği ve işiteceği yerde bulunduğunu bile o bina-yı dana-yı hakikatin kendisine nâzır her haline muttali olduğuna agah olup bu nazar-u ittila-yı Bârî istihâne ve istihkârdan içtinap eyleye.

Serâir-i âşina-i şuhûd ve gayp olan hüdâ-yı la raybdan gizleyemediği şeyleri gayrullâhdan gizlemek isteyen kimse şüphe yok ki nazar-u hakaik-i beyyin-i ilahiye istihane gibi bir taksir-ı kebiri irtikab etmiş olur. Halbuki semerat-ı imandan birisi de murakabedir.

Avâlimin hâlikı ve fâtırı hallade mellade nazırı Allâh teâlâ olduğunu bilirken yine iktiraf-ı ma'siyete cüret eden kimsenin de cesaretine taaccüp (171) olunur. Hele hasaret-i biiştibahdır. O bina-yı dana-yı her umur kendini görme zuumunda bulunan câhil-i mağrûr ise şüphe yok ki kâfir-i billâhdır.

Lâhika

Ru'yetullâh

Lafz-ı ru'yet: Bizi bu mesele-i mühimme-i kelâmiyyeden de biraz bahse mecbur etmiştir.

Ma'lûmdur ki Ehl-i Sünnet i'tikâdınca ruyetullâh aklen câizdir. Yani hâlıkımız Râzıkımız olan Zü'l-celâl'i ahirette zamandan mekândan münezzeh olduğu halde görebilmemizi akıl tecviz eyler.

Şu ru'yet dahi gözle hasıl olan inkişafnâm manasınadır.

İnkişafnâm ile maksud: Hâssa-i basar vasıtasıyla bir şeyi kema hüve hakkuhu idraktır ki olduğu gibi gözle görmek demektir. Yoksa zât-ı akdes-i Bârî'ye mahsus olan sıfat-ı basar gibi sıfat-ı zâtiyye ile olan inkişâf demek değildir.

Şu ifademizden müsteban olduğu üzere hâssa-i basar vasıtasıyla olan inkişaf başka, sıfat-ı zatiyye ile olan inkişaf başkadır.

Görmek ile bilgünhü bilmek dahi başka başka şeylerdir. Zira biz her gördüğümüz şeyin künh-ü hakikatini bilmeyiz. Bu sebeptendir ki mükemmil-i ulum-u evvelin-i ahirin efendimiz leyle-i miraçta cemel-i bakemal-i ilahi-i rüyetle müşerref olmuşlar iken “subhanek ma arafnake hakka marifetike” buyururlardı. (172)

Kezalik enva-ı idrakatin akvası ru'yet mi, bilgünhü bilmek mi meselesi de beynelmütekellimin taht-ı ihtilaftadır.

Kimisi dedi ki akva-i idrakat rü'yettir. Hatta bu sebeptendir ki müminler cenneti'l-huldda marifetullâh ile telezzüz eylediklerinden ziyade ruyetullâh ile mütelezziz olsalar gerektir.

Kimisi dedi ki ruyetullâh ile ihtizazın marifetullah ile mütehâsılı lezzet-i ruhâniye fevkında oluşu rü'yetin yalnız bazı vücuttan dolayı akva olduğuna delalet eder. Yoksa bilkühü bilmekten akva olduğuna delalet etmez.

Ru'yetullâh'ı Akıl Nasıl Tecviz Eyler?

Evet akıl alayık-ı arızadan tecrid ile kendi hal-i tabiatına terk olundukta ruyetullâhın imtinana burhan kaim olmadıkça imtina-ı rüyetle hükmetmez. İşte bu kader-i umûr-u zaruriyeden olup delile muhtaç değildir. Binaenaleyh Mutezile gibi imtina-ı ru'yeti iddia edenler üzerine isbât-ı müddeâ لازم gelir.

Hakikat isbât-ı rü'yet bâbında bir kavim mu'ciz kese yoldur. Çünkü biz ne diyoruz deriz ki: akıl "rüyet caizdir" diye hükmeyleyler. Akl-ı selim ise neyle hükmeyleylerse butlanına delil kaim olmadıkça anı kabul etmek لازم gelir. Ve illa akıldan eman mürtefi olur. İmdi madem ki akl-ı selim rüyeti tecviz eyler bu tecviz aklı nusus-u Qur'âniye'nin delaletiyle de tekid ederek rü'yet sabit olur. Çünkü zâhir-i nassın (173) adem-i sıhhatine delil kaim olmadıkça te'vîl-i gayr-ı câizdir. Bu surette sıhhat-i rü'yeti eimme-i mütekellimin tarafından mufassalan îrad olunan edille ile isbata çalışmaktan istiğna hasıl olarak delil-i imtinanı iptalden başka bir şeye ihtiyaç kalmaz. Meğer ki sıhhat-i rü'yetin edillesi edille-i imtina ile muarız addolunalar.

Burada bu kadarı kâfidir. Atide yine bilmünasebet bahseyleriz inşaallâhu teâlâ.
(174)

Kavlühû Teâlâ

(Ve kâlellezîne lâ yercûne liķâenâ lev lâ unzile aleynâ'l-melâiketu ev nerâ rabbenâ, leķad istekberû fî enfusihim ve 'atev utuvven kebîren yevme yeravne'l-melâikete lâ buşrâ yevme izin li'l-mucrimîne ve yeķûlûne hicran mahcûren ve kadimnâ

ilâ mâ amilû min ‘amelin fe cealnâhu hebâen mensûrâ (mensûran). Aşhâbu’l-cenneti yevmeizîn hayrun mustekarran ve ahsenu makûlen)²⁴⁵.

Terceme-i meâl-i münîfi: Şunlar ki bize rucuu (yahud makalelerinin müsteveceb olduğu sû-i ezayı müeddâ bulunan hesabımıza mülâki olacaklarını tevakku etmezler²⁴⁶ Tefsîr-i diğeri: Şunlar ki münker-i haşr olup bizim azabımıza kavuşacaklarını ümit etmezler.²⁴⁷ Dediler ki “bize melâike inzal olunmalı değil miydi tefsîr-i diğeri bize melâikeden peygamber gelmeli değil miydi yahud biz rabbimizi görmeli değil miydik?”

Yani niçin rabbimizi aşikare görmedik ki hazreti Muḥammed (sallallâhu aleyhi ve sellem)’i ba’s ettiğini bize haber versin kendini tasdik kendine ittiba etmemizi emir buyursun zira imana tasdik ve ikana müedda olmakta bu yol ahsen ve akvâdır. Rabbimiz madem ki bize melek (175) indirmedi, madem ki bize görünmedi demek ki hazreti Muḥammed (sallallâhu aleyhi ve sellem)’i tasdik etmemizi irade buyurmadı (hâşâ).

Onlar gördükleri bunca mucizât-ı kâhire ile iktifa etmeyip rasul ve meleğin tavassutu olmaksızın mertebe-i mufavezayı ilâhiyyeye nâil olmak hevesine düştüler. Nefislerinin şânında taazum edip böyle büyük bir sözü tefevvühle hadlerini tecavüzde zûlm-ü tuğyânda tekebbürde hakikat pek ileri vardılar. Ölûme yahud azaba müekkel olan melekleri görecekları ruz-ı hevlenakda günahkaran için müjde yoktur. Yani (o gün mücrimin müjdelenmeyecekler) o gün melekleri görünce hicran mahcuran diyecekler (bu kelime ile istihaze edip meleklerin kendilerine kavuşmaktan men edilmelerini Allâh’tan dileycekler)

O günahkârân-ı küffârın meselâ misafîr konuklamak sılâ-i rahim etmek muzdâr ve nâçar kalan derd-i mendlerin yardımına erişmek gibi mekarimden işledikleri ameli biz kasd edip onun ecr-i sevâbını hebâen mansurâsa mahv-u iptal eyledik. (Zira mekârim-i a’mâlin de şart-ı kabulü imândır. Bu şartın fikdânıyla amelinde sevabı mahvolur)

²⁴⁵ Furkân, 25/21-24.

²⁴⁶ Tefsîr-i ebussuud.

²⁴⁷ Tefsîr-i Kadı.

Bahtiyarân-ı enam olan ehl-i cennet gerek ârâmgahca gerek mahall-i istirahatça balaterin tabakat-i bihterindedirler.

Tefsîr ve İzâh: Bârî Teâlâ ve Tekaddes Hazreti nübüvvet-i seniyye-i Muhammediyyeyi inkarda ısrar eden kefare-i Kureyş'in (176) ekâvil-i sahife-i sâbıkasını iptalden sonra dördüncü şüphelerini bi'l-hikaye onun da butlanını beyanını şuru' ile

(Ve қalellezine la yercune liқâenâ ilaahir)

Buyurmuşlardır ki Tefsîr-i Kadı'ya göre meâl-i münifi şunlar ki münkir-i haşr ve nübüvvet olup bizim azabımıza mülaki olacaklarını ümid etmezler dediler ki ilaahir

Bu cümle-i şerife ve kal uma lihazerrasulu ilaahir kavlı-i üzerine matuftur.

(Levlâ ünzile Aleyna'l-melâikete)

Bize melâike inzâl olunmalı değil miydi yahud bize melâikeden peygamber gelmeli değil miydi?

Bu makâlat-ı gayr-ı laikanın katilleri sanadid-i kefare-i ferîştên Ebu Cehil, Velid ve bunların rûfeka-i habaset-i bedidleridir ki bunlar eşidda-ı a'dayı cenâb-ı risaletpenâhiden olup nübüvveti ahireti münkir idiler.

Bu gürûh-u hâsirînin zu'm-u fâsidlerince beşeriyet münafi-i risalet olduğundan (levlâ ünzile aleyna'l-melâiketü) kavliyle bize madem ki peygamber gelecekti bir melek-i Mürsel gelmeli değil miydi demek istediler. O cihetle muhakkık-ı Rum Ebussud Efendi merhum der ki: Bu mana-yı sani ensebdir. Zira o gürûh-u hasirinin (levla ünzilel-melaiketü) gerek bunu takip eden (ev nera rabbena) kavilleriyle hadd-i naşinasane istid'alara (177) kalkışmaları: (lekad istekberu fi enfüsihim ve atev ütövven kebira) kavlı-i şerifi ifsah ettiği üzere hadlerini tecavüz hususunda derece-i nihayedeki guluvlerinden naşidir.

(Levlâ)

Harf-i tahdîd olup hellâ manasınadır. Levla olmamış olsa demektir ki Lev ile la'dan ibarettir. Harf-ı tahdîd hellâ'dır ki hemzenin fethiyle olan ella gibidir. İlla iki nev'idir. Biri basittir ve münhasıran cümle-i fiiliyye önünde bulunup müzaride manayı

tahdıdı, mazide manayı tevbihı müfiddir. Ellâ nusallî ey salli ve lâ bûdde: sen namaz kılmalısın; ellâ salleyte: Sen namazı kılmalı değil miydin.

Diğeri en masdariyye ile la'yı nafi yahud zaide veyahud en-i müfessire ile la-yı nahiyyeden mürekkeptir: Ella ta'lu aleyye (el-Muktedab)

(Ev nerâ rabbenâ):

“Yahud rabbimizi görmeli değil miydik”

Yani niçin rabbimizi görmedik ki hazreti Muḥammed'i ba's ettiğini bize haber versin kendini tasdik kendine ittiba etmemizi emir buyursun. Zira imana tasdik ve ikana müedda olmakta ahsen-i akvadır. Madem ki rabbimiz bize melek indirmedi madem ki bize görünmedi demek ki hazreti Muḥammed'i tasdik etmemizi irade buyurmadı hâşâ. (178)

Bu ehl-i inkâr şunu demek istediler ki: bir matlubun tahsili için iki yol olsa fakat biri şüpheli olsa diğeri kestirme olsa hakim olan elbette ikincisini ihtiyar eder. İmdi huda-yı cihan-ı aferin tebliğ-ı ahkam-ı din için madem ki bize bir peygamber ba's etmeyi buyurdu. O peygamberin nübüvvet ve risaletini tasdik için bize gökten melekler indirmeli yahud insandan peygamber göndereceğine bize melaikeden peygamber gelmeli değil miydi yahud rabbimiz bize peygamber gönderip de gönderdiği peygamberin muhk-u saik olduğunu haber vermeli değil miydi bu kestirme yolu bırakıp da tarik-ı diğere sülûk etmenin ne manası vardır. İşte kavı-i batıllarının hasılı budur.

(La yercûne likâenâ)²⁴⁸

Recâu: Ummak ve ümid eylemek, likau dahi bir şeye karşı rastgelip kavuşmak ve buluşmak manalarını müfid olmasına nazaran meal-i nazm-ı celil: Şunlar ki münkir-i haşr olup bize kavuşacaklarını ümid etmezler. Dediler ki siyakında olmak lazım gelirse de eimme-i Arabiye'den Ferra burada recanın havf manasına olduğunu beyan ile (lâ yercûne likâenâ) nazm-ı celîlini (lâ yaḥâfûne likâenâ) kavliyle tefsîr eylemiş, recâ kelimesinin manayı bimedde isti'mâli lûgat-i tehâmiyyedir.

²⁴⁸ Furkân, 25/21.

(Mâ lekum lâ tercûne lillâhi vakâran)²⁴⁹ Kavl-i kerîmi de âyet-i sâlifü’z-zikri nezâirindendir ki “lâ teḥâfûne azameten” nubîhasını müş’irdir demiştir. (179)

(Recâu) ‘nün telazımı alakasıyla mana-yı bimüdde isti’mal olunduğunu şârih-i Kamus dahi beyan eylemiştir.

Muhakkık-ı Rum Ebussuud Efendi merhum der ki: likau bir şeye karşı rastgelmekten ibarettir. Şöyle ki: O şeyi görmekten anı men edebilecek hiçbir şey bulunmaya.

Likau Bârî ile de maksud şu iki manadan hali değildir.

Evvelkisi: Ba’s-ü haşr sebebiyle “rucu-u ilallâh” demektir.

İkincisi: hisabullâha kavuşmaktır. “İnni zanentü enni mulakın hisabiyeh”²⁵⁰ kavl-i kerîmi bu manayı sarihan ifade eder.

Ehl-i inkârın likâ-ı hüdâ’yı ümid etmemeleri ile de maksud çünkü kendileri ba’s-i hesabı bîküllîye münkir olduklarından lika’yı mevlayı asla tevakku etmemeleridir. Yoksa hüsn-ü likayı emel etmemeleri yahud su-i likadan korkmamaları değildir.²⁵¹ Zira adem-i emel ile adem-i havf kendilerinin bulundukları hal-i ütövv-i ve istikbari, ba’s-ü hesabı re’sen inkar-ı müstelzim değildir.

Bu tetkike göre meâl-i nazm-ı celîl şöyle olmak lazım gelir:

“Şunlar ki bize rucuu yahud makalelerinin müsteveceb olduğu sû-i azabı müeddâ bulunan hesabımıza mülaki olacaklarını tevakku etmezler. Dediler ki.”

Şârih-i Kamûs’un Müfredât-ı Ragıb’da beyanına göre lika, likau mukabeletun bi’s-şey’i ve müsadife manasına mevzudur ki bir şeye karşı gelip anı (180) görmek demek olur. Bazen bu mefhum ikiye tahlil olunur.

Evvelkisi: Yalnız karşı rastgelmek

²⁴⁹ Nûh, 71/13.

²⁵⁰ Hâkka, 69/20.

²⁵¹ Kadı Beydavi’ye itirazdır.

İkincisi: Yalnız görmek manasına olur.

Muharrir-i fakire kalırsa Ebussuud efendinin lika'ya verdiği mana makama enseb ve ahradır.

İsmail Hakkı merhûm Rûhu'l-beyân'da der ki "recau'nun aslı zımnında meserret derkâr olan şeyin husulünü mukteda bir zandır. "Lika" gerek hassa-i basarla gerek basar-ı basiretle olan idrakte isti'mal olunur. "Mülâkatullah" dahi kıyametten ve rucuu ilallahdan ibarettir. Yani bir makamı rucu demektir. O makamda Allah'dan başka hakîm Allâh'dan başka mâlik bulunmaz.

Bu tefsîre göre de nazm-ı celile bervechi âti mana verilmek lazım gelir: Şunlar ki "bize rucu edeceklerini tevakku etmezler. Yani ba'si haşri, hesabı, cezayı inkâr edenler ki küffar-ı ehl-i Mekke'dir dediler ki."

Tâcu'l-Mesâdır'da "er-recâu ümid-i daşdan ve tersiden" denilmiştir ki ikinci manaya göre de nazm-ı celil: "şunlar ki bizim azabımızı görmekten korkmazlar dediler ki" yolunda terceme edilir. Mamafih Ebussuud Efendinin verdiği mana bu tefasîrin cümlesinden akvadır.

Kadı Beydavi aleyhirrahme "La yercûne" kelime-i celilesine "la ye'melûne" diye mana vermiş fazıl-ı muhaşşi "Şihâbuddin Hafâcî" da kelime-i müfesser-i behanın aslını meâlini beyan ile "min emel bittahfif bimana emel emelu bi't-teşdid" dedikten sonra şu kelimenin müşeddedi manasına muhaffef olarak (181) Arab'dan vurudu menkul idüğünü söylemiş ve bu babda el-mer'u ye'melu en yeişe ve tule ışın kad yedurru kavliyle istişhad eylemiştir.

Bununla beraber Ka'b bin Züheyr hazretlerinin medh-i nebiyi mutazammın olan Kaside-i Bürde-i meşhuresinde vaki;

(Ercu ve a'melu en tednu meveddeteha)

Kavlinde İbn Hişâm'ın zikrettiği üzere muhaffef “emel” kelimesinin müşedded “emmel” manasına istimalini inkâr edenler vardır.²⁵²

Misbâh'da denilmiştir ki: Emel yeisin zıddı olup husulü müsteb'id olan şeyde, tama'da dahi karîbü'l-husul olan şeyde isti'mal olunur. Recâu emel ve tama' beyinde bir manâyı müfiddir. Raci me'mulünün adem-i husûlünden her âsan olduğu için “reca” havf manasına isti'mal olunmuştur. Eğer me'mulün adem-i husûlü korkusu pek kavi ise (recâu) emel manasına isti'mal olunur. Emelin tama' manasına istimal olunması gibi. Bitti.

Sen ise Hâbîrsin ki Araplar isti'malde reca-u emel beynini tefrik eyledikleri gibi²⁵³ bu iki kelimenin her birini manayı diğerde isti'mal (182) etmişlerdir. Bu sebepledir ki Kamus'da elfaz-ı mutesaviyeti'l-manadan addolunarak burada olduğu gibi ahadühüma aharla tefsîr edilmiştir.

İsti'mâlde beynehümayı tefrik edenler de olmuştur.

Furuk-u İbn-i Hilâl'de emel, recay-ı müstemir demek olup hatta bu sebepledir ki bir şeye müstemirren italeyi fıkır ve nazar edene teemmül denir diye beyan olundu. Binaenaleyh recanın emel ile tefsîrine itiraz edenlerin tarizleri nabicadır.

Kadı Beydavi: Bervechi meşruh (la yercûne) kelime-i celîlesine “la ye'melûne” diye mana verdikten sonra tefsîre devam ile “likauna bi'l-hayriliküfrihim bi'l-ba'si, ev lâ yehâfûne likâena bi's-şerri ala lugati tihamete olmağla balada hamegûzar beyan olduğu üzere muhakkık-ı Rum Ebussuud Efendi merhumu tefsîre itiraz edip demiştir ki ehl-i inkarın likay-ı mevlayı ümid etmemeleri ile maksud –çünkü, kendileri yani hesabı

²⁵² (Ercû ve âmelu en tednu muveddeteha) kavlinde İbn-i Hişâm'ın zikrettiği üzere muhaffef emel kelimesini müşedded emel manasına isti'malini inkar edenler vardır. Şihab : Ercu ve amelu en tednu meveddeteha mısraının yerine: el afvü inde resulillahi me'mulün mısraını irad eylemiş ise de İbn-i Hişâm; Muhaffef emel manasına geldiğini inkar edenleri buı kavlin şerhinde zikretmiştir. anın için biz Haşîye-i Şihab nüshasında muharrer olduğu gibi mısra-ı sani-i irad etmeyip yalnız mısra-ı evveli irad eyledik şu kadar ki bu yanlış Şihab'dan mı tab'dan mı bilemeyiz ikisinden de sudur-u muhtemel ise de sehv-ı tab'ı olması akreb-i ihtimaldir.

²⁵³ Anın için Ka'b bin Züheyr : ercu ve amelu en etednu meveddeteha demiştir.

bilküllüye inkâr edenlerinden likay-ı hüdayı asla tevakku etmemeleridir. Yoksa hüsn-ü likayı emel etmemeleri yahud su-i likadan korkmamaları değildir. Zira adem-i emel ile adem-i havf kendilerinin bulundukları hal-i ütüvv-i istikbari ba'su hesabı re'sen inkarı müstelzim değildir. İlaahir.

Kadı Beydavi bundan sonra da “likâ”unun aslını beyan ile demiştir ki “likau”nun aslı bir şeye vusuldür turuk-u vusulden birisi de ru'yettir. Zira ru'yet de mer'ie vusul demektir ki mer'iyi görmekten ibarettir. Likauallah ile de maksud cezaullâha vusuldür.

Hazreti Müfessir şunu demek ister ki “likau” nün müsemması enva-ı (183) kesireyi havi bir cinsdir ki o envadan birisi: ru'yet diğeri ittisal ve mumasettir. Şu manaca olan likanın ise zâtullâha tealluku mümteni' olmağla likâullâh ile maksud cezâullâha vusul demek olduğu taayyün eder.

(Leḳad istekberû fî enfûsihim ve atev utuvven kebîran)²⁵⁴

Anlar gördükleri bunca mucizat-ı kâhire ile iktifa etmeyüp rasul ve melekin tavassutuna muhtaç olmaksızın mertebe-i mufaveza-i ilahiyeye nail olmak ümidine düştüler. Nefislerinin şanında tazim edüp bize melaike inza olunmalı, bize melek peygamber gelmeliydi yahud rabbimizi görmeli değil miydik ki hazreti Muḥammed'i ba's ettiğini bize haber versin. Bize iman ediniz hazreti Muḥammed'e inanınız desün gibi hadd-ı naşinasane bir büyük sözü tefevühle zulmü tugyanda tekebbürde hakikat pek ileri vardırıdılar.

(Leḳad)

Bu kelime-i celîlenin lâm'ı bir kasem-i mahzûfa cevaptır. “Vallâhi leḳad istekberû” el ayet demektir.

(İstekberû)

²⁵⁴ Furkân, 25/21.

İstikbar: Bir şeyi büyük bilmek, azim addeylemek manasınadır ki büyüksenmek diye tabir olunur. Büyüklenmek: Tazim etmekle de tefsir olunur.

(Fi enfüsihim)

Enfüs: Nefsin cem'idir. Nefsin çok manaları vardır. Ezcümle (184) ruha, kana, cesede, yavuz göze ıtlak olunur.

Araplar canı çıktı diyecek yerde "harecet nefsühü" derler. Kana nefis ıtlakı: hamil-i ruh ve medar-ı kıyam-ı hayat olduğu içündür.

Cesede ıtlakı: Mahall-i nefis olduğu içündür. Araplar azimü'l-cesed manasına olarak "azimü'n-nefsi" derler.

Yavuz göze ıtlakı: derhal nazar-ı isabet eder nefis gibi müessir olduğu içündür. Araplar: "filana göz değdi" diyecekleri yerde "esabethü nefsun" derler.

Göz değirmek manasına masdar da olur. Tekûlu: "Nefesethü binefsin ey esabethu biaynin"

Mücâveret-i alakasıyla "inde" manasına da mustameldir. Ve minhü kavlühü Teala "hikayeten an Îsâ (aleyhi's-selâm) ta'lemu ma fi nefsi ve la e'lemu ma fi nefsi" ey ma indi vema indeke ev hakikati ve hakikateke.

Bir şeyin ayn-u cevherine de ıtlak olunur. "Câeni binefsihi" dersin ki filan bana biaynihi ve bişahsihi geldi demektir. Bunda tekidi mutazammın olur.

Nefis: Azamet ve izzet manalarına da musta'meldir. Araplar: Hüve zü'n-nefs derler ki; azamet, izzet, himmet sahibidir demektir. Anife ve hamiyet manalarına da musta'meldir. Araplar: Hüve ehlü'n-nefsi derler ki o hamiyetli kimsedir demek olur.

Hakîkatü'r-ruh nama'lum olduğu için "nefs" gayb manasına da müsta'meldir. (185) Hatta salifü'z-zikr (ta'lemu mâ fi nefsi)²⁵⁵ kavli-i kerîmi "ta'lemu ma fi gaybi" manasını müş'irdir diyen de vardır.

²⁵⁵ Mâide, 5/116.

Mülâbese tasavvuruna mebni irade ve meşiet manasına da müsta'meldir. Yükalü hakeza nefsuhi ey iradetuhu.

İşkence ve ukubet manasına da müsta'meldir. Denildi ki (ve yuhazzirükümüllâhu nefsehu)²⁵⁶ kavı-i kerîmindeki nefis kelime-i celîlesinin de manay-ı şerifi bu olup an-ı bazı müfessirin: ey ukubetuhu diye tefsîr buyurmuşlardır.

Cem'i: tefsîr-i sadedinde olduğumuz âyet-i celile'de görüldüğü vechi ile enfüs bir de nufüs gelir.

Nefs nesim-i hava manasından me'hûzdur.

(‘Utuvven)

‘Utuv’dan fiil-i mazi cemi’ müzekker olup hadlerini tecavüz, serkeşlikle tekebbür ettiler demektir.

Çünkü:

(‘Utuvven)

Haddi mütecâviz serkeşlikle tekebbür etmek manasınadır.

Ma'lûmdur ki Mu'tezile: münkir-i ru'yettir. Bunların imkân-ı ru'yet Bârî hakkında aklî, sem'î birçok şüpheleri vardır. Sem'iyattan en kavi şüphelerinden biri de şudur:

Derler ki: “taleb-i ru'yet hakkında vârid olan âyât-ı celilenin kâffesi, ru'yetullâhı isti'zam ve istinkâra makrûndur” (186)

Yani cihetten mekândan zamandan münezzeh olan hüdâ-yı yegane kitab-ı mecidini her neresinde sual-i ru'yeti zikretmiş ise mutlaka anı isti'zam ve istinkar buyurmuş derler. Bu babda üç âyet-i celile irae ederler ki o âyet-i selaseden birisi de şu tefsîri sadedinde olduğumuz âyet-i celiledir.

²⁵⁶ Âl-i İmran, 3/28; Âl-i İmran, 3/30.

Derler ki: ruyetullâh mümkün olaydı taleb-i ru'yet olanlar hadlerini tecavüzle taazüm ve istikbar etmişler pek büyüksenmişler diye zemm-ü kadîh olunmazlardı. Belki talib-i ru'yet olunmaları mucizat-i saireyi talep etmiş olmalarından farksız olurdu.

İkincisi de sûre-i Bakara'nın elli dördüncü, üçüncüsü de sûre-i İnsân'ın yüz elli ikinci âyet-i Celîleleridir²⁵⁷

Halbuki gerek şu tefsîri sadedinde olduğumuz âyet-i celîle natık olduğu üzere kefare-i Kureyş'in gerek diğer iki âyet-i celîlenin mantuk-u müniflerince benî-israil'in mazhar-ı itab ve ikab -ı ilâhi olmaları mücerred teannüten²⁵⁸ ve inaden imanlarını dünyada rablerini görmeye ta'lik etmeleri sebebiyledir. Yoksa ruyetullâhın imtina'ı sebebiyle değildir.

Ehl-i ihtîşâşa ma'lûm olduğu üzere diğer bir âyet-i kerîme daha (187) vardır ki Ehl-i Sünnet imkan-ı ruyeti Mu'tezile de imtina-ı ruyeti anınla istidlal ederler. O âyet-i kerime dahi şudur:

Kâlellâhû Teala

(Lâ tudrikuhu'l-ebşârü ve hüve yudriku'l-ebşâra)²⁵⁹

Biz ma'şer-i ehl-i sünnet deriz ki la tudrikuhu'l-ebşârü kavlı-i şerîfnde vâki' olan (el-ebşâr) kelimesinin lââm'ı cem'i efradı basarı istiğrak içünmüş diyelim. Yani istiğrak-ı mezkûr selbi umum²⁶⁰ değil de umûm selb²⁶¹ ifade ettiğini idrâk dahi mer'înin cevâbını alâ vechi'l-ihâta ru'yet demek olmayıp mutlaka ruyet manasına idüğünü teslim

²⁵⁷ Âyet-i saniye “ve iz kultüm ya Musa len nu'mine lek hatta nerallahe cehraten fe ahazethussaikatü ve entüm tenzurun” âyet-i salise: yeselüke ehl'ül-kitabi en tenezzele aleyhim kitaben minessemai fekad seelu Musa ekber min zalike fe kalu erinallahe cehraten feahazethumussaiketü bizülmihim. El-ayete.

²⁵⁸ Teannüt: Bir adam hasmının zilletini talep etmeye denir.

²⁵⁹ En'am, 6/103.

²⁶⁰ Selb-i umum efradı basardan her bir basara şumülün nefyi ve icab-ı küllinin ref'i demektir ki bu surette selb-i cüz'i olmuş olur.

²⁶¹ Umum selb: efradı basardan har bir basara nefyin şumulü demektir.

edelim.²⁶² Lâkin bu kavî-i şerîfte umûm-u evkât ve ahvâl üzerine yani dünyada da ukbâda da idrâki nefyine delâlet eder bir kayıt var mıdır? Yoktur.²⁶³

Halbuki şu âyet-i celîle ile ru'yetullâhın cevazına istidlâl (188) olunur: Çünkü eğer ruyetullâh mümteni' olsa (la tudrikuhu'l-ebsâru) diye ru'yeti nefy ile temeddüh hâsıl olmazdı. Nasıl ki madûm dahi mücerred görülmez diye temeddüh olunmaz. Zira ru'yet madûm ve mümteni'dir. Asl-ı temeddüh bundadır ki zât-ı Akdes'i görülmek mümkün iken hicâb-ı Kibriyâ ile istitâr ve teazzüz buyurmuştur.

Eğer idrâkin mer'înin cevânibu hudûdunu ala vechi'l-ihata ruyetten ibarettir dersin o surette de âyet-i i'caz gayet mezkurun cevâz-ı ru'yet belki de tahakkuk-u ru'yet üzerine delâlet-i azhar olur. Zira o surette mana-yı âyet: latîf vre habir olan Allâhu Zülcelâl mer'î olmakla beraber tenâhîden hudud-u cevânib ile ittisafdan münezzeh ve Müberra olduğu için ebsâr ile idrâk olunmaz siyâkında olmuş olur.

Bi'l-farz la tudrikuhu'l-ebsaru kavî-i şerîfindeki lam istiğrak-ı müfid olsa bile yine şu kavî-i şerîf bazı ebsârdan idrakin selbini müfid bir kazıyye-i cüz'îyye olmuş olur. Zira bu kavî-i şerîf ve tudrikuhu'l-ebsâru kavî-i kerîminden ibâret olan icâb-ı külliyyi ref'dir. Şu cihetle la tudrikuhu'l-ebsaru'daki lam, lam-ı istiğrakdır. Bu takdirce mucibe-i külliye olmuş olur.

İcâb-ı küllîyi ref' ancak selb-i cüz'î sebebiyle olup mevzuun vücûdu takdîrinde icab-ı cüz'î lazım gelir. Halbuki burada (mevzu) mevcuddur. Binâenaleyh âyet-i celîle-i mezkûra adem-i ru'yete değil belki cevâzu ru'yete delil olmuş olur.

Şayet istiğrak nefyin kayıdır. Hatta o sebebden naşidir ki selbin manası demek olan nefy-i idrakin istiğrakını ifade eder deyu ebsarın (189) suret-i nefyde oluşu istiğrak içündür demeğe mecbur olsak da idrakin mutlaka ruyet demek olduğunu yine teslim

²⁶² yani idrak mutlaka ruyet manasıdır diye teslim etmeyiz. Zira caiz ki idrakin manası mer'îyyi ala vechi'l-ihata demek olsun. Bu takdirce idrakin ruyetten ahzolmuş olur. Ehassı nefy ise eammin da nefyini müstelzim değildir.

²⁶³ Binaenaleyh cem'an beyneledille âyet-i kerime ruyet-i Bari'yi yalnız bu dar-ı fanide nefy üzerine hamlolunur. Yani yalnız dünyada ruyetullah mümkün değil demek olur. Enes bin Malik hazretlerinin şu sözü müdad-ı sevad-ı ebsar ile yazılmaya sezadır. Baki: fani ile görünmez. Baki baki ile görünür.

etmeyiz. Belki idrakin mer'inin cevabını ala vechi'l-ihata ruyetten ibarettir. Bu takdirce mahal-i nizadan hariç kalır. Çünkü niza idrakde değil asıl ruyettedir.

(Yevme yerevne'l-melâikete)

“Melâike-i mevti yahud melaïke-i azabı görecekləri gün”

(La büşrâ yevmeizin li'l-mücrimîn)

Günahkârân için müjde yoktur. Yani mücrimler yevm-i kıyamette melekleri göreceklerse de ânları görmekle müjdelenmiş olmayacaklardır.

Hülâsa-i kelâm münkir-i haşr ve nübüvvet olanlar kendilerine melâike inzal olunmasını talep ediyorlar. Melekleri görmek istiyorlar. Acele etmesinler bir gün gelecek ki o gün melekleri de göreceklər. Lakin tehekküm tarikıyla melekleri görmek isteriz dedikleri için değil, yani melaïke-i kiramı icabet tarikıyla değil belki gayr-ı ma'hud bir vech-i diğərle göreceklər. Fakat bu görüşten hoşnud kalmayacaklar. Çünkü görecekləri melekler kendilerini tebşir etmeyüp bilakis tahvif ve ta'zib edecekler demek olup binaenaleyh ru'yet-i vakıanın icabet tarikıyla vaki olmayacağını izanen; “yevme tenzilü'l-melaiketü” buyurulmayıp “yevme yerevne'l-melâiketü” buyurulmuştur diye tahkikgerde-i sikat-i müfessirindir. (190)

(Yevme)

Bu yevm ile maksud İbn Abbas Hazretlerinin kavline göre ölüm günüdür. Sair müfessirine göre de kıyamet günüdür. Burada yevm zarfiyet üzerine mansuptur. Nazm-ı celilin “la yubeşşeru yevmeizini'l-mücrimune” manasını müfid olması da ana delalet eder. Nefy-i cinse udul; nefy büşrâ da mübalağa içündür.

(Yeravne)

Ru'yetten muzari, cem'i müzekker siygası olup görürler demektir. Ruyet: İnkişaf-ı tam manasınadır. Lugatta göz ile görmeğe ve kalb ile yani akılla müşahede rütbesinde bilmeğe denir ki isimdir. Evvelkiden basar saniden basiretle tabir olunur. Aynda hakikat kalbde mecazdır.

Müellif-i Kamus'un Besâir'de beyanına göre ruyet şey-i mer'iyi idrakten ibarettir. Bu idrakin dahi kuvva-i nefsiyye hasebiyle birkaç türlü olur.

Evvelen hâssa-i basariye ve anın mecrasına cari olan ile olur.

Raeytü Zeyden gibi ve kuli'melu fesyer alahu amelekum el-ayete nazm-ı celili gibi. Zira Hâk Teâlâ'ya hasse isnadı sahih değildir.

Şâniyen vehim ve tahayyül ile idrak olunur. Rae enne Zeyden müntalik gibi.

Şâlisen tefekkürle idrak olunur. "İnnî era ma la teravne"²⁶⁴ kavlı-i kerimi gibi.

(191)

Râbian akıl ile idrak olunur. Ve ala zalike kavluhu Teala "ma kezebelfuadu ma rae."²⁶⁵

(El-Melâiketü)

Melek'in cem'idir. Asl-ı lugatte melek bir şeyin kıyam-ı mülkiyetine sebep olan şeye denir. Yükalu el mau melekun İmran liennehum iza kane meahum mau meleku emrahum.

Ferişteh manasına olan melek lafzı şu melek maddesinden me'huzdur kü mevt manasınadır.

(La büşrâ)

Nefy-i büşrâdır; müjdeye denir. Beşâret dahi bu manayadır. Bununla beraber bişaret mübeşşire verilen atıyyeye de denir ki müjde tabir olunur. Bu iki manada ba'nın zammıyla da caizdir. Ba'nın fethiyle olan beşaret hüsn-ü cemal manasınadır.

(Yevmeizin)

Tekriri te'kid ve tehvil içündür.

²⁶⁴ Enfal, 8/48.

²⁶⁵ Necm, 53/11.

(Li'l-mücrimîne)

İcrâmdan ism-i fail olan mücrimin cem'idir. Cürüm günaha cim'in fethiyle de günah işlemeğe denir. İcram dahi günah işlemek manasınadır. (192)

Cürmün aslı ağaçtan meyve koparmak ve hassaten hurma yemişini kesmek manasına mevzu olduğu gibi kesb-ü kar eylemek manasına da gelir. Anın için bilistiare her iktisab-ı mekruha cürüm denir.

Bu âyet-i celîledeki li'l-mücrimine ile maksud makalat-ı mezkurenin kailleri olan ehl-i inkar demek olup bu lafzın mevzi-i zamirde vurudu o güruh-u mekruhun küfürlerinden başka icram ile de müseccel olduklarını izan içündür.

Şâyân-ı dikkat bir makaledir.

Bâlâda beyan olunduğu vechiyle Ebussuud Efendi merhum (la Büşra yevmeizin li'l-mücrimine) nazm-ı celilinin (yübeşşeru yevmeizini'l-mücrimune)²⁶⁶ manasını müfid olduğunu söyledikten sonra Kadı Beydavi'ye ta'rizen (vema kıyle min ennehu bi mana "yümneûnelbüşra yadimuneha"tehvînün lilhatbi fi makamittehvili feinne menalbüşra ve fekad enneha müş'irani bienne hunake büşra yumneuneha ev yufkaduneha ve eyne haz emin nefyiha bilkulliyyeti ve haysu kane nefyuha kinayeten an isbati zıddiha kema enne nefyelmuhabbeti fi meseli kavlihi Teala: "vallahu la yuhıbbulkafirine"²⁶⁷ kinayetun ani'l-bazı vel-makti dele ala subutinnedra lehum ala eblağı vechü ve akıduhu.) demiştir.

Çünkü Kadı Beydavi aleyhirrahme yevm: nüsibe biüzükür ev bimadelin aleyhi (La Büşra yevmeizinlilmücrimine fakat feinnehu bimana yemneune el-büşra ev ya'dimuneha) demiştir.

Ebussuud Efendi merhûm demek ister ki: Nazm-ı celile kehkaran-ı (193) kefare-i Kureyş buşrâdan men olunurlar siyakında mana vermek makam-ı tehvilde hitab-ı azimi tehvin çıkar. Makam ise tehvin makamı değildir. Bahusus bu yolda mana vermek de daha büyük bir sekamette vardır. Çünkü (La buşrâ) ya men-u fikdan-ı buşra manası

²⁶⁶ Furkân, 25/22.

²⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/32.

verilecek olursa demek ki gunahkaran-ı kefare-i Kureyş için buşra var imiş de kendileri ondan men olunurlar yahud ana destersiz olamıyorlar, bu mana ise bilküllüyye nefy-i buşra nerededir. Yani maneyn beyninde bevn-i vaid vardır. Ve çünkü (vallâhu la yuḥibbu'l-kâfirine) misli kavli hudada nefy-i muhabbet nasıl buğzdan mukteden kinaye oluyorsa burada da nefy-i buşra zıddı buşrayı isbattan kinaye olup binaenaleyh siyak-ı nazm-ı celil: Ehl-i inkâr için “nüzra”nın subutuna delalet eder.²⁶⁸

Bir de Kadı Beydavi aleyhirrahme “yevm” kelimesi “üzür” takdiriyle mansubdur. Kavlini takdim etmiştir. Bu surette (la buşra) kavli-i şerifi ya isti'naf yahud kavli-i muzmerin ma'mûlû olmuş olur. Binaenaleyh üzür yevme yeravne yekulune la buşra demektir.²⁶⁹

Ebussuud Efendi merhum ise müfessir müşarun ileyhin takdim eylediği şu vechi te'hir ile beraber za'fına işaret olmak üzere sıyga-ı temriz ile tasdir edüp, “ve kile mensubun alelmefuliyyeti muzmarin mukaddemin aleyhi ey üzür yevme yeravnelmelaikete” demiştir.

Bu tefsîre göre mana-yı nazm-celil: “Ya Muhammed! Günahkaran-ı kefare-i (194) Kureyş'in melaikeleri azabı görecekları günü yad et ki o günde kendileri için müjde yoktur. Yani anlar o ruz-u hevelnakde müjdelenmeyecekler bilakis görecekları melekler kendilerini tahvif ve tazib edeceklerdir” siyâkında olur.

“Yevmeizin” kelimesi de alâküllihâl te'kid ve tehvîl için tekrâr buyurulmuştur. Maamafih zarfın²⁷⁰ takdimi ihtimam için olup yoksa o vakte mehsus ve munhasır olarak nefy-ü buşrayı kasr için olmadığını izan gibi bir faide-i zaideyi müş'ırdır. Zira zarfın takdimi hassaten melâike-i kiramı görecekları günde nefy-i buşrayı kasr için olması o budgerdarların tafzi-i ahvalini muhaldır.

²⁶⁸ Nüzra zamm-ı nun ile zıddı buşradır ki isimdir.

²⁶⁹ Ve cümletü'l-kavli halun minelmelaiketi. -Şeyhzade.

²⁷⁰ Yevm kelimesinin.

Ruhu'l-beyân'da meâl-i nazm-ı celil: Hiç müjdenist anruz-ı merkafıran ehl-i mekkeran ibare-i Farisiyesiyle menkuldur kü: O günü kafıran-ı ehl-i Mekke için muhakkak müjde yok demektir.

(Ve yekûlûne)

Medlûlu üzerine yani “la buşra”nın delalet ettiği fiil üzerine matuftur ki o da tefsîr-i Kadî'ya göre yumneune'l-buşra bi'l-cenneti ev yadimuneha'dır.

Günahkaran-ı kefare-i Kureyş melâike-i kiramı görecekları gün.

(Hıcran maħcûran)

Diyecekler. Yani bu kelime-i averde-i zeban istiaze eyleyeceklerdir ki (195) manası: Allâh'dan dileriz bu melekleri bize karşı rast getirmesün bize mulaki olmaktan anları men eylesun demektir.

Hıcr: Hâ'nın harekâtı sulası ve cim'in sukunuyla men eylemek manasına “mahcur” dahi memnu' demektir ki hicran'ın sıfatıdır. Te'kid ifade eder leylün el-leylü gibi.²⁷¹

Araplar düşmanla karşı karşıya geldiklerinde bir yeis ve şiddete, bir mekruha düşar olduklarında: ya rab sana sığınırız ki şu belayı bizden def, şerrini bize erişmekten men et mealinde hicran mahcura demek adetleri idi. Cenab-ı Hâk da bu âyet-i celilede haber veriyor ki mekr-i haşr ve nübüvvet olan günahkaran-ı kefare-i Kureyş tahakküm tarikiyle ru'yet-i melaikayı talep ediyorlar. Rûz-ı rusteyhızda melaikayı kiramı gördüklerinde anların likasından derece-i nihayede istikrah edip hicran diyecekler. Yani bu kelimeyle istiaze edip o meleklerin kendilerine kavuşmaktan men edilmelerini cenâb-ı Allâh'dan dileyceklerdir.

Zâdü'l-masîr'de mervîdir ki:

Kuffâr-ı Kureyş şehir-i haramda korktukları kimseyi gödüklerinde hicran mehcûran derler idi. Ana şehir-i haramda bulunduğunu ihtar etmek isterler idi. Ta ki

²⁷¹ Ya men yera meddelbuuzi cenaheha fi zulmetilleyli ileyhim illa leylün –Zemahşeri.

şerrinden emin olalar. Bu adet-i kadimelerine binaen ruz-ı rusteyızda dahi hevl-i kıyametten ruhayab olmak ümid-i baidiyle bu kelimeyi avarde-i zeban istiaze edeceklerse de asla faidesini göremeyeceklerdir. (196)

Rivâyet-i diğere göre taife-i Kureyş birisi nagah karşılarına çıkınca ana; hacuran hacuran derler idi. O mustakbele kendilerinin harem-i Mekke halkından olduklarını anlatmak isterler idi ki bağteten üzerlerine saldırmassın.

Yukâlu: Hâcere hicran ve hicranen iza meneahu.

Kadi; sağır-i tasarrufdan men etti manasına da hacera ale's-sağıri el-kadi derler.

Hâcera: Hâ'nın fethi ve kesriyle insanın kucağına da denir. Hicr kenar ağıuş bu manada elfaz-ı müteradifedendir. Filan filanın hacr-u terbiyesinde büyüdü denir ki kucağında demektir. Fukâhânın hicr-i hidâne tabirleri bundandır.

Bir de haram manasıdır ki şer'an mahrem olan şeyden ibarettir. "Hâze hicrûn aleyke" denir ki haramun aleyke demektir.

Kamus'da ve fi't-tenzili hicran mahcuran ey haramen muharremen denilmiş, bunu Kadi Beydavi dahi tefsîr-i diğere olmak üzere harf-i terdid ile zikredip yahud melaïke-i kiram günahkaran-i küffara hicran mahcura diyeceklerdir ki haramen muharremen aleykümü'l-cennete evi'l-büşrâ manasını müş'ırdır demiştir. Ey günahkaran-ı kuffar cennet yahud müjde size katiyen haramdır demek olup Tefsîr-i Hâzin'de beyan olduğuna göre İbn Abbas hazretleri dahi "tekülü'l-melaiketü haramen muharremen en yedhulelcennete illa men kale lailahe illallah Muhammeden resulullah" diye tefsîr buyurmuşlardır ki hulasa-i meali şudur: kıyamet gününde melaïke-i kiram günahkaran-ı (197) küffâra kelimeteyni münciyeteyn ile tezyin-i zeban, Allâh'a, resulullah'a iman etmeyenlerin cennete duhulleri haramdır diyeceklerdir. Lakin muhakkık-ı Rum Ebussuud merhum bu kavı-i sıga-i temrid ile irad eyledikten sonra bu mana vadîh değildir demiştir. Çünkü bu lafzın mana-yı mezkurda istimali istimal-i Arab'a muhaliftir. Hicr, fetha ile de kesra ile de kıraattir, kezebe ashabü'l-hicri el mürseline âyet-i celîlesinde maksud: vadi-i'l-kura kurbunda Semud kavminin diyarı yahud bilad-ı ismidir. Semud kavm-i Salih aleyhi's-selam'dır.

(Ve adimnâ ilâ mâ amilû min amelin fe cealnâhu hebâen mensûra)²⁷²

Kudum: Misafirin bir müddetten sonra gelişinden ibarettir. Bu da havass-ı ecsamdan bulunan mevsufunun hudusünü muktedi olan harekeye mütevakkıf, binaenaleyh hakikat-i kudümün cenab-ı Bârî'ye isnadı gayr-i caiz idüğünden Kadi Beydavi aleyhi'r-rahme (kadimna) kavlı-i kerimini "ve amidna" ile tevil eylemiştir. Zira kudumde müessir olan kasıddır. Binaenaleyh isim müsebbibi sebebe itlap edüp "ey ve amidna ila ma amilû fi küfrihim mine'l-mekarimi ke-kira'd-dayfı, ve sılatı'r-rahmi ve igaseti'l-melhûfi fe ahbetnahu li-fakdin ma huve şartu itibarihi" diye tefsir eyledikten sonra "ve hüve teşbihu halihimve amalihim bi hali kavmin ista'sav sultanehum fe kadime ile eşyaihimi fe mezzekha ve ebtaleha ve lem yubki leha eseran" demiştir.

Şerh-i Keşşâf'da beyan olunduğuna göre tefsir-i mezkûr İbn Abbas (198) hazretlerinden menkuldür. Tefsir-i me'suru takdim ise Kadi Beydavi'nin adeti olduğundan tefsir-i mezkûr ile ibtida buyurmuşlardır.

Meâli şudur: "günahkaran-ı küffarın misafir konuklamak, sıra-i rahim etmek, muzdar ve naçar kalan derd-i mendlerin yardımına erişmek gibi mekarimden işledikleri ameli kasdedip anın ecr-ü sevabını mahv-ı ibtal eyledik. Zira mekarim-i a'mâlin de şart-ı kabulü imandır. Şartın fıkdanıyla amelin de sevabı mahvolur."

Bu küffarın halini a'malini padişahlarına isyan eden şol tebeanın haline teşbihdir ki padişahları eşyalarını kasd ile tarumar edip andan meydanda eser bırakmaz.

(Hebâen)

Hebea şeaa şems ile ev içinde mer'i olan hurda hurda tuzdur ki bacaya pencereye doğru çekilir. Ame zerre tabir ederler.

(Mensûran)

Mensûr: saçılmış demektir ki burada hebae'nin sıfatıdır.

²⁷² Furkân, 25/23.

Küffârın sevabı ibtal edilen amelleri; evvelen hakaret adem-i menfaatte hebaya, saniyen cem’u nazmı ve menfaat bahş olacak bir kalıba ifrağı mümkün olamayacak suret dağılıp perişan olmakda mensura teşbih buyurulmuştur.

Hağ sübhânehu ve Teâlâ Hazretleri ehl-i şirk ve inkarın hali: mahz-ı (199) haybet ve hasar olduğunu beyandan sonra en büyük şeref ve saadet en ali bahtiyarlık; taat-ı hudada olduğunu tenbihen ehl-i cennetin vasfına şuru’ ile:

(Aşhâbu’l-cenneti yevmeizin hayrun mustekarran ve ahsenü makîlan)²⁷³

Buyurmuştur ki bahtiyaran-ı en’am olan ehl-i cennet; gerek aramgahca gerek mahalli istirahatca bihterdirler demektir; bu tafdil dahi yalnız ehl-i cehenneme nisbetle değil, ehl-i cennetin aramgah ve mahalli istirahatca haddi zatında balaterin tabakat-ı husn-ü bihteride bulunacaklarını müş’ır ve müş’ir idüğü tetkikat-ı atiye ile malum olur.

(Aşhâbu’l-cennet)

Ashâb-ı cennetle maksud: dar-ı sevaba duhul ile kamyab olacak ehl-i imandır ki “kul ezalike hayrun em cennetu’l-huldilleti vuide’l -müttekûn” kavli-i keriminde o zümre-i faizine işaret buyurulmuştur.

(Yevmeizin)

Gurûh-u hâsirîn yani müşrikîn-i müstekbirine: “sizin için bugün müjde yoktur” denileceği onların da melâike-i azabı görünce hicran mahcûran diyerek lika-ı heybet efza-yı ferîştegandan istiaze edeceği dünyada işlemiş berayı amelleri varsa küfürleri sebebiyle sevabının mahv-u perişan olacağının görüleceği dehşetli ve korkunç gündür ki yevm-i kıyametten kinayedir. (200)

(Hayr)

“Şer” mukabilidir. Bazıları hayr’ı mutlaka halkın meyl-ü rağbet ve muhabbet eylediği şeyle tabir etmişlerdir. Akıl, ilim, mal, adl ve ihsan gibi...

²⁷³ Furkân, 25/24.

İşte hayr; vech-i meşruh üzere herkesin rağbet eylediği şeyden ibaret olup bu da iki nev'idir.

Biri hayr-ı mutlaktır. Her halde ve herkesin indinde mergub ve mahbub olandır. Cennet gibi. Kezalik şer dahi böyledir. Cehennem gibi.

Diğeri: hayr-ı mukayyedir ki bir adem indinde hayr olan ahara göre şer olur. Mal-ı keşîr gibi.

Şurası da malum olmalıdır ki hayr ve şer kelimeleri iki türlü istimal olunur. Biri isim olur. Nitekim zikrolundu. Diğeri vasf olur. “Haza hayrun minhü ve şerrün minhü” denir ki “yefdulühü” demektir.

İsm-i fail manasına da mustamel olur ki tafdil, maksud olmaz. “Nahvu’ş-şalâtu hayrun mine’n-nevmi” ey hiye zatu hayrin, fadlin yani camiatün lizalike.

Benî Âmir lüğatinde hemze ile fiil tafdil olarak mustameldir. Yukalu: haza e hayrun min haza ve e şerrun minhu.

Hayr: Mala da itlak olunur. Yukalu hayrun keşîrun ey malun kesîrun. At kısmına da itlak olunur. Hak cephesindeki gurraya sabahu’l-hayr tabir olunur. Kur’ân-ı Mecid’de Dâvud aleyhi’s-selam’dan hikâye: (201) (fe kale enni ahbebtü hubbe’l-hayri an zikri rabbi hatta tevârat bi’l-hicabi)²⁷⁴ buyurulmuştur.

Hayr kelimesinin müennesinde ha ile hayrihi denir. Yukalu imraetün hayratun ey fadiletün.

Tefsîrû’l-Uyûn’da İbn Abbas hazretlerinden mervîdir ki hayr maddesinin manası: İlmullâha muhavveldir. Zira ihtası mümkün değildir. İnteha.

İmdi tefsîri sadedinde olduğumuz âyet-i celîlede vaki hayr kelime-i celîlesinin ne manaya müstamel olduğu âtide nakl-ü beyan edeceğimiz tetkikat-ı müfessirinden malum olur.

(Müsteḳarran)

²⁷⁴ Sâd, 38/32.

Mekân-ı istikrardır ki aramgah demektir.

(Meķılan)

Eyyâm-ı hârede nısfu Nehâr vaktinde uykuya varmak manasına hem masdardır hem ism-i zaman ve ism-i mekandır ki “kaylule” zamanı “kaylule” mekânı demektir. Şu kadar ki cennette hararet ve hab nayab olduğundan burada kaylule ve mekıl ile maksud: İstirahat-ı mutlakadır. Ehl-i cennetin hurilerle birleşip eğlenecek ve istirahat edecekleri yer teşbih tarikiyle mekıl buyurulmuştur.

Ezherî dedi ki:

Kaylûle ve mekıl nısf-u Nehar vaktinde mutlaka istirahattir. Hab’e makrun olsun olmasun. Çünkü Bârî Teâlâ ve tekaddes (202) hazretleri vasf-ı ehl-i cennette “ve ahsenü mekılan” buyurmuştur. Cennette ise nevm yoktur.

Mekılan kelime-i celilesi müstekarran üzerine matuf olmasıyla mekılde de hayr hasıl ve mevcuttur. Fazla olarak mekıl ahsen diye ziyadeyi husun ile de vasf buyurulmuş olduğundan bu vasf-ı dilruba o cay-i gah-ı haremin enva-yı zibu ziverle müzeyyen olacağına bir imayı şevk efzadır.

Yani bu ahsen vasf-ı cemili ehl-i cennetin mahalli istirahatlerinde kendileri için medar-ı tezyin olacak suver-i haseneyi şevk averin vesair enva-yı zibu ziverin husul-ü vücüdünden kinayedir. Zira hüsn-ü münezzel eğer sahib-i münezzile raci olacak şey itibariyle olmazsa o güzellikle meserret-i tamme hasıl olmaz. Ve çünkü bu mana pek âşikâr olmadığından burada gerek Kadi Beydavi, gerek Ebussuud Efendi merhum bervechi meşruh ima tabirini istimal buyurmuşlardır.

Ehl-i cennetin mekân ve zamanları güzellikçe, iyilikçe emkine ve ezmineden hayal-u hatıra gelenlerin en güzeli, en iyisine telvihan mustakarr ile mekılın her biri yahud her ikisi de masdarıyyet zaman mekân iradelerine muhtemeldir ki bu surette vücuh ihtimali dokuz olur.

Gerek mustakarr gerek mekîli vasıflarında hayr ve ahsen kelimelerinin ism-i tafdil suretinde vurudları da ya ziyade-i mutlakayı mukayyedir.²⁷⁵ (203)

Yahud ehl-i servet-ü sâ mânın dâr-ı dünyadaki menâzil-i hasenesine nisbetle ehl-i cennetin mesakini ahsen olduğunu müş'ırdır. Yani ehl-i cennetin behiştiberinde zevkiyab-ı istirahat olacakları yerler hüsn-ü letafeti zinetsaz levh-i hatır-ü hayal olan her güzelden daha güzel, her latiften daha latiftir.²⁷⁶ Yahud ehl-i cennetin mesakin-i tayyibesi ehl-i servet-ü samanın dünyada nazar-ı ribayı istihsan olan kaşanelerinden bin kat hayırlıdır.

Bazı muhaşşîler demişler ki: ayet-i celilede vaki “yevmeizin” kavli ikinci tefsire yani ziyade-i izafiye iradesine mâni’ değildir. Zira ruz-i cezada mufaddal-u aleyhin vücudu lazım gelmez.

Bazıları dediler ki: tafdil-i mezkurun ahirindeki menazil-i küffara nisbetle olması da caizdir. Bu halde bervechi ati bir sual teveccüh eder.

“Cehennemde vücûd-u hayr, mutasavver midir ki aramgahca mahalli istirahatca ehl-i cennet ehl-i cehennemden Bihterdir denilebilsin?” Hiç: “bal sirkeden tatlıdır” denir mi?

Bu suale de birkaç vecihle cevap vermişlerdir.

1- “Kul e zâlîke hayrun em cennetü'l-huldî”²⁷⁷ kavli-i kerîminin tefsîrinde mukarrer olduğu gibi tefsîr-i sadedinde bulunduğumuz âyet-i celîlede de aramgahca mahalli istirahatca ehl-i cennetin ehl-i cehennem üzerine tafdili serzeniş ve küffar-ı bedgerdar ile tehakküm kabilindendir. (204)

2- Tafdil-i mezkûr ziyadeyi mutlakı müfiddir. Ehl-i cennet cay-ı rahatca balaterin tabakat-ı bihteridedir demek olur. Şair-i meşhur “Ferezdak” ‘ın

İnnellezî semeke’s-semâe benâ lenâ

²⁷⁵ Bu surette ism-i tafdil -cüz- manasında istimali yahud mana-yı mukayyed olup mutlakda istimali cihetine mebni mecazdır.

²⁷⁶ Bu surette ism-i tafdil “hakikat” olup lakin te’hir-i beyanı hılaf-ı zahir olduğundan ileri gelmiştir.

²⁷⁷ Furkân, 25/15.

Beyten deaumuhu eazzu ve etvalu

Kavli gibi. Çünkü ulema-yı beyanın beyanına göre bu beytte vaki “eazzu” ve “etval” kelimeleri ism-i tafdil değil, “azizetün ve taviletün” manasınadır. Yahud ism-i tafdil olup ziyade-yi mutlakayı müfiddir.²⁷⁸

3-Menzileyn beyninde zikrolunan tefadül: mekine değil, mekâna raci'dir. Mekânda ise – mekân olmak haysiyetiyle- vücud-u şerr: mutasavver değildir.

4-Tefâdül-ü mezkûr: takdir-i ati üzre vaki' olmuştur. Şöyle ki. Küffarın bil-farz cehennemde hayr ile vasfa seza bir aramgah-ı nüzhet-efzası olsa bile yine ehl-i cennetin aramgah-ı saadetpenahı andan buhterdir.

Âyet-i celilede ehl-i cennetin mustakarr'ı “mekıl”nin gayrı olduğuna delalet eder. Bu nasıl olur?

İşte şu suale de vucûh-u âtiye ile cevap vermişlerdir:

1: “Mustakarr” mekân-ı istikrar. “Mekıl”: zaman-ı kaylule manasınadır. Yani: evvelkisi; ism-i mekân: ikincisi; ism-i zamandır. Ehl-i cennetin (205) mustakarr-ı makılinden başka olması kendilerinin mekanca hüsn-ü mekânda zamanca da etyeb-ü zamanda bulunacaklarına işarettir. (Bâlâda da beyan olunmuştur.)

2: Ehl-i cennetin mustakarr-ı makılının gayrıdır. Ehl-i cennet istirahat zamanını Firdevs-i alada geçirip badehu aramgahlarına avdet ederler.

3: Rûz-u cezâda meşgale-yi hesaptan dest-i keş-ü ferağ olup da cennete varıldıktan istirahat zamanı hulul eder.

Diğer bir rivayete göre “müsteḳarr” ile maksûd; mevdi-i hesaptır ki ru'yet-i muhasebe-yi a'mal için halkın toplanacağı yer demektir. “Meḳıl” ile de maksud ru'yet-i hesaptan fariğ olduktan sonra varılacak mahaldir ki salihine göre cennetten talihine göre cehennemden kinayedir. Bu babda nikaṣite-i sahife-i rivayet olan ehadis-i şerifeden ezcümle İbn Mes'ud'ün (radiyallâhu anh)'ün buyurdıkları (la yentesıfu'n-nehar min

²⁷⁸ Yahud tafdil içindür ki mufaddalu aleyhi mahzuf olarak “men dea külle beytin ” demek olup her beytin deainden akva ve a'ladır manası olur. –el-kavlü'l-ceyyid-

yevmi'l-kıyameti hatta yekıla ehlü'l-cenneti fi'l-cenneti ve ehlü'n-nari fi'n-nari)²⁷⁹ hadîs-i âlisinde ehl-i cennete mukabil ehl-i narın zikri ya müşakele tarikıyladır yahud ehl-i nar ile tehekkümdür. Zira ehl-i nar dahi eğerçe meşgaleyi hesaptan badelferağ cehenneme naklonulacaktır. Lakin cehennem onlar için cay-i istirahat değil, cay-ı azaptır.

Ruhu'l-beyân

Hadîs-i şerifte (min saâdeti'l-mer'i el-meskenü'l-vesiü ve'l-caru's-salihü ve'l-merkebü'l-heniü)²⁸⁰ diye varid olmuştur ki genişçe hanesi iyi komşusu (206) merkeb-i hoş refdarı olmak insan için bahtıyarlıktır demektir.

“Gınâ nedir?” sualine de ariflerden biri “siatü'l-buyût devmu'l-kût” cevab-savâbını vermiştir ki bunun meâli hadîs-i şerif-i mezkurdan muktebesdir.

Kâffe-i saadat-ı dünya yadaver saadat-ı ukbadır. Merd-i hurdimend odur ki ferifte-i zir-ü zen dünya olmaya.

Mesnevi-yi Maneviye

İftihâr-ı ezrin ve bu vaz-mekanhest şad-ı ve ferib gudkan

Her geca başed şah mara bisathest sahra-ger bud semmi'l-hıyat

Her geca ki Yusuf'u başed çomah cennetest anca ki başed ka'racah

Behişt-i arifin cilvegah-ı marifetullah olan dil gamkindir

Yahya bin Muaz er-Razi kuddise sirruh “dünyada bir cennet vardır ki ana şerefyab-ı duhul olanlar da arzu-yu behişt-i berin kalmaz” demiş ve “o nasıl cennettir” diye soranlara “marifetullahdır” cevabını vermiştir. (207)

Kavluhu Teâlâ:

(Ve yevme teşakkaqu's-semâu bi'l-gamâmi ve nüzzele'l-melâiketü tenzîlen. El-mülkü yevmeizin el-hakku li'r-rahmâni ve kâne yevmen ala'l-kafirine aşiran. Ve yevme

²⁷⁹ Ebu Abdillâh Hâkim, *el-Müstedrek*, 3516.

²⁸⁰ Hüseyib b. Harb, *el-Birru ve's-Sıla*, 240.

yeaddu'z-zâlimu alâ yedeyhi yekûlu yâ leyteni't-tehaztu mea'r-rasûli sebîlen. Ye leyteni lem ettehiz fulânen halîlen. Lekad edalleni ani'z-zikri ba'de iz câenî ve kâne eş-şeytânulî'l-insânî hazûlan.)²⁸¹

Terceme-i meâl-i münifi: Ya Muhammed! Yâd et o günü ki o ruz-u hevlengizde melaïke-i kiramı hamil olan gamamın tulu'u sebebiyle asuman-ı kaviyyü'l-bünyan pare pare çatlayıp yarılacak. Melaïke-i kiramı gayr-ı ma'hud bir suret-i acibede tenzil olunacaktır.

Yahud hüda-yı vâhid mülk-ü saltanatla müteferridir. O gün ki nagihzuhur sebebiyle asuman-ı kaviyyü'l-bünyan pür-şikaf olacaktır. O gün ise sûreten ve manen zahiren ve batınen saltanat-ı kâhire isti'la-yı külliyyi âmm cenâb-ı Raḥmân'a sübût yafte-yi ihtisasdır. Bir surette ki o saltanat ve isti'la için zeval-ü fena mutasavver değildir. Bununla beraber o gün şiddet-i ahvalden kafirlere gayet düşvar olacaktır. Şu günü de yad et ki o gün zalim “ah keşke ben resul-u mücteba hazreti Muhammed Muştafâ'ya (208) (sallallâhu aleyhi ve sellem) ittiba ile beni şimdi şu vartadan kurtaracak bir yol tutsaydım da dalalet yolları beni azdırmısaydı. Keşke ben filanı dost ittihaz etmeseydim muhakkak olarak o beni vasıta-yı hazreti Nebi ile rehyab-ı vusul olduğun iman ve Ḳur'ân'dan kemkerderah eyledi. Şeytan ki utuvv-ü istikbar ile Ḥaḳḳ yolundan sapan ins-ü cin herkemrahın ünvanıdır. İtaatgüzin olan insan için kesirü'l-hizlandır. Yani vakt-i nüzül-ü belada muhib ve muvalilerini terk ile uzaktan seyirci olmak adet-i Şeytan'dır” diyerek fart-ı hasret ve nedametten ellerini dişleri ile ısırp yiyecektir.

Tefsîr ve İzâh: Bu kelim-i muciz-i lisan ol-hakisaran-ı abedeyi esnamın bize gökten melaïke nazil olmalı değil miydi yolunda hadd-i naşinasane ettikleri taleb-ü istidalarına mebni olup sultan-ı serir kün-fekane beyan-ı ferman buyuruyor ki: “Ey mazhar-ı hüsrân-ı mübin olan guruh-ı müşrikin-i müstekbirin! Sizin bu istidadınız hasıl olacak ama öyle bir dehşetli kara günde hasıl olacak ki o günün sıfatlarından birisi de melaïkeyi hamil olan gamamın tulu'u sebebiyle asuman-ı kaviyyül'bünyanın pare pare çatlayıp yarılmasıdır. İşte

²⁸¹ Furkân, 25/25-29.

(Ve yevme teşakka'ı's-semâu bi'l-gamâmi)²⁸²

Kavl-i kerîmi bu mana-yı hâil-i müfid idüğü tahkîk-gerde-i sikat-ı müfessirîndir
(209)

(Ve yevme) Yevm: malumdur ki gün demektir. Burada maksud zaman-ı müttesi'dir ki ruz-u rüsthırdan kinayedir. Yevmeizin yahud yevm-i ruz üzerine matuftur. Örfde yevm tulu-u fecirden gurub-u şemse kadar, Nehar dahi tulu-u şemsten muteberdir.

Arapların niamullah manasına eyyamullah demeleri haliyyet ve mahalliyyet itibariyledir.

(Teşakka'ı):

Teşakka'ı, pare pare çatlayıp yarılmak manasınadır. Araplar şakkal-hatabu feteşakkaka derler ki odunu yardı ve odun da yarıldı demektir. Tac'ul-Mesadır'da "ve't-teşakkaku şikaftesinden" denilmiştir ki lisanımızda bervec-i meşruh çatlayup yarılmak ile tabir olunur.

(Es-semâu): malumdur ki göğe denir. Fârisi de asuman dirler. Te'nîs ve tezkiri caizdir. Çünkü tahkikgerde-i ehl-i lisan olduğu üzere nahl, şecer, sema, arz gibi ism-i cins ve ism-i cins mecrasında cari olan kelimelerin- ki vahide de cemiye de ıtlak olunur- te'nîs ve tezkirleri caizdir.

Bir de sema her şeyin sakfına ıtlak olunur. Araplar eslihîs-semae beyteke derler ki maksud: sakf-ı hanedir. Kezalik ravak-ı beyte de (210) ıtlak olunur. Anın suretine de ıtlak olunur. Araplar fersü refi'is-sema derler ki refiü'z-zahrı demektir. Buluta da ıtlak olunur. Etmaratı's-semau derler ki maksud: sehabdır. Yağmura da sema dedikleri vardır. Cem'i meşhuru semavattır.

(Bil-gamâm) Gamâm: sehab demektir ki lisanımızda ana bulut deriz. Buluta gamam denilmesi zıya-ı şemsi setrettiği içindir. Zira gam setere's-şeyu manasınadır.

²⁸² Furkân, 25/25.

Eğerce gammın gussa ve enduha ıtlakı meşhur ise de ehl-i lugatın beyanına göre de gam maddesi: setr ve na'tie manasına mevzudur. Hüzün ve enduha ıtlakı surur-u kalbi setrettiğine mebnidir.

Bu âyet-i celiledeki gamam (hel yenzurune illa en ye'tiyehümüllâhu fi zulelin mine'l-gamami vel melaiketi)²⁸³ kavlı-i keriminde mezkur olan gamamdır ki asuman-ı zemin arasında bir setreden ibaret olup makarr-ı ferîşteğandır. Zira küre-i arzın vüsatı melaike-i kiramın hepsini ihataya kafi değildir. Çünkü nefis-i gamam teşakkaku's-sema'ya sebep değildir. Fakat inşikak-u sema semadan gamamın tulu'u zuhuru sebebiyle olduğuna binaen mecaz tarikıyla güya asuman-ı refi'ıl-bünyanı çatlatıp yaran gamamdır gibi gösterildi.

Burada semâ tabiri yedi kat göğe de belki kürsiye ar-ı a'laya da âmm-ı şamil olur. Zira kürsi ve arş melekleri de mevzi-i hesaba dehşet-endaz nuzul olsalar gerektir.

Tefsîr-i Ebussuud da lafzı: siğa-i temriz ile musaddar olan rivayet-i (211) diğere göre de burada gamam ile de maksud lisanımızda sis tabir olunan beyaz, rakik buluttur ki asuman-ı berreyn pür-şikaf oldukta ondan peyda olacak melaike-i kiram dahi sahaif-i a'mal-i ibad ellerinde olduğu halde o sehab pare-i dehşet-i asar arasında mevzi-i hesaba inecektir. Bu gamam (hel yenzurune illa en ye'tiyehumullahu fi zulalın mine'l-gamami vel melaiketi)²⁸⁴ kavlı-i keriminde mezkur olan gamamdır diyen Kadı Beydavi'nin kavline münasebet alan mana da budur.

“Kezâ fî haşiyeti'l-Konevi naklen an ba'zıl-muhaşşin.”

Malûm olsun ki bu âyet-i celiledeki yevm lafzının amili hakkında iki vecih beyan etmişlerdir. Demişler ki: yevm lafzında amil olan (uzkur) dur ki muhatabı efdalu'r-rusul efendimiz olup “ya Muhammed! Yad et o günü ki...” demektir. Yahud (elmulku yevmeizini'l-hakka li'r-rahmani)²⁸⁵ kavlı-i kerimiyle medlulu aleyhi olan fiildir. Bu halde meal-i nazm-ı celil “teferredallahu bi'l-mülki yevme teşekkakussemau bil-

²⁸³ Bakara, 2/210.

²⁸⁴ Bakara, 2/210.

²⁸⁵ Furkân, 25/26.

gamami” diye takdir olunur. Hüdâ’yı vâhid mülk-ü saltanatla müteferriiddir. O mülk-ü sehab nâgih-zuhur sebebiyle asuman-ı kaviyyü’l-beyân çatlayıp pürşikaf olacak demektir. Maksud: ebvab-ı semanın küşadıdır. Tehvil için teşekkaku ile tabir buyurulmuştur.

Malûm olsun ki kûfiyyûn ile Ebû Amr: gerek burada gerek sûre-i kelime-i Kâf’da vaki (yevme teşakka’u’l-arđu ‘anhum sirâan)²⁸⁶ âyet-i celîlesindeki (teşakka’u) kelime-i şerîfesini şın’ın tahfîfiyle sâir eimme-i kıraat²⁸⁷ sair eimme-i kıraat dahi (212) teşdîd ile okumuşlardır. Kelimenin aslı “te teşakka’u” olup evvelkiler ta’ların birisini bera-yı tahfif-i hazf, diğerleri ta ve şın harfleri beynindeki kurb-u mahreç sebebiyle “ta-u tefeul”u demektir. Şın’a kalb-u idğam eylemişlerdir.

Kadı Beydâvî ve âna tebean Ebussuûd Efendi aleyhi’r-rahme bil-gamamdaki ba’nın ba-yı sebebiye olduğunu beyan ile “ey bi sebebi tulû’ el-gamâmu minha” ibaresiyle nazm-ı celîli tefsîr buyurmuşlardır. Zira bulutun asumandan tulû’u ki nagehan-ı zuhuru demektir. İnşikâk-ı semâya sebeptir. Nitekim nebatın bitmesi sebebiyle yer çatlayup yarıldı manasına olarak Araplar teşekkakatul-arđu bin-nebatı derler çünkü nebatın bitmesi yerin çatlayıp yerin yarılmasına sebeptir yoksa gamam-u nebatın tulû’u zuhuru inşikaka alet değildir. Bu bedihidir. Zira fiil vucûdda alet-i fiil üzerine mütekaddimdir. Tulû’ ise vucûdda inşikak üzerine mütekaddim değil ta ki ana alet olabilsin şu kadar ki tulû’ fiile sebep olmakta alete teşbih olundu.

“Bil-gamâm” daki ba mûlabese içindir. “An” manasınadır. Alet içindir diyenler de vardır. Lakin Keşşâf’da beynehümadaki fark beyan olunmuş olmağla “an” manasına olması beca değildir.

(Ve nûzzile’l-melâiketü tenzîlen)²⁸⁸

Melâike-i kiram da gayr-ı ma’hud bir suret-i acibede tenzil olunacaktır.

²⁸⁶ Kâf, 50/44.

²⁸⁷ İbn kesir, Nafi, İbn Âmir, Yakup.

²⁸⁸ Furkân, 25/25.

Tenzîl: nüzûlden tef'ildir ki indirmek manasınadır. Yûkalu nezzelehu tenzile niza sayyarahu nazilen. Tenzil ile inzal beyninde fark şudur ki nuzûl; (213) evvelkisinde tedrici, ikincisinde def'i olur.

Nüzûl: inmek manasına mevzu olup konmak manasına istima'li luzum-ı alakasıyla mecazdır. Bir de nuzul hassa-i huccac Minâ'ya gelip konmak manasınadır. Yûkalu nezele'l-kavmu iza etev mina. Bu ayet-i celilede nuzûlün mana-yı mevzuu maksuddur.

Âyet-i kerimedeki müşedded nüzûzile kelime-i celilesinde kıraat-ı adide vardır.

Şöyle ki:

Tef'ilden yahud if'alden muzari malum mütekellim mea'l-gayrı olmak üzere iki nun ile yahud tef'ilden mazi-mechulolmak üzere bir nun ve ta-i te'nis ile yahud if'alden mazi-i mechul yahud sūlasiden mazi-i mechul yahud fa'sı hazf olunup tef'ilden muzari mütekellim mea'l-gayrı olarak nun-u vahide-i mazmume ve teşdid-i ra-yı mu'ceme ve zamm-ı ram ile kıraat olunmuştur. Dördüncüden gayrısı kaffeten zahirdir. Çünkü sūlasiden nezele'nin müteaddi olduğu mesmu' değildir. Meğer İbn Hanna'nın dediği gibi lugat-ı nadire ola. Keza fi Haşiyeti'z-Zehab.

Tenzilen: lafz-ı şerifinin manası nüzûl-ü tevkid olup melaïke-i kiramın nüzûlde isra'larına delalet eder.

Tetkîkât-ı meşrûhadan müsteban olduğu üzere yevmü'l-ceza olan kıyamet günü emr-i Yezdan ile ebvab-ı asuman açılıp sise benzer bir sehab-ı rakik tuluat-numa-yı zuhur olacak ki sahaif-i a'mal-i ibadî müsteshab olan melekler, o sehab hilalinde olarak mevzi-i hesaba inecektir. (214) Bu sehabın tulu' ve zuhuru sebebiyle gökyüzünün canlanıp yarılmasından maksud ebvab-ı asumanın küşadıdır. Tehvil için teşekkak ile tabir buyurulmuştur.

Bil-gamâm'daki elif ve lam dahi ifade-i umum için olmayıp ahd içindir. Hasan Basri hazretleri demiştir ki; bu gamam zemin-i asuman arasında bir setredir. Melekler beni-Adem'in nüseh-i a'maliyle ana uruc ederler. Ru'yet-i muhasebe dahi ruy-ı zeminde vaki olsa gerektir. Vallâhu a'lem

(El-mülkü yevmeizini'l-haqqu li'r-raḥmâni)²⁸⁹

El-Mülk'deki lâm-ı tarif müsnedün ileyhın müsne de ifade-i kasr içindir. Mülk burada mülkiyet yahud melekiyyet manasınadır. Binaenaleyh ehl-i tahkik semadan talu'u gamam sebebiyle asuman-ı kaviyyü'l-bünyanın pür-şikaf olacağı ruz-u hevelnak sureten ve manen zahiren ve batinen saltanat-ı kâhire isti'la-i külliye eâmm cenâb-ı Raḥmân'a subut yafte-i ihtisasdır. Bir suretteki o saltanat ve isti'la için zeval-ü fena mutasavver değildir. Sibakında hameran-ı tefsîr olmuşlardır. Şu tefsîre göre el-mülkü mübteda el-haqqu o mübtedaya sıfat li'r-raḥmân mübteda-yı mezkure haber yevmeizin haberin mübtedaya subutuna zarf vaki olmuş olup mülk-ü saltanat-ı mezkureyi yevmeizin ile takyidin faidesi de şudur:

“Dâr-ı dünyada Allâh'dan başkası için de fi'l-cümle tasarruf süver-i (215) cezada saltanat-ı kâhire isti'la-yı külliye eamm kullarına rahm-u şefkati çok olan cenab-ı meliki allam'a mahsusdur. O gün andan başka sultan nafizü'l-hükm-ü kaza yoktur.”

Tahlil-ü elfaza gelince: malumdur ki el-mülkü isimdir. Hüküm ile bir şeyin zabt-u tasarrufuna denir. Zir-ü tasarrufunda olan şeye de denir. İzzet, azamet, şevket manasına da müsta'meldir. Yukalu: lehü'l-mülkü ey el-izzü ve's-sultanu. Burada maksud mana-yı ahirdir. Melekut dahi bu manada musta'meldir. Ehl-i tahkik mülk'ü alem- zahirde melekutu alem-i batında isti'mal ederler. Bunda ve rahabut gibi emsalinde vav, ta harfleri zaidir. Mubalaga içindir. Melekut mulk-u azim demektir.

Hakk: sabit ve mutehakkak olan şeye denir ki beyhude ve batıl mukabilidir. Bu manada el-haqqu sıfat-ı müşebbihedir. Esmâ-yı Hüsna-yı ilâhiyeden bir ism-i şerifdir. İnde'l- bazı esmâ-yı sıfatiyyedendir.

İbnü'l-Esîr “Nihaye”de “hakk”ın mana-yı şerifini el-mevcudu hakikatuhu el-mutehakkaku vücuduhu ve ilahiyetuhu” ibaresiyle izah etmiştir. Hakk hakikati mevcud vücudu, ilahiyeti sabit olan zat-ı pak demektir.

Esmâullâh hakkında mühim bir mebhas:

²⁸⁹ Furkân, 25/26.

İsim ki manaya mevzu lafz-ı müfredden ibarettir. Müsemma ki mukabiline isim vazolunan manadır. Tesmiye ki ismin manaya vaz'idir. (216) yahud bir şeyi ismiyle zikretmektir. Bunların yek-diğere mugayiratlari bedihidir. Lakin o kimselerin ki isim nefsi-i müsemmadır. Tesmiye isim ile müsemmanın gayrıdır derler. Maksudları bitariki'l-mecaz ismin sadık olduğu lafzın medluludur demek olup çünkü lafız mana-ya alet ve tabi olmak üzere melhuz olduğundan guya ki mezkûr değildir. Belki mezkûr olan yalnız medluludur. Demek ki isim –ki sadık olduğu lafızdan medlul²⁹⁰ kasdolunduğu halde nefsi-i müsemmadır. Zeydün katibun gibi ki fiil-i zattır. Şeyhu ebu'l-hasen eş'ari'ye nisbet olunduğu üzere yalnız medlul kasdolunduğu vakit nefsi-i müsemma olur. İsm-i zat gibi. Bazısı da gayrı olur. Esmâ-yı ef'al gibi. Bazısı da ne aynı ne de gayrı olur. Esmâ-yı sıfat gibi.

İmdi tesbih zata olur isme olmaz diye “sebbihisme rabbike'l-a'la”²⁹¹ âyet-i kerîmesiyle ismin nefsi-i müsemma olmasına ve müsemma vahid olduğu için “ve lillâhi'l-esmaü'l-hüsna”²⁹² âyet-i kerimesiyle de isim, müsemmanın gayrı olduğuna istidlal mahall-i niza değildir. Zira zikrolunan âyet-i kerimelerde kelam-ı medlul ismin sadık olduğu lafızdadır. Binaenaleyh bunun nefsi-i zat olması nasıl tasavvur olunabilir? “Gayetün ma fi'l-babi tesbihin isim üzerine ika edilmesi mecazdır. Bu ise nefsiyyeti müfid olmayıp ancak gayrını kuvvetleştirir. (217)

Daha diyebiliriz ki: nasıl ki zat-ü sıfat-ı Bârî'yi nekâisden tenzih vacib ise nam-ı paki huda'ya mevzu olan elfazı da öylece sû-i edepten tenzih lazımdır.

Gelelim Hâk lafzına: Sahib-i Kamus'un beyanına göre asl-ı Hâk mutabakat ve muvafakat manasına olup dört veche ile isti'mal olunur.

1- bir şeyi bisebebi ma takedil-hikmeti mucid olan zata ıtlak olunur. Ve lihaza kıyle fi'l-lahi hüve'l-Hâkku.

²⁹⁰ İsimden nakş-ı lafız kasdolunursa zeyd-i mektup gibi ki mektup nakş-ı zeyd'dir. Müsemmanın gayrı olur. Elhasıl isimden bazısı müsemma bazısı da nakş-ı lafız iradeleri ism-i müsemmanın aynısı mıdır gayrısı mıdır diye ihtilafa badi ve menşe' olmuşdur.

²⁹¹ A'la, 87/1.

²⁹² A'râf, 7/180.

2-bi-hasebi mukteda'l-hikmeti mucid olan zata ıtlak olunur. Ve lihaza yukalufi'lullahı kulluhu hakkun

3-Nefsü'l-emre mutabık olan itikada ıtlak olunur. Ke-kavlina: i'tikadu fulan fi'l-ba'si ve's-sevabi ve'l-ikabi ve'l-cenneti ve'n-nari hakkun.

4- bihasebi ma yecibu ve fi'l-vakti'llezi yecibu vaki olan kavli fiile ıtlak olunur. Ke-kavlina: fi'l-uke hakkun ve kavluke hakkun.

Kaza olunmuş yani mahkûm olan emr-u maddeye de hak ıtlak olunur. Yukalu emrub-n hakkun ey mekdıyyun. Ve bihi füssira kavluhu Teala ma nünezzilü'l-melaiketü illa bi'l-hakki. El-âyete.

Sıdk manasına da musta'meldir ki nefsü'l-emre mutabık olan kavlu amelden ibarettir. Yukalu: kavluhu hakkun ey sıdkun ve minhü'l-hadis men raeni fekad rae'l-hakke ey ru'ya sadıka.

Bu halde Yenişehir Fener Müftüsü Abdülhamid Hamdi Efendi merhûmun naat-ı nebi hakkındaki (218)

Cilvegah-ı len terani'de hicab-ı Kibriya

Olmuş iken perde-i ayine-i çeşm-i kelim

Men raeni kad rae'l-hakk ile didarın senin

Eyledi ref'i nikab'ı tuluat hüsn-ü kadim

Kıt'a-yı latifesinde hadis-i şerif-i mezkûr ile istidlali cay-ı nazardır.

(Li'r-rahmân)

El-mülk'ün değil el-haqq'ın sılasıdır. Çünkü araları yevmeizin ile mevsuldür.

Rahmân, rahîmden müştakdır. Ancak huda'yı müteal'e mahsusdur. Rahîm: mahluka da vasfolunur.

Rahm-merhamet ikisi de bir kimseyi esirgemek rikkat-ü şefkat eylemek manasınadır.

Rahmet merhûma ihsânı muktezâ rikkatten ibarettir ki esirgemek tabir olunur. Atıfdan eblağdır. Bazen rikkat-i mücerrede de rikkatten mücerred ihsanda da isti'mal olunur. Rahimellâhu fulanen gibi. Gayeti olan ihsan irade olunur.

İmam-ı Müberred ve Sa'leb dediler ki rahman lafzı Süryanidir. Aslı da ha-i mu'ceme iledir.

“Vallâhu yehteşşu bi rahmetihi men yeşau” nazm-ı celîlinde rahmetle maksûd: mansıb-ı celîl-i nübüvvet ve risâlettir. (219)

(Yevmeizin)

Yevmü'l-hesap olacak ki o günü sema münşakk olup sahaif-i a'mal-i ibâdi müsteshaben melaïke-i kiram hilal-i sehabda mevzi-i hisaba tuluatnüma-yı nuzül olacaktır.

(Ve kâne yevmen ale'l-kâfirîne asîran)²⁹³

Rûz-u cezâda saltanat-ı kâhire kullarına rahm-u şefkati galip olan cenâb-ı Rahmân'a subut yafte-i ihtisas olmakla beraber o gün şiddet-i ehvalden kafirlere gayet düş-var olacaktır ibaresiyle lisanımızda izah-ı mana kabildir.

Câr-u mecrûrun takdimi fevasıla mûraat içindür.

Asîr: nakiz-ı yesirdir ki düş-var demektir.

Bu hitab-ı ilahi o dehşetli gün: hakkın fazl-ı keremiyle müminlere asan olacağına delalet eder. Yehunu yevmulkıyameti alel müminine hatta yekune aleyhim ehaffü min salatin mektubetin salluha fi'd-dünya hadis-i aliyyesiyle resul-ü Zîşan efendimiz müjde-resan ehl-i iman olmuşlardır. Velillahilhamd.

Dünya: eşgalden ukba ehvalden hali değil. Acaba cay-ı rahat neresidir diyen bir hayret-zedeye urefadan şeyh Şibli hazretleri “eşgal-i dünyadan geç ki ehval-i ukbadan emin olasın” mealinde da' eşgaleha te'men ehveleha diye cevap vermiştir.

²⁹³ Furkân, 25/26.

Ne mutlu o büzürg-varan-ı fazilet perverane ki ferifte-i züyur-u dünya (220) olmayıp o peyrezen köhne-i sale atf-ı nazar-ı iltifat etmezler.

İn cihan çifset ve murdar-ı rahis

Bir çinin murdar için başem haris

(Ve yevme yeađđu'z-zâlimu alâ yedeyhi)²⁹⁴

(Ve yevme) lafz-ı şerifi mukadder olan “üzkür” ile mansubdur.

Yeađđu dişıyla ısırarak manasına olan “adda” maddesinden fiil-i muzari malumdur ki dişleyip ısırır demektir. Lisanımızda da mesela el ısırdı, parmak ısırdılar gibi sözler istimal olunur ki taaccüp ve tehassürden enduh teessürden ve gayzdan kinayedir. Elfaz-ı mezkura lisan-ı Arap'da da bu manada müstameldir. Binaenaleyh hakikaten ekl-i ledeyn lazım gelmez. Maamafih bazı rivayattan müsteban olduğuna göre ayet-i celilede “ez-zalim” vasf-ı kabihasıyla yad olunan sefih sitemkarın fart-ı hasret ve nedametden ahirette dest-i hata peyvestini dişleyip yiyecek demeğe de bir mâni' yoktur.

Kadı der ki (ez-zâlimu) ile maksud: şahs-ı muayyen değil cinsdir. Yani cemi efradı zalimdir ki kaffe-i kefare-i fecere demektir. Müfredde istiğrak eşmel olduğuna mebni cemi üzerine ihtiyar olunmuştur. Amma tercümanu'l- Kır'ân hazreti İbn Abbas'ın rivayetiyle sabit olduğu üzere burada ez-zalim ile maksud ma'hud Ukbe bin Muayt bin Ümeyye bin Abdişşems'dir ki sanadid-i Kureyş'den namdar bir kimseydi.

Ukbe'nin kıssası meşhurdur. Ukbe evail halinde ekmel-i nas aleyhi's-salâtu ve'-selam hazretlerinin sözünden sohbetinden hoşlanır, (221) her bar meclis-i şeriflerine müdavemetle şereflenirdi. Liecli't-ticaret sefere gidip geldikçe ekabir-i ehl-i Mekke'den dilediklerini taama davet etmek Ukbe'nin eski adeti idi. Bir sefer dönüşde yine tertib-i esbab-ı ziyafetle hayru'n-nas efendimizi de hanesine davet eyledi. Fahr-i risalet efendimiz de davete icabet buyurmuşlarsa da tenavül-ü taamdan dest-i keş aba ve imtina olup şehadeteyni müniciyeteyni züyur-u zeban etmedikçe taamından tenavül buyurmayacaklarını Ukbe'ye anlattı. Ukbe o zamana kadar meftun-u hısal-i hamidesi

²⁹⁴ Furkân, 25/27.

olduğu hazreti Muhammed Mustafa'nın sallallahu aleyhi ve sellem emrine imtisalde tereddüd etmedi. Ukbe'nin bu ikrarı şuyu buldu. Yine ekâbir-i Kureyş'den eski dostu ubey bin halef'in de mesmuu oldu. Ubeyy ise eşidda-yı a'da-yı hazreti risâletpenâhi'den idi. Derhal Ukbe'nin yanına vardı. “Acaba işittiğim hadisenin aslı var mıdır, sen gerçekten terk-i din-i âbâ mı ettin” diye sordu. Ukbe'ye –şekavet-i ezeliye iktidasınca- hicab arız olup “hayır din-i aba'yı terk etmedim fakat hazreti Muḥammed'in sallallâhu aleyhi ve sellem tenavül-ü taam etmeksizin mudifden avd-ü insirafını hamiyet-i arabîyye ile kabil-i tevfiḳ bulamadığım için teklifini kabul ile şehadeteyni averde-i zeban tezkâr etmeye mecbur oldum.”

Ubeyy bu fırsattan bi'l-istifade “öyle ise ta varıp hazreti Muḥammed'in sallallâhu aleyhi ve sellem mübarek yüzüne büzak efşan ihânet olmadıkça seninle barışmam”

Ukbe'yi şekavet-maye dostunun teklifi sahifini icraya karar verip (222) gitti. Fahr-ı kâinat efendimizi nadi-i Kureyş olan darunnedvede serbesucud olduğu halde buldu. Mukarrar-ı icraya koyuldu. Resul-ü celadet-i şîar efendimiz o bûdgerdara hışm alud bir bakışla bakıp habîs sana haric-i Mekke'de rastgelirsem ser-i nahvest eserini ta'me-i şemşir-i abdar eylerim” akıbetü'l-emr ukbe'nin başı kesildi. Şöyle ki

Ukbe nur-u ilahî efvâh ile intifa-pezir olur. Zu'm-u batılında bulunan hem sa'yeganı ile beraber ilm-i efrâz bagy-u tugyan ve bedir gazasına sebep olan ceyş-i müşrikinde serdar-ı ehl-i udvan olup ol-gaza-yı ekberde şucean-ı müslimin eline esir düşmekle mehabet-rizi südür olan ferman-ı celadet-i unvan hazreti nebiyy-i Zîşan üzerine esahh kavline göre Zülfikar hazreti haydar-ı kerrâr ile seri bi devleti kesilip endahde-i hufre-yi kahr-u demar oldu.

Üsera-yı Bedir içinde bu habaset şîardan ve Nadr bin el-Haris nam bedkardardan başka sabran katledilen yoktur.

Übeyy bin halef kafiri de Uhud gazasında bizzat nebiyy-i celadet şîar efendimizin tir-i ateş-bariyle cerihadar ve Mekke'ye dönerken Serif nam mahalde ruh-u murdarı vasıl-ı daru'l-bevar oldu.

Derler ki

Ukbe mukaddema Daru'n-Nedve'de mütecasir-i icra-yı habaset olunca dehn-i na-pakinden çıkan ab bir şu'le-yi cansuza inkılap ile o hazreti mukaddesenin ru-yı zibasına reside olmaksızın geri dönüp Ukbe'nin iki (223) yanağını da öyle kasdı kavurdu ki katline kadar nambarın yüzünde yanık eserleri görünürdü.

Mesnevi

Her ne şem'i Huda aridpevu

Şem' ki meyr bu-sözd ezvu

Ki şod dar-baz pusenk necs

Ki şod hurşid ez-pumentamis

(Yeķulu yâ leyteni't-teħaztû mea'r-rasûli sebîlen yâ veyletâ leytenî lem itteħaztu fulanen ħalîlen)²⁹⁵

(Yekûlu)

Bu kelime-i celîle salifuz-zıkr “yeaddu” fiilinin failinden hal yahud cümle-i müste'nifedir.

(Ya leytenî)

Makul-i kavlidir.

(Leyte)

Keşke manasına edat-ı temennidir. Galiben mustahilatta ve kalılan mümkünatta isti'mal olunur. Evveline edat-ı nida olan ya ziyade edildikde tahassür manası hasıl olur.

Hulâsâ-i meâl-i nazm-ı celîl budur ki o gün o zalim ah keşke ben resul-i mücteba hazreti Muhammed Mustafa'ya sallallahu aleyhi ve sellem ittiba ile beni şimdi şu vartadan kurtaracak bir yol tutsaydım da dalalet yolları beni azdırmasaydı. Keşki ben (224) filanı dost ittihaz etmeseydim diyerek fart-ı hasret ve nedametten ellerini dişleriyle ısırp yiyecektir.

²⁹⁵ Furkân, 25/27-28.

Bâlâda beyân olunmuştur ki ez-zalim'deki elif-lamın ahd için olması da istigraka hamlolunması da caizdir ki ahd için olursa zalim ile maksud Ukbe bin Ebi Muayt olup istigraka hamlolunursa cemi efradı zulme irade buyurulmuş olur.

İşte bunun gibi fûlanen kelime-i celilesiyle de maksud kezalik şahs-ı vahid olmakla muhtemeldir ki bu da tesvilat-i şeytaniyyesiyle Ukbe'yi azdıran imandan men ile vadi-i dalalde bekasını arzu eden Übeyy bin Halef'dir. Ma'siyyet-i Huda'da muta-ı usât olan her şahıs dalalet-i mutad olmakda muhtemeldir.

İmam-ı müfessirin Fahrurrazi mana-yı saniyi tercih eder gibi olup hatta fekale bu iki lafzın²⁹⁶ ber-vechi meşruh-u şumul-ü ihatasına “ve kane'l-kafiru ala rabbihi zahiran” ve yekulu'l kafiru ya leyteni küntü turaben ayet-i kerimeleriyle istişhad eylemiştir.

Yani bu iki ayet-i celilede el-kafir lafzıyla cemaat-i kuffar maksud olduğu gibi tefsir-i sadedinde olduğumuz ayet-i kerimede vaki ez-zalim ile de maksud cemi efradı zulme, fulanen ile de maksud ma'siyet-i hudada muta' olan her şahs-ı dalalet mutaddır. Yoksa şahs-ı vahid-i ma'hud ve muayyen değildir. Şu kadar ki nasıl olursa olsun Ukbe yine bu cemiyetin ser-amedanı aza-yı hizlan ihtivasından olduğunda şüphe yoktur. (225)

Muhakkık-ı Rum Ebussuud Efendi dahi bervechi meşruh ez-zalim ile maksud: ya mahud Ukbe bin Ebi Muayt'tır yahud cins-i zalimdir dedikten sonra “ve huve dahilun fihi duhulen evveliyen” ibaresiyle şakıyy-ı merkumun cins-i zalimde evleviyetle dahil olduğunu beyan ediyor. (Ya leyteni lem ittehez fûlânen halîlan)²⁹⁷ kavlı-i keriminin zeylinde de yuridu men edallehu fi'd-dunya fe inne fulanen kinayetun ani'l-alamı kema ennel-hene kinayetun ani'l-ecnasıyla hameran-ı makalı olarak diyor ki kail fulan ile kendini dünyada azdıran şahs-ı bed-nihadı kasdediyor. Zira fulan a'lamdan kinayedir. Hen lafzı ecnasdan kinaye olduğu gibi.

İzah

Fûlân- fûlâne

²⁹⁶ Ez-zalim ve fulanen.

²⁹⁷ Furkân, 25/28.

Fa'ların zammıyla böyle harf-i tarifsiz beni Adem'in ve harf-i tarifle sair hayvan-u behaimin isminden kinaye olur. Zevi'l-ukulun müzekkerinden; "fülan" müennesinden fulane kinaye olunur. Raeytu fulanen. O fulane denir ki isminden kinayedir. Gayr-ı zeviluklun de müzekkerinde mesela rakibetilfulane müennesinde halibeti'l-fulane denir. Hasılı eimme-i lugat ve nahivden menkul olduğu üzere filan lafzı i'lamdan hen kelimesi ecnasdan kem ile keza dahi eaddadan keyt, zeyte ehadisden kinaye olur.

Şurası da bilinsin ki burada kinaye ile maksud kinayenin (226) ıstılah-ı nuhat olan mana-yı lugavisidir.²⁹⁸ ehl-i beyanın mustalahı değildir. Ecnas ile de maksud: esmau'l-ecnasdır ki alem olmayan isimler demektir.

İmdi tefsir-i sadedinde olduğumuz vakı olan fulan: acaba kimden kinayedir?

Bu sualin cevabında demişler ki: salıfuz-zikr "ez-zālim" ile maksud: eğer mahud Ukbe bin Muayt ise burada da fulan onu azdıran kendisini cinayet-i mahudeye sevk ile şekavet-i ebediye hufredesine düşüren Übey bin Halef kafirinin isminden kinayedir. Eğer cins ise – çünkü insanı idlal etmek şıarı olan bedgerdarlardan her kim dost ittihaz edilirse elbette onun bir ismi halefi olacağından- fulan lafzı da o kimsenin ism-i aleminden kinaye olmuş olur. Şeytan'dan kinayedir diyen de vardır.

(Halilen)

Bu lafz-ı şerifin meaniyi kesiresi vardır.

Burada halîl: muhabbet-i şaibeyi halelden ari olan yar-ı sadık manasınadır. Meveddet demek olan hulletten mehuzdur.

Ruhu'l-beyanda bu vecihle tefsir edildikten sonra "lienneha tetehallelü n-nefse ey tetevessetuha" ibaresiyle meveddete hullet tabirinin vechi beyan buyurulmuştur. (227)

(Leḳad eḳalleni ani'z-zikri)²⁹⁹

²⁹⁸ Kinâyenin mana-yı lagavisi zıddı tasrihidir. Kendisiyle de mana-yı masdarı maksad olmayıp ma yekni bihdir.

²⁹⁹ Furkân, 25/29.

Zâlim-i ma'hûdun zikrolunan temennisinin taallulunu tevzihtir. Lam-ı kasem ile tasdiri de merkumun hatasını beyan ve işarda hasret ve nedametini izharda mubalaga içindir.

1- Vallâhi lekâd eğalleni an zıkrillâhi;

2- Vallâhi lekâd eğalleni ani'l-Ķur'âni;

3-Vallahi lekâd eğalleni an mev'izati'r-rasuli aleyhi's-salâtu ve's-selam

4-Vallahi lekâd eğalleni an kelimeti's-şehâdeti

Bu nazm-ı celil şu dört ihtimal üzerine tefsir olunur. Mamafih ihtimalat-ı Erbaa-i mezkure “terdid-i filibare kabilinden olup yoksa dördü de yekmealdır.

(Eğalleni) gümrah kıldı ve geri alakoydu demek olduğunu sahib-i Ruhul-beyan gümrah-ı gerdi mera ve bazi daşt ibare-i Farisiyle dermeyan etmiştir.

(Ani'z-zikri)

Muhakkık-ı Rum Ebussuud Efendi merhum Kadı Beydavi'ye tebean ber-vechi bala zikr için dört ihtimal –i beyal buyurmuştur. İsmail Hakkı merhum dahi Ruhul-beyan'da “ey ani'l-Ķur'âni'l-müzekkiri liküllü mergubin ve merhubin” tefsiri veciziyle iktifa etmiştir. (228)

Vakıa Ķur'ân-ı celilişşan zıkrullâhi da mev'ize-i hazreti Rasulullâh'ı da sallallâhu aleyhi ve sellem kelime-i müniciye-i şehadeti de şamil olmasına nazaran zikr-i yalnız Ķur'ân ile tefsirde kifayet vardır.

Tefsir-i Hâzin ile tefsir-i Medârik'de dahi zikr: iman ve Ķur'ân ile tefsir buyurulmuştur.

Zahir tabirde tefrika görünürse de anifen beyan olduğu üzere ihtimalat-ı mesruenin kaffesi manaca mütekaribdir.

(Bade iz câeni)

Âyet-i kerîmesi zeylinde de Ebussuud Efendi merhum yine Kadı Beydavi'ye vifakan: “ve temekkentü minhu” demiş. Müşkiküşa-yı avisat beydavi Şihabeddin Hafacı

dahi haşıye-i meşhuresinde mezkûr ve temekkentü minhu ibaresi hakkında imma atf-ı tefsiri likavlihi (caeni) ve huvezzahiru evil-muradu bihi el-vusulu ileyhi bi-ilmihi” diye hameran-ı terdid olduktan sonra işte nazm-ı celil i mezkur iki tevcihe göre de vaki-i beyandır. Bir de evvelki tevcihe göre “meciü” lafzı vusul-u bil-ilmi melhuz olmayarak yalnız iktidar-ı ale’l-kabulden ikinci tevcihe göre iktidar-ı alel-kabuli melhuz olmayarak yalnız vusul-i bil-ilimden malhuzdur. Âyet-i celile’de ise Ukbe’nin evvela imanına saniyen irtidadına dair bir delil yoktur. İhtimal ki hazreti Müfessirin de “ve temekkentü minhü” yolundaki tefsiri bu manaya işaret ola demiştir.

Konevi merhum dahi ve temekkentü minhu ibare-i müfesseresi meciiden maksud ne olduğunu beyandır ki o da kailin kabul-ü imana temekkun ve iktidarı (229) demektir. Yoksa bil-fiil imanı kabul etmiş olduğunu beyan değildir. Nitekim rivayet-i salifü’z-zikr dahi buna delalet eder. Zira Ukbe eğerçe şehadetini averde-i zebanı tezkar etmişti. Lakin o şehadeti an samimul-kalb değildi. Yani vahdaniyet-i huda risalet-i cenab-ı Mustafa’yı sallallahu aleyhi ve sellem yalnız lisaniyla ikrar edip kalbiyle tasdik etmemiştir. Binaenaley ayet-i celile de merkumun ibtida imanına sonra da irtidadına delalet eder bir şey yoktur.

(Ve kane’s-şeytânü li’l-insâni hazûlan)³⁰⁰

Bu sözün min cihetillahi olması da zalim-i mahüdün tetimme-i kelamın olması da caizdir.

İhtimal-i evvele göre zalimin kelamı “ba’de iz caeni” kavlı-i keriminde tamam olup bunu takip eden (ve kane’s-şeytanu lil-insani hazula) kelamı min cihetillahdır.

Eş-Şeytan ile maksud kimdir?

Bunda da üç ihtimal vardır.

Evvelkisi zalim-i mahudu yani Ukbe’yi idlal ile hazreti Resulullah’a mütabeattan men eden mahud dostu Übey’dir.

³⁰⁰ Furkân, 25/29.

Bu surette şeytan istiare-i müserraha olmuş olur. Zira Halil-i mudil ki insanı azdıran dost suretindeki düşman demektir. İdlal ve igvada İblis'den farksızdır. Yani Ukbe'yi tarik-i hak'dan rugerdan eden mahud yar-ı dalaletgerdarı (Übey bin Halef) fiil-i (230) idlalde şeytana teşbih buyuruldu. Zira iğva-yı insan fiil-i şeytandır. Şeytan dem-i fasid gibi insanın damarlarına girer. Vesvesesiyle insanı azdırır. Doğru yoldan sapıtır. İnsan da o vesavise aldanır. Şeytanı yar-ı sadık sanır. Muga-ki helake düşünceye kadar arkasından koşar gider. Helak tahakkuk edince şeytan ana “ben senden beriyim” der. Dest-gir olmayıp biçareyi har-u zelil olarak terk eder.

İkincisi: şeytan ile maksud hakikaten iblis'i aleyhi ma yestehikdir. Zira zalim-i mahud Ukbe'yi dostu Übey bin Halef kafiri ile akd-i rabıta-i hillet-ü meveddete muhalefeti hazreti Nebiyyi-rrahmete vesvesesiyle sevk eden odur.

Üçüncüsü: İns-ü cinden her bir müteşeytandır. Şeytan olan halkı azdırmak fiil-i iblisanesiyle meluf olanlar demektir.³⁰¹

(Li'l-insâni)

İnsan tabiri cemi-i efrad-ı insana eamm ve şamildir. Erbab-ı ihlas ise haiz-i izzistisna olup igva-yı şeyatin anlara karker-i tesir değildir. İşte şu karine ile malum olur ki burada insan ile maksud şeytan-ı laine gerden-dade-i itaat ve inkıyad olan bedbahttan-ı en'amdır. Yahud maksud insan-ı mahuddur ki Ukbe'dir. (231)

(Li'l-insâni)'de ki lam dahi tehekküm için olup “hazulan” lafzına müteallakdır. Fasılâya riayeten tehir buyurulmuştur.

(Hazûlan)

Hizlan'dan mubalagadır.

Hizlan: bir adama imdad-ı nusret etmeyip an-ı hıvaru zelil eylemek manasındır.

Nazm-ı celil'in hulasa-i meâl-i şerifi şu oluyor ki muvalat ettiği sevdiği kimseyi vakt-i hacette hıvar-u zelil terk edivermek andan teberi etmek şeytanın adetidir.

³⁰¹ Bu ihtimale göre Şeytan lafzında umum-u mecazıdır. Bir de bu ihtimal “ez-zalim” lafzından cins zalim iradesine ihtimal-i evvel dahi Ukbe iradesine nazırdır.

Şeyh İsmail Hakkı der ki: hullet-i hakikiye havf-u tama'dan ari, belki mahz-ı din için dil-i muhabbet-i maile sâri olan halis dostluktur. Bu mana-ya işaret olmak üzere “kunu ihvanen” diye hitab-ı hakiminde varid olmuştur ki “fî tariki'r-rahmani la fîtarikiş-şeytan” ile müfesserdir. Demek ki Allâh yolunda akd-i uhuvvetle memuruz. Şeytan yolunda akd-i uhuvvetten mezcuruz.

Bir hadis-i şerifte (el-mer'u ala din-i halilihi felyenzur ehadukum men yuhaililu) buyurulmuş diğer hadis-i şerif-i nebevide de (la tüşahib ella müminen ve la ye'kul taameke illa tekıyyun)³⁰² diye varid olmuştur.

Ecelle-i ebrardan Malik bin Dinar hazretleri “inneke en tenkule'l-hicarete (232) meal-ebrari hayrun min en te'kule'l-habis meal-fuccari” demiştir ki ebrâr ile taş taşımak füccar ile birlikte helva yemekten hayırlıdır.

Bazıları da şeytan ile maksud karin-i suidir. Karin-i sui: hem dâll, hem mudill olduğu için Bari Teala ve tekaddes hazretleri anı şeytan tesmiye buyurmuştur.

Ebubekir Muhammed bin Abdillâh el-Hamidi bu manada şu kıtayı inşad eylemiştir:

İshab hıyarennasi hıne lakıytehum hayrus-sahabeti men yekunu afifen

Ven-nasü mislü derahimin meyyezneha fevecedte fihim fiddaten ve zuyufen

Yine hadis-i şerifde (mislü'l-celilis-salihi mislü'l-attari in lem yenelke min itrihi ya'beku bike min rihihi ve meselü'l-celisis-sui meselül-kiri in lem yuhrikke bi-narihi ya'beku bike rihuhu)³⁰³ diye vârid olmuştur ki hem nişin-i nekukar manend meşam-ı dil-ü canını ta'tir eyler. Hem nişin-i bedgerdar dahi ahengirlerin körüğüne benzer. Püskürdüğü ateşle seni Suzan etmese de rayiha-i kerihesiyle üstünü başını is kokutarak pisler demektir.

Mesnevi

Hak zat-ı paki Allahü's-Samed

³⁰² İbn Hibbân, *el-Birr ve'l-İhsân*, 13.

³⁰³ Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, 24736.

Ki bod-be marbed ez-yarbed
Mebed canı saitand ez-selim
Yar-bed arid siva nar-ı mukim (233)
Ez-kariin bi kavı-ü kift ve gevi o
Hu-bed seded de-i nihan ez-hevi o
Ey hanen an merd-gir hu der siteşđ
Der vücud-u zinde-i puyu siteşđ
Vay-ı an zinde ki ba-merde neşest
Merde-keşte ve zinde ki ez-vi becest
Çün tu derkran Hak beğerihte
Ba revan-ı enbiya av yahti
Hest-karan hal-hay-i enbiya
Maheyan-ı bahr-ı pak-ı kibriya
Var bi-havanı verine-i karan-pezir
Enbiya ve ol yara dide gir
Zir peziran-ı çü bir havanı kasas
Merğ-i cant senin ayid-i der kafes
Merg-i ko ender kafes zendaniyest
Mi bi huvid reste ez nadaniyest
Ruh-ı cayı gir kafes ha rite end
Enbiya-i rehber şa biste end
Ezberun avaz-ı şan ayid zerin
Ki reristin biyabed nist en

Mabedbin reskım zeben tenkin-i kafes

Ciz ki en raniyest çare in kafes

Neselullahe'l-halase ve'l-iltihaka bir babı'l-ihitasas ve'l-amele bi'l-Şur'âni'l-âli fi külli zamanin ve ala külli halin. (234)

Kavluhu Teâlâ

(Ve kâle'r-rasulu ya rabbi inne kavmitteğazu haze'l-Şur'âne mehcûren ve kezâlike cealnâ li külli nebiyyin aduvvan min el-mücrimîne ve kefâ birabbike hâdiyen ve naşîran)³⁰⁴

Hulasa-i meâl-i münifi: Rasul-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem dahi barigah-ı akdes-i hüda'ya besse şekva edip dedi ki: ey benim perverdegahım kavmim Kureyş vahy-i münzelin kelim-ı mübeccelin olan şu Şur'ân-ı Azim'i ki anların ceza-yı amelleri olarak ahrette neye uğrayacaklarını nasıl giriftar-ı eşedd-i azab olacaklarını natık olan bu ayatın i'caz-ı gayat anın cümle-i celilesindendir. Bilkülliye terk ile kabul ve isti'ma'dan i'raz, ahkâmına bigayr-i hakkın itiraz ederek iman getirmediler, vaidinden müteessir olmadılar. Yahud Şur'ân (hâşâ) hezeyandır der oldular.

(Bârî Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri de teselliyetfermayı hatır-ı âli-i cenâb-ı risâletpenâhi olarak buyurur ki “ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem müşrikinden senin için nasıl düşmanlar peyda etmiş isek senden evvel ashab-ı şeriat ve davet olarak ba's eylediğimiz peygamberan-ı izamın da her biri için ümmetlerinin günahkarlarından nice düşmanlar peyda eylemiştik ki senin düşmanların gibi o a'da-yı sitemperva dahi enbiya-yı müşarun ileyhime cevri-ü cefadan hali kalmazlar idi. İmdi o buzurgvaran-ı enbiya aleyhi's-salatu ve's-selam kendilerine nusret-i ilahiyemiz mededres oluncaya kadar düşmanlarının cevri-ü ezalarına nasıl sabır ve tahammül eylemişler ise (235) sen de gayret-ü nusret-ı subhaniyemizin zuhuruna kadar böyle sabr-u şekibe mulazım olmayasın.”)

³⁰⁴ Furkân, 25/30-31.

Ya Muhammed, kaffe-i metalibin husulüne rehnuma-yı resul olmak cihetiyle – ki ahkam-ı şeriatının aktar-ı aleme münteşir olması ve o hablullâhi’l-metine temessük ile ka’r-ı çah-ı dalaletten necatyab olanların çoğalması, o metalib-i şerife cümlesindendir-perverdegahın sana kafidir.

Tefsîr ve İzâh: Bedsebkelan-ı kefere-i Kureyş’in ala vechi’t-teannet irad edegeldikleri itirazat-ı faside-i hiredi fersa ile rencur ve bi-huzur olan Habib-i edib-i hüda.

(Ve kale’r-rasûl) Cümle-i mübeccelesiyle hikâye buyurulduğu üzere

(Ya rabbi inne kavmi’t-tehazû hâze’l-Şur’âne mehcûran) yolunda Barigah-ı akdes-i A’la’ya bess-i şekva edip dedi ki:

Ey benim perverdegah-ı lütfkarım şenaatleri hikâye buyurulan kavmin Kureyş vahy-i münzelin, kelim-ı mübeccelin olan şu Şur’ân-ı Azim’i – ki anların ceza-yı ameli olarak ahrette neye uğrayacaklarını, nasıl giriftar-ı eşedd-i azab olacaklarını natık olan şu ayat-ı i’caz-ı gayat anın cümle-i celilesindendir- bilkulliye terk ile kabul ve isti’madan i’raz ahkamına (236) bi-gayr-i hakkın itiraz ederek iman getirmediler. Vaidinden müteessir olmadılar. Yahud Şur’ân (hâşâ) hezeyandır der oldular.

İşte bu kelim-ı mübin, güftar-ı şirin-i cenab-ı seyyidil-mürselin olup dünyada maruz-u huzur-u rabb-i gayur buyurulduğunda ekser-i müfessirin: hem ahenk tahkıktır. Yalnız Ebu Müslim cumhurdan infırad ile bu kelim-ı ahrette söyleneceğine kail olup kavlini teyid için de (fe keyfe iza ci’na min külli ümmetin bi şehid ve ci’na bike ala haüla-i şehiden)³⁰⁵ âyet-i celilesiyle istişhad eyledi. Yani bu âyet-i celilenin mazmun-u münifi: ahrette mutehakkakü’l-vuku olan bir şehadetin keyfiyyeti’l-vukuunu hâki olup halbuki (ci’na) diye mazi sıygasıyla tabir buyurulmuştur. İmdi müstakbelde vuku bulacak keyfiyet-i şehadetin böyle sıyga-i mazi ile beyan buyurulması muhakkak vukuuna mebni olduğu gibi tefsiri sadedinde olduğumuz âyet-i celilede (ve kale’r-rasulu) diye lafz-ı mazi ile tabir buyurulması da kezalik muhakkak vukuuna mebni olup

³⁰⁵ Nisa, 4/41.

dünyada sebk-i vukuunu mukteza değil demek istedi. Lakin imam-ı Fahrüddin Razi hazretlerinin beyanına göre kavî-i evvel: haiz-i şeref-i evveliyettir. Zira evvelen lafz-ı şerif Kur'ân'a muvafıktır. Saniyen (ve keza like cealna liküllü nebiyyin aduvven minel-mücrimine ve kefa birabbike hadiyen ve nasıran)³⁰⁶ ayet-i celilesi taraf- akdes-i ilahiden hazreti Risalet-penâh efendimize makam-ı tesliyyette şeref-i nazil olup bu tesliyyetin merhamet-efza-yı vuku olması ise: (ya rabbi inne kavmitte hazu haazel kur'ane mehcuran)³⁰⁷ yolundaki bessin (sallallahu aleyhi ve sellem) efendimizden sebk-i suduruna münasebet aldığı teslimgerde-i zevk-i aşınayan-ı meanidir. (237)

Ebussuud Efendi merhum der ki:

(Ve kale'r-rasûlü) cümle-i celilesi takaddüm eden (ve kalellezine la yercune likaena)³⁰⁸ kavî-i kerimine matuf olup bu iki kelam arasındaki âyât-ı kerime: kefare-i Kureyş'in söyledikleri nabeca ve naseza sözlerin şenaatını isti'zam ve ahrette giriftar olacakları azab-ı elimi i'lam için sevk olunmuş cümle-i muteriza kabilindendir.

(Er-rasul) 'deki lam ahd için olup maksud: hazreti peygamber-i ekber efendimizdir. Zat-ı mukaddeslerinin unvan-ı risaletle iradı hakk-ı tahkik ile risalet-i seniyyelerini kadhan zeban-ı a'la-yı hezeyan olan müşrikini red içindir.

Tenbih

Konevî'nin tetkikatından anlaşıldığına göre imam-ı Beydavi: kelam-ı şerif-i nebevinin dar-ı ahrette vuku bulacağına yukarıdaki "yevme yeaddü ez-zalimu ilaahir"³⁰⁹ lafzının dünyada vukuuna mulayım olmamasını delil tutarak Ebu Müslim'in kavlini tercih eylemiştir. Bu surette (ve kalerrasulu ilaahir) cümle-i celilesi: (yekulu ilaahir) cümlesi üzerine atfolunup üslub-u sabıktan yani muzari sıygasından maziye adul şab-ı belagattan olan tefennüne ve hususiyle sabıkda istimrar-ı teceddüdü kasdolunup bunda kasdolunmadığına mebnidir. Bunda da istimrar-ı teceddüdü kasdolunabilir diye teslim

³⁰⁶ Furkân, 25/31.

³⁰⁷ Furkân, 25/30.

³⁰⁸ Furkân, 25/21.

³⁰⁹ Furkân, 25/27.

olunsa bile nikat-u mezaya kasd-u iradeye menut olmağla bunda yalnız tahakkuk-u vuku nüktesi kasdolunmuştur.

Lakin buna tesliyet-i hatır-ı cenâb-ı seyyidil- mürselini müştemil olan (ve kezalike (238) cealna liküllü nebiyyin min el-mücrimine)³¹⁰ âyet-i celilesi mulayım olmamakla Ebussud Efendi merhumun tarik-i ihtiyar edilerek o yolda takrir-i kelam ve iazh-ı meram edilmiştir.

(Ya rabbi)

Ya edat-ı nida ve rabbi munadadır ki aslı ya rabbii olup ahretteki ya hazfolunmuştur.

Bu misilli ya-ı mutekellime muzaf olan munadanın ya'sını hazfedip makablinin kesresiyle iktifa eylemek ibkadan ekserdir. (Ya kavmittebiul-murseline)³¹¹, (ya ibâdi la havfun aleykum el-yevme)³¹² bunun nezairindendir.

Şurası da malum olsun ki bu ya kelimesinin istimali sair huruf-ı nidadan ekserdir. Binaenaleyh harf-i nida mahzuf olan mevkide andan başkası takdir olunmaz. (Yûsuf a'rid an haza)³¹³ kavl-i kerimi gibi ki ya Yûsuf takdirindedir.

Ekser-i istimal delaletiyle sabittir ki bu “ya” kelimesi münada-yı baide mahsus olmayıp belki karib-ü baid ve mutevassıt beyinlerinde müşterektir.

Münada ister hakiki ister hukmi olsun.

Bu makamda “rabbi” isminin iradı evka'dır. Cümlelerin harufu tekidden “inne” ile tasdiri de cümlelerin mazmununun vukuunda mubalaga içindir.

(İttehazû)

Sayyeru demektir. (239)

³¹⁰ Furkân, 25/31.

³¹¹ Yasin, 36/20.

³¹² Zuhuf, 43/68.

³¹³ Yusuf, 12/29.

(Haza)

Esma-yı işaretten olup “işte şu” demektir. Hâ’nın elifi müenneslerden madada yazılmaz. Hata yahud hati gibi.

(El-Ḳur’ân)

Kitab-ı Mecid’in ismidir ki küllüne de bazına da ıtlak olunur. Ana hâza ile işaret buyurulması şan-ı hazreti Ḳur’ân’ı tazim içindir.

(Mehcûran)

Hicrden mefuldur.

Hecr, ha’nın fethiyle bir şeyi terk eylemek manasına gelir. Bu takdirce “mehcur” metruk demek olur.

Kadı Beydavi aleyhi’r-rahme (ittehazu haze’l- Ḳur’âne mehcûran)³¹⁴ ayet-i kerimesi zeylinde “bi en terekuhu ve saddu anhu” ibaresiyle hameran-ı tefsîr olması da mehcûrun metruk manasına mustamel olduğunu gösterir.

Müfessir-i müşarun ileyhın kelamındaki saddu kelimesi dahi ir şeyden yüz çevirip iraz eylemek manasına olan sududdan me’huzdur ki şu tefsîre göre mehcûrun bu manayı da şamil olduğu anlaşılır.

Kefere-i Kureyş adem-i imanları sebebiyle Ḳur’ân’ı bilkülliye terk edip andan büsbütün rugerdan oldular demektir.

Rakamzede-i ruvat-ı sikattır ki muhbir-i sadık aleyhi’s-salâtu ve’-selam efendimiz hazretleri (men tealleme l- kurane ve allaka mushafen lem yeteahedhu ve lem yenzur fihi cae (240) yevmel-kıyameti müteallikan bihi yekulu: ya rabbel alemin abdüke haza ittehazeni mehcûran ikdi beyni ve beynehu) diye buyurmuşlardır.

Lem yeteahedhu; lem yekra’hu lafz-ı hadisde varid olan lem yenzur fihi anın atf-ı tefsiri gibidir.

³¹⁴ Furkân, 25/30.

Demek ki mümin pak-i itikad olanların Kur'an-ı Kerim'i nazar-ı mutalaadan dur ve mehcür etmemeleri lazım gelir. Ta ki şu nazm-ı celilin zahir-i tahtında indirac ile melum olmayalar.

(Hecr)

Ha'nın zammıyla kötü ve naseza söze denir. Sayıklamak manasına da gelir. Binaenaleyh Kadı Beydavi vesair müfessirin tefsirde ikinci bir ihtimal daha beyan edip ey heceru fihi ve legav fihi iza semiuhu diye tefsir ettikleri gibi bir ihtimal-i salis beyanıyla ev zaamu ennehu hucrun ve esatirul-evvelin yolunda da mana vermişlerdir. Bu iki ihtimal-i ahire göre aslı mehcüran fihdir. Hazf-u isal kabulünden olup car hazfolunmuştur.³¹⁵

İhtimal-i sâniye göre Kur'an-ı Kerim'in şanına şayan olmayan surette zeban-ı a'layı hezeyan oldular. Kur'an-ı azim'in tilavet-i letavet-i gayet-i kendilerine samiahıraş oldukça müsterşidin işitmesin. Mazmûn-u hikmet-i meşhununa meftun olmasın diye haykır haykır şematet-i hıvan oldular demektir. (241)

(Ve kezalike cealnâ likulli nebiyyin adüvven min el mücrimîne)³¹⁶

Müşrikinden senin için nasıl düşmanlar peyda etmişsek, senden evvel ashabı şeriat ve davet olarak ba's ettiğimiz peygamberan-ı izamnın her biri için ümmetlerinin günahkarlarından nice düşmanlar peyda etmiştik ki senin düşmanların gibi a'da-yı sitemferma dahi enbiya-yı müşarun ileyhime cevru cefadan hali kalmazlardı. İmdi o büzürgvaran-ı enbiya aleyhi's-salâtu ve's-selâm kendilerine nusret-i ilahiyemiz mededres oluncaya dek düşmanlarının cevru ezalarına nasıl sabru tahammul etmişler ise sen de gayret-ü nusret-i subhaniyemizin zuhuruna intizar ile sabru şekibe mülazım olmalısın. Meal-i münifini müfid olduğu yeraa-yı müfessirindir.

İşte zât-ı akdes-i ilahi bu suretle tesliyetferma-yı kalb Enver-i risaletpenahi olmuştur. Çünkü "el beliiyetü iza ammet tabet" kadıyyesi malumdur.

³¹⁵ İki ihtimali ahirden birincisinde: hacir, kuffar-ı hakiser, ikincisinde zulm-ü fasidlerince hazreti Peygamber setvede gerdardır aleyhi's-selâm.

³¹⁶ Furkân, 25/31.

Bu āyet-i celîleden bir mesele-yi kelâmiyye teferru eder. Şöyle ki:

Ehl-i sünnet Bārī Teâlâ ve tekaddes hazretlerinin aferinde hayr şer olduğuna bu āyet-i kerime ile de ihticac etmiştir. Zira burada “cealna” halakna manasına olup binaenaleyh mazmun-u ayet adavet-i a’da-yı enbiya ca’l-i Mevlâ yani aferineş-i hüda-yı bi-hemta ile hasıl olduğuna delalet eder. Enbiyaya adavet ise küfür olduğu şüphesizdir.

Ruesâ-yı Mutezileden Cübbâi der ki bu āyet-i celiledeki ceal’dan maksud: tebyindir. İmdi Bārī Teâlâ ve tekaddes hazretleri o müşriklerin (242) o mücrimlerin düşmenan-i peygamber olduklarını beyan edince “cealnahum e’dahum” tabir buyurması da caizdir. Nitekim hâkim filanı tatlil filanı tefsik etti denir.

Ka’bi’deki beynel-mutezile uluvv-u Ka’bi maruftur. Der ki “hüda-yı müteâl hazretleri vakta ki enbiya-yı kiramına adavetle emir buyurmuştur.” Enbiya-yı kiram aleyhi’s-salâtu ve’s-selam küffara izhar-ı adavet buyurdular. Onların küffara adavetleri ise küffarın da kendilerine adavet göstermelerini mucib olup binaenaleyh (ve kezalike cealna likulli nebiyyin aduvven min el mücrimine) buyurulması caizdir. Zira şu adaveti mucip olan adavetle peygamber-i Zışanı memur eden yine Bārī azze ve celle hazretleridir.

Cübbâi’ye Cevap

Vucud-u sanî’le kıdemini gayra beyan eden hakkında “cealessaniu ve ceala kıdemuhu” diye söylenmez. Binaenaleyh tebyine kat’an ceal denilmez.

Ka’bi’ye Cevap

O şey ki cenab-ı Bārī azze ismuhu Resul-ü Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri’ne emir buyurmuştur. Onun adavet-i küffarda tesiri var mıdır, yok mudur?

Eğer tesiri var ise muddei sabit olur. Şöyle ki adavet-i küffarda haiz-ii tesir olan şeyle emir aynıyla vuku-u küfürde tesiri (243) olan şeyle emir demektir. Çünkü cenâb-ı risalet-meab efendimiz hakkında olan adavet küfürdür.

Eğer tesiri yoksa ca'l-i adavetin Bārī Teala ve tekaddes hazretleri'ne isnadı mümteni olup kelim bilküllüye munkatı olur.

Birisi çıkıp da diyebilir ki:

Cenab-ı risaletmeab efendimiz hazretleri'nin vasfı şânında (vema erselnake illa rahmeten lil alemin)³¹⁷ buyurulmuştur. Halbuki “ya rabbi inne kavmittehezu haza l Qur'âne mehcûran”³¹⁸ tarzında Bārīgah-ı akdes-i ilahiye bess-i şekva buyurması manaca hazreti Nuh aleyhi's-selâm'ın (rabbi inni deavtû kavmi leylen ve neharan felem yezidhum duai illa firaran)³¹⁹ yolundaki şikayetine benzer. Hazreti Nuh aleyhi's-selâm bundan maksudu ise nübüvvet ve risaletini cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyetini inkâr edenler üzerine inzal-i azabı talepten ibaret olduğu gibi burada da maksud odur. İmdi nebiyyu'r-rahmet unvan-ı celiliyle ser-efraz-ı asfiya olan bir zat-ı merahim-i sıfata göre bu dua bu şekva reva mıdır?

Cevabı şudur:

Nuh aleyhi's-selâm'ın bervech-i meşruh barigah-ı akdes-i a'la'ya bess-i şekvadadan sonra erbab-ı inkâr aleyhine beddua da etti. Umman-ı rahmet efendimiz ise eğerçe vech-i meşruh üzere bess-i şekva buyurdular. Amma beddua buyurmadılar. Belki zuhur-ı vahy-i ilahiye muntazır oldular. Muteakiben şeref-i nazil olan (ve kezalike likulli nebiyyin aduvven min el mücrimine)³²⁰ ayet-i teliyet-i gayeti ise cevru eza-yı a'daya sabr-u tahammul ile terk-i (244) bedduayı amir gibi olduğundan ihtiyar-ı sabr-ü şekibayı buyurdular.

İşte beynehümadaki fark zahir oldu.

Āyet-i celilede muhka olan düşmandan maksud: vahid olması da müteaddid olması da caizdir. Kekavlihi: “feinnehum aduvvün lî”³²¹

³¹⁷ Enbiya, 21/107.

³¹⁸ Furkân, 25/30.

³¹⁹ Nuh, 71/5.

³²⁰ Furkân, 25/31.

³²¹ Şuarâ, 26/77.

Her nebiyi zışanın –şiddet-i adavette – diğerlerden mumtaz bir dūřmanı var idi. Ya bizim peygamber-i ekber efendimiz hazretlerinin en büyük düşman-ı bed-nihadı kim idi sualine rical-i tefs r “Ebu cehil lain” idi cevabını vermişlerdir. Hakikat Habib-i edib-i huda-ya Ebu Cehil’den ziyade cevru eza eden yok idi.

(Ve kef  birabbike)

Zecc c’ın kavline göre bunda harf-i ba zaidir. Kef  rabb ke demektir ki kelim  ti-yi zikir “hadiyen ve nasıran” kelime-teyni celile-teyni ile tamam olur.

(H diyen)

Kadı Beydavi sebk eden iştigaha derkar olan münasebetinden naşı “ la tariki kahrihim” diye hameran-ı tefs r olmuştur. Düşmanlarını kahr-u temdir etmenin yolunu göstermek cihetiyle perverdegarın sana kafidir demektir.

Sahib-i R hul-bey n dahi temyiz n ey min ciheti hidayetih i leke  la kaffeti metalibike ve minha intişru şeriatike ve minha intişaru şeriatike ve kesreti’l ahizine biha yolunda tefsir (245) etmiştir. Yani hadiyen temyizdir ki zata olan ibhamı ref eden isimdir.

Hul s -i me li: Y  Muhammed sallall hu aleyhi ve sellem kaffe-i metalibinin husulüne rehn ma-yı vusul olmak cihetiyle –ki ahkam-ı şeraitini aktar-ı aleme münteşir olması ve o hablullahi’l-metine temessük ile ka’r-ı cah-ı dalaletten necatyab olanların çoğalması o metalib-i şerife cümlesindendir– perverdegarın sana k fidir ibaresiyle de lisanımıza tercüme olunabilir.

( z h)

“H diyen” temyizdir. Hem de temyizin zat-ı mukadderden ibhamı ref eden kısmındandır. “Kefa” fiiline fail-i hakiki olan hidayeti müştemil bulunmakla mecazen failidir. Çünkü izafet ’ř-şey’i  la nefsihi lazım gelmesin diye takdir-i kelimde kefa hadiyellahu denilmez, belki kefa hidayetullahi denir. Nitekim eimme-i nahiv bu veçhe ile yeraakeş-i tahkik olmuştur ki zat-ı mukadderden ibhamı ref eden temyiz z t-ı mukadderenin aynı ve mahmul  olması lazım gelmez belki z t-ı mukaddereye mahmul olanı müştemil olanı kafidir.

İmdi kefa rabbuke nazm-ı celilinde mukadder olan zat şeyden ibarettir. Mana dahi kefa şey u rabbike demektir. Hadiyen lafz-ı şerifi de o şeyin aynı değildir. Yoksa izafetüşşey i ila nefsihi mahzuru lazım gelir. Ancak o şeyi müştemildir ki o da hidayettir.

Hülasa-yı kelam hadiyen lafz-ı şerifi fail-i hakiki olan hidayeti müştemil bulunmağla mecazen fail olmuştur. İbare aralarında temyiz vaki olan müştaklar dahi bu veçhe üzere tevcih olunup temyiz olmaları tashih kılınmıştır. (246)

(Ve naşîran)

Yine Kadı Beydavi leke aleyhim ibare-i vecizesiyle ruy-ı manadan perdeberandaz ibham olmuştur. Ya Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem düşmanların ki kahr-u tedmir eylemek cihetiyle de perverdegarın sana yardımcı yeter demektir.

Sahib- i Ruhu'l-beyan bunda da ve min ciheti nusratihî leke ala cemii e'daike ve la tubali bimen yuadîke ve seyeblugu hukmuke ila akdarılerdı ve eknafiddünya tabir-i latifiyle hameran tefsîr olmuştur ki bütün düşmanların aleyhine de mansur-u muzaffer eylemek cihetiyle de perverdegarın sana kafidir. Heman sana muadat edenlere mubalat eyleme. Senin hükm-i şer'i şerifin aktar-ı ruy-ı zemine etrafı ve eknafi dünyaya balığ olsa gerektir mealini müfiddir.

Hakîm-i müteâl hazretlerinin hikmet-i baliğ-a-yı ilahiyesi enbiya ve evliyasını birer düşman-ı sitemfermaya mübtela edip o suretle muhki imtihana çekmeyi iktiza etmiş olduğuna, bu âyet-i celile hem ibareten hem işareten delalet eder.

(İbâret-i nâs) kelam kendisi için sevk olunmuş olan manadır ki lafz-ı nasdan bilateemmül malum olunur.

(İşâret-i nâs) kelam kendisi için sevk olunmayan manadır ki anlaşılması fikre, teemmüle muhtaçtır. (247)

Kavlühû Teâlâ:

(Ve kâlellezîne keferû levlâ nuzzile aleyhi'l-Kur'ânu cümleten vâhideten ve kezâlike li nuşebbite bihî fuâdeke ve rattelnâhu tertîlen. Ve lâ ye'tûneke bi meşelin illâ

ci'nâke bi'l-hakki ve ahsene tefsîran. Ellezîne yuhşerûne alâ vucûhihim ilâ cehenneme ülâike şerrün mekânen ve edallu sebîlan)³²²

Hülâsâ-i meâl-i münifi – yine o kafirler şöyle bir iktirahda daha bulunarak dediler ki: Kıur'ân hazreti Muhammed aleyhi's-salatu ve sellam defaten vahideten tenzil olunmalı değil miydi? Biz azimüşşanı Kıur'ân'ı sana tenzil-i tedrici ile tenzil, âyet âyet teeni ile tertil eyledik ki o sebeple nazm-ı raikını bissuhule hıfz edip meani-yi şerifesini layıkıyla anlamak hususunda (ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem) kalb-i hümayununu tesbit ve takviye edelim.

Müşrikin-i Arap melek kendine mukarin olup inzar etmeli yahud kendine bir kenz ilka olunmalı değil miydi gibi daire-i ukulden hariç olarak sana hiçbir mesel irad etmezler. Yani gerek sana gerek hazreti Kıur'ân'a dair kadh-u ta n kasdıyla butlanda mesel-i sair hükmünü alan bir acip söz tûfûvve eylemezler illa biz azimüşşan ana karşı kelimalarını ibtal-ü hasmin madde-i kıyl-u kal edecek esile-i şenialarının kökünü (248) kesecek hak, sabit- beyan cihetiyle de hüsn-i revnak-ı zahidi havi sana bir cevap irad eyleriz.

Bu sual ve misalleri ira eden müşrikler, o bedbahtlardır ki yüzleri yere sürünerek kendilerini su-i bedbu-yi düzaha iletirler. O guruh-ı mekruh mekân yüzünden beter yol cihetinden de geçter-ü nas-ü ebterdirler.

Tefsîr ve İzah: Nübüvvet-i seniyye-i Muhammediyeyi inkâr edenlerin beşinci şüpheleri de bu idi.

“Sen Allah'ın rasulüyüm dersin. İmdi Tevrat hazreti Musa aleyhi's-selama, İncil hazreti İsa aleyhi's-selama Zebur hazreti Davud aleyhi's-selama defaten vahideten nazil olduğu gibi sen de Kıur'ân'ı niçin defaten meydana koymuyorsun” derler idi.

İşte cenab-ı münezzil-il- Kıur'ân nüzülü tedricinin hikmetini “kezalike linüsebbite bihi fuadeke”³²³ cevabıyla beyan buyurmuştur.

³²² Furkân, 25/32-34.

³²³ Furkân, 25/32.

Bu cevap birkaç veçhiyle izah olunabilir

1- Hazreti risaletpenâh efendimiz ehl-i kıraat ve kitabetten değil idi. Eğerçe Allâh'a göre belletmede güçlük yok idi. Lakin nuzül-ü tedricide hıfz daha asan olur. Onun içindir ki Kıur'ân bir kerede nazil olmadı.

2- Yanında kitap olan zât olabilir ki ona itimat ile hıfzından tesahül etsin. Nuzül-ü tedrici ise şu ihtimale de mahal bırakmaz. (249)

3- Kıur'ân-ın nüzül-ü tedrici olmasaydı havi olduğu ahkâmın da cümlesi birden nazil olmak lazım gelirdi. Bu ise mükellefine giran gelirdi. Nuzül-ü tedricide bu saubet de yoktur.

4-Emin-i vahy-i huda ile sık sık isti'nas buyurdukça kalb-i metin-i cenab-ı Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem eşi'a-i nur-u tenzil ile kuvvet ve sekinet bulurdu. O sebeple telakki edegeldiği evamir-i ilahiyyeyi nasa tebliğde avarız-ı takatfersah-ı nübüvvete sabr ile meşak-ı cihad-ı tahammülde azade-i zaaf-ı futuür olurdu.

5- Hazreti Kıur'ân'ın heyet-i mecmuası muciz olduğu gibi her suresi, belki her âyeti de bahriü'l-i'cazdır. Binaenaleyh tedricen nüzülü münkerlerini şu suretle de tebkite medar olur.

“Mislinin ityanı makdur-u beşer olaydı siz de bir süresini, bir âyetini olsun tanzir edebilirdiniz.”

6- Kıur'ân es'ile-i varide vekayı'ı hadiseye göre nazil ve bu cihetle ezdiyad-ı basirete sebep olurdu. Zira fesahata ihbar-ı bilgayb gibi bir faide-i zaide dahi munzam olurdu.

7- Ayet ayet nazil oluyordu. Sahibu'l- Kıur'ân efendimiz de ibtida-i emirden beri onunla tehaddi buyuruyordu. Demek ki Kıur'ân'ın yalnız heyet-i mecmuasıyla değil heyet-i şerifesiyle başka başka muaraza ediyordu. İmdi münkerleri – ki onlar da fesahat-ı lisanda haiz-i nisab-ı kemal idiler- madem ki bir ayetin mislini ityandan izhar-ı acz eylediler mecmuanın tanzirinden aciz kalacakları evla bi-ttarik olup şu temaşa-yı (250) ibretnumay ise kuranın tanzir-i makdur-u beşer olmadığını cezmen ima etmekle ezdiyad-ı sebat-ı kalb-i hümayun hazreti risaletpenahiye sebep olurdu.

8- Şöyle de denilebilir:

Allâh ile enbiyâullâh arasında sefaret: bir mansıb-ı azim-ü celildir. Binaenaleyh Bârî teâlâ ve tekaddes hazreti Ẕur’ân-ı Mübin-i sultan-ı enbiya Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem efendimize tedricen inzal buyurdu ki: sefir-u vacibu’t-tevkiri hazreti Cibril’in tekerrür-ü Ahmed-i şodiyle mansıb-ı celil-i sefaretten hazz-u nasibi daha vefir olsun.

(Ve kalellezîne keferû)

Bu kavlin faili de yine evvelkilerdir ki balada isimleri hamegüzar beyan olmuşdu. Kendilerinin unvan-ı küfür ile iradı da hem o habisleri zemm-u takbih, hem illet-i hükmi eş’ar-u tasrih içindir.

Hak Cenâb-ı Mustafa’daki iktirahlarını hikâyeden sonra hazreti Ẕur’ân’a mahsus olan iktirahlarını da hikâye ile Bârî teala hzretleri buyurur ki “onlar ki küfürde sebat ettiler.” Dediler ki

(Levlâ nûzzile aleyhi’l- Ẕur’ânu cümleten vâhideten)³²⁴

“Ẕur’ân ona hazreti muhammed’e defaten vahideten tanzil olunmalı değil miydi?”

Yani Ẕur’ân Allâh tarafından tanzil edilmiş bir kitap olaydı diğer (251) kütüb-ü selâse-yi semaviye gibi bu da def’aten tenzil olunmalı değil miydi?

“Levlâ” harf-i tahzîzdır. Hellâ nuzzile aleyhi’l-Ẕur’ân demektir. “Ellâ” gibidir. Zikr-i sebk ettiği üzere “ella” basit ve mürekkep olur. Basiti münhasıran cümel-i fiiliyye evvelinde bulunup muzaride mana-yı tahdîdî mazide mana-yı tevbihi müfîddir.

Kafirlerin bundan garazları Ẕur’ân’ı inkardır.

Burada tenzil mana-yı tedriçten mücerreddir. “Yes’elüke ehl’ül-kitabi en tünezzile aleyhim kitaben minessemai”³²⁵ kavlı-i kerîminde vaki olduğu gibi.

³²⁴ Furkân, 25/32.

³²⁵ Nisa, 4/153.

Binâenaleyh “ey ünzile aleyhi” diye inzar ile tefsir buyurulmuş ve sebebini beyanda “kehabbera bimana ehbera liella yunakıdu kavlehu cümleten vahideten” denilmiştir.

Yani “nezzele” kelimesinin mukteza-yı vaz’ı tedricen nuzüle delalet ederse de burada cümleten vahideten kavlı-i karinesiyle defaten nuzüle dall olan inzal manasına müstameldir. Habbera gibi ki eğerçe tahbirdendir. Lakin ihbardan olan ahbara manasınadır.

Bazıları tenzîl ile inzâl kelimelerinin manaca farkları olmadığına bu âyet-i celîle ile istidlâl eylemişlerdir.

(Cümleten vâhideten)

Defaten vahideten manasına haldir. Zira cümleten inzal; defaten olmasını istilzam eyler. (Vâhideten) dahi sıfat-ı müekkededir. İmdi cümleten inzal ile maksud; defaten inzaldır. (Cümleten) lafzında velev farz-ı baid (252) olsun vahdet-i nev’iyye iradesiyle defaat-i müteaddide de olması da muhtemeldir. Ve illa tefsîr-i mezkure haceti mess etmezdi.

Hâsılı kâfirlerin bundan maksûdları nuzül-ü tedriciye itiraz olup, bu ise beyhude bir itirazdır. Zira Qur’ân’ın hakkiyyetine delalet eden icaz; def’aten yahud tedricen nüzulüyle muhtelif olmaz. Hem de malumdur ki, kütüb-ü mukaddime-i semaviyyenin sıhhatine ve min indillahi olduğuna şehadet eden nazm-ı şeriflerinin icazı değildir. Qur’ân’ın sıhhatinin beyyinesi ve min indillah olduğunun delili ise merrüdduhur baki ve payidar olan nazm-ı mucizidir ki bu icaz; aksar-ı suver ile mukadder olan eczasından her cüzde mütehakkıktır. Felek-i icaz ise malumdur ki muktezayı ahvale mütabakat, medarı üzerine deveran eyler. Ve çünkü ahvalin teceddüdü zaruridir. Mutabakat da tagayyürden hali değildir. Hem de hazreti Qur’ân’ın tedricen nuzülünde nice fevaid vardır ki anın bazılarına

(Kezâlike li nüşebbite bihî fuâdeke)

Nazm-ı celîliyle işaret buyurulmuştur. Zira bu bir isti'naftır ki ehl-i küfür ve inkarın makale-yi batıllarını red ve tenzil-i tedricideki hikmet-i beyan için min cihetillahi varid olmuştur.

(Kezalike)

Bu lafz-ı şerif (levla nuzzile aleyhi'l- Kur'an cümleten vahideten)³²⁶ kavliyle medlûlü aleyhi olan masdar-ı mahzufe yani inzal-i mufarraka sıfattır. (253) Bu delalet: ehad-i zıddinin ahara delaleti kabilindendir. İşte "kezalike" lafzı şu masdar-ı mahzufe sıfat olup (enzelnahu inzalen kezalike) takdirindedir ki inzalen kainen misle zalikel-inzali-l mufarraki demektir. Yahud enzelnahu inzalen mumasilen lizalikel inzalil mufarrakı demektir ki evvelkisi kaf'ın harf-i cer, ikincisi kaf'ın isim olmasına göredir. İmdi her iki takdire göre ki hasıl-ı mana şudur:

(Enzelnâhu alâ sıfâtı't-tefrîki li nüşebbite bihî fuâdeke)

Ebussuûd Efendi merhûm da kaf'dan "zalike" den bahsettikten sonra şöyle tefsir etmiştir. Ey misle zalikettenzilil mufarraki ellezi kadehu fihi vakterehu hılafehu nezzelnâhu la tenzilen mugayiran li nukavviye bizalike't-tenzili'l-mufarraki fuadeke³²⁷

Kur'an'ı o dahl-ü ta'n eyledikleri ve hılafını diledikleri tenzil-i tedrici ile tenzil eyledik. Tenzil-i tedriciye mugayir olarak tenzil-i def'i ile tenzil eylemedik ki o tenzil-i tedrici sebebiyle kalb-i hümayununu takviye edelim demektir.

Zira bu tenzil-i tedricide hıfz-ı nazm, fehm-i meani zabt-ı ahkam daha asan olur. Nasih-mensuh bilinir. Bahusus Kur'an'da varid olan ekser-i ahbar vesairenin ekavil-ü efaili vakit vakit cilvenumay saha-yı hudus olan umura muteallik olup bunların teceddüdü yekdiğerine menuttur. (254) Ezcümle şu hikayesi sadedinde bulunduğumuz kafirlerin iktirahatı vakıaları gibi o iktirahatın vukuu nakl-ü hikayesini ve ba'del- hikâye ve mukterihlerinin ahirette uğrayacakları halin beyanını dai olmuştur. Hem de kefare-i merkume bu iktirahda adeta kel-bahisi an hatfihi bizulfihi misl-i meşhuruna masadak

³²⁶ Furkân, 25/32.

³²⁷ Kadeha: dehale ve ta'n etmek. İktirah: ferihadan bir şey uydurmak tevakkufsuz tefekkürsüz söz söylemek.

olmuşlardır. Çünkü Kur'an-ı Mübin nazil oldukça âyât-ı münezzelenin mislini ityan ile memur olurlardı. Anlar ise en kısa bir surenin bile mislini ityana muktedir olamayıp acizleri keraran ve meraren meydana, binaenaleyh Kur'an'ın icazı saha-yı beyana çıkmıştır. Ya Kur'an'ın heyet-i mecmuasını birden tenzîr ile mükellef ve memur olaydılar nasıl olurdu?

İşte bu yazılan şeyler Kur'an'ı Mecid'in nuzûl-ü tedrici ile şeref-i nüzulündeki fevaid-i azime cümlesindendir.

Sahib-i Ruhul-beyân der ki her emr-ü hadisede vahy-i cedid nazûl olurdu. Nazil oldukça da cenab-ı Mustafa'nın (sallallâhu aleyhi ve sellem) kuvve-i kalbiyyesi, basireti ezdiyad bulurdu. Zira Kur'an'ı inzalden maksud: kalb-i münirlerinin hulk-ü Kur'an ile mutehallak olması, nur-u Kur'an ile takviyyet bulması hakâyık-u ulum-u Kur'an ile tegaddi etmesi idi. Bu fevaid-i celile ise ancak nuzûl-ü tedrici ile haiz-i nisab-ı kemal olur. Görülmüyor mu ki bâran-ı feyz-i numa birdenbire nazil olsa mezruat nuzûl-ü tedrici halindeki gibi perver-i şîhab-ı feyz-ü nûma olamazdı.

(Ve rattelnâhu tertîlen)

Bu cümle-i celile (kezâlike) lafz-ı şerifinin müteallak olduğu fiili-i mahzufe (255) matufdur. (Kezâlike feraqnâhu ve rattelnâhu) buyurulmuş gibidir ki kaddernahu âyeten ba'de ayetinve vakfeten ba'de vakfetin yahud emarnahu bitenzili kiraetihi demektir. Ve zalike kavluhu teâlâ: (ve rattili'l-Kur'âne tertîlen) ey biterassulin ve teşebbütün.

Âyet-i celilede (tertîlen) kelime-i celîlesinin tenkîri de tefhîm içindir. (Kezâlike nezzelnâhu ve rattelnâhu tertîlen bedîan lâ yukaderu kadruhu) demektir.

Tertîl'e gelince: bu kelime için mana-yı kesire zikrolunmuştur.

İbn Abbas radıyallâhu anhüma "beyyennâhu beyânen fihî tertîlün ve tesbîtun" Süddî aleyhi'r-rahme: "fessalnâhu tefsîlen". Mücâhid aleyhi'r-rahme "cealnâ ba'dahû esere ba'dın" yolunda mana vermiş bazıları da Kara'nâhu aleyke bi-lisani Cibril aleyhi's-selam şey'en ve şey'en fi-işrine ev fi-selasin ve işrine seneten ala nüeddetin ve temehhulin siyakında hameen tefsir olmuştur.

(Kıraat-i tertîl ile kıraat ediniz diye emreyledik) demek olduğunu, bu emrin dahi (ve rattili'l- Kur'âne tertilen)³²⁸ fermân-ı ilâhisinden ibaret bulunduğunu da bervech-i bala söyleyen olmuştur.

Kadı Beydavi aleyhi'r-rahme sūre-i Müzzemmil'de vaki olan salifü'z-zikr “ve rattili'l-Kur'âne tertilen”³²⁹ ayet-i kerimesini “ikra’ ala nu eddetin ve tebyin-i hurufin bihaysu yetemekkenus-samiu min addiha diye tefsir etmiş iken burada ve kara'nahu aleyke şey'en ba'de şey'in ala nü eddetin ve temehhülin fi-işrine (256) seneten ev selasin ve işrine seneten demesi evvelki mananın bu makama münasip olmasından naşidir.

Evvelkisi: Teemmül ve teenni ederek ve harfleri çekinmeyerek aheste aheste ve dane dane oku. Bir surette ki işiten harflerini bile sayabilsin demektir.

İkincisi: biz azimüşşan Kur'an'ı azar azar teenni ile fasılalı olarak yirmi yahud yirmi üç senede Cibril aleyhi's-selam'ın lisanıyla sana kıraat eyledik demektir.

Bu makamda münasip olan mana-yı sanidir. Zira ağraz hazreti Kur'an'ın müferrekan inzalini beyandır. Bir de burada teenni inzal dedir. Sūre-i Müzzemmil'de³³⁰ ise kıraattedir.

Hazreti müfessirin müddet-i nuzülü beyanda harf-i terdid ile yirmi yahud yirmi üç sene demesi bu babda beynel-muhaddisin olan ihtilafa işarettir. İkincisi ekserin kavlidir.

“Tertîl” kelamı nizam-ı latif üzere te'lif ve tertil eylemek manasına olup tertil-i Kur'an bundan me'huzdur ki ber-vech-i meşruh Kur'an'ı teenni ve teemmül ederek aheste aheste ve dane dane okumak manasınadır.

Tertil: dişlerin pek sık olmayıp seyrekçe olmasına da denir.³³¹

³²⁸ Müzzemmil, 73/4.

³²⁹ Müzzemmil, 73/4.

³³⁰ Müzzemmil, 73/4.

³³¹ Ba'dehu müşebbehun bihin ismini müşebbehe: nakil tarikıyla “ve rattelnahu tertilen” âyet-i kerimesinde lafz-ı tertil mana-yı aslisi olan teflicü'l-esnan manasından inzaller beyninde tabaуда mebnî

(Ve lâ ye'tûneke bi-mişli illâ ci'nâke bi'l-ḥaḳḳi)³³²

Müşrikin-i Arap hazreti Muḥammed aleyhi's-selam kendine melek mukarin olduğu halde halkı inzar etmeli yahud kendine bir kenz ilka (257) etmeli değil miydi gibi daire-i ukulden hariç olarak irad eyledikleri emsalden hiçbir mesel getirmezler; yani gerek sana gerek hazreti Ḳur'ân'a dair kadehu ta'n kasdıyla butlanda misl-i sair hükmünü alan bir acip söz tefevvüh etmezler, illa biz azimüşşan anın mukabelesinde kelimelerini iptal vahm-ı madde-i kıl-ü kal edecek es'ile-i şenialarının kökünü kesecek hak sabit bir cevap sana ityan eyleriz.

(Ve eḥsenü tefsîran)

Ḥaḳ kelime-i celîlesi üzerine matûfdur. Bu atıfda tegayur itibar içindir. Kadı'nın “bima hüve ehsenu beyanen (ev) mana min suâlihîm” yolunda tefsîr eylemesi atf-ı mezkura ve tefsîr ile maksud mana-yı marufu olan keşf-ü beyan idüğüne yahud taalluk-u alakasına mebni “edderhemu darbu'l-emir” terkibind olduğu gibi masdarın mefule ıtlakı kabilinden olarak tefsirden maksud müfesser manası kasdolunarak tefsirden mana iradesine işarettir.

Beyzavi'nin “ev lâ ye'tûneke bi-hâlin acîbetin yekûlûne hellâ kânet hâzihi hâluhu” ella a'taynake mine'l-ahvali ma yahıkkı leke fî hikmetina ve ma hüve ahsenu keşfen limâ baastu lehu diye misle-yi hal ve sıfat “meciu” lafzını da lüzumu alakasına mebni i'ta hak lafzını da laik manalarına hamlile nazm-ı celili hazreti Muḥammed aleyhi's-selam kendine melek mukarin olduğu halde halkı inzar etmeli yahud kendine bir kenz ilka olunmalı ve Ḳur'ân def'aten inzal edilmeli değil miydi? Yani hazreti Muḥammed'in hali (258) böyle olmalı değil miydi diye bir söz söylemezler illa ben: azimüşşan ahval-i mümkineden hikmet-i ezeliyye ve meşiet aleyhimde sana layık olanı ve tebliği için ba'solunduğun ahkam-ı şer'in hakikatine ıttıla, sıhhatine delalet cihetlerinden ahsenini verdim yolunda tefsir etmesine “illa ci'nake bil-hakḳi” istisnası

inzalde teenniye: (Ve rattılı'l-Kur'âne tertilen) nazm-ı keriminde de beynel-huruf olan tebauda mebni kıraette teenniye naklolunmuştur.

³³² Furkân, 25/33.

manidir. Çünkü bu tefsire göre hakk-ı mezkûr güya küffarın irad eyledikleri ebatıl-ı mukabelesinde o ebatılı def'u iptal için verilmiş olduğu hatıra tebadur eder. Halbuki hazreti Resul-i ekrem efendimize ihsan buyurulan melekat-ı seniyye ve ahval-i merdiyye bidayeten verilmiş olup iktirahat-ı batıla mukabelesinde verilmemiştir diye muhakkık-ı Rum alleme Ebussuud merhum kelim-ı Beyzavi'yi cerh etmiştir. Lillahi derruhu.

Şöyle de denildi:

Mana sebebin müsebbibe ıtlakı kabilindendir. Zira tefsir mananın zuhuruna sebeptir.

Buna da şöyle itiraz olundu.

Nefs-i mana ile mananın zuhuru beyinde fark-ı azim vardır. Binaenaleyh takrib tamam olmaz.

Bu itiraz da berverch-i ati reddedildi:

Müfesser olan kelimdir mana değildir. Zira kelim tefsir ettim denir amma manayı tefsir ettim denilmez. Kemâ fi'l-Keşşâf.

“Ahsen” lafz-ı şerifi de ziyade-i mutlakayı beyan içindir yahud “es-sayfu ahar min eş-şitai” kabilindendir. Çünkü müşrikin-i Arab'ın sual-ü (259) misallerinde vücudu husun mutasavver değildir. Ta ki cevap-ı ilahi onların suali misallerinden ahsendir denilebilsin. Maksud müşrikinin sual-ü misallerini iptal eden ecvibe-i hakkayı ilahiyenin haddizatinde haiz olduğu husn-ü fevkaladeyi beyandır. Yoksa onların da sual-ü misalleri filcümle hüsünden hali olmadığını ima değildir.

“İllâ” ile vaki olan istisna dahi istisna-yı müferrağdır. Mahall-i haliyet üzerine nasbdır. “Lâ ye'tûneke bi-mislin illâ a'tânâ iyyake el-hakkullezi la mehide anhu” demektir.³³³

³³³ Bu gibi ahvalin “kad” ile vav'dan mücerred ve halvi “illa”dan sonra bulunan mazmun cümlelerin makabline lüzum-u takibiyyesi kasdolunup şart ile cevaba benzemesinden ileri gelmiştir. İmdi bu gibi ahval mazmunu'l-hal la bûdde ve en yekune mukarinen limazmuni amilihi kaide-i mer'iyyesine muhalif olmağla ulema bu misilli yerlerde “azm” tevili iltizam eylemişlerdir.

Bu âyet-i celîle müşrikin-i Arab'ın ityan edegeldikleri sual ve misallerin ibtaline musaraat ve tesbit-i fuad-ı hazreti seyyidi'l-enbiyaya inayet buyurulduğuna delalet eder.

Bir de bu âyet-i celile cemi-i es'ilenin butlanına, cemi-i ecvibenin sıhhatine ibaresiyle natık olduğu gibi sual-i ahirin butlanını ve cevabının sıhhatini de işaretiyle inba' eyler. Çünkü Kur'ân-ı Kerim ale't-tedric nazil olmasaydı şu iktiran-ı şenianın ibtali mümkün olamazdı. Ve bu haysiyetiyle sabit-i fuadı hazreti risaletpenahi vusule gelemezdi. (260)

(Ellezîne yuhşerûne alâ vucûhihim ilâ cehennem)³³⁴

Bu sual ve misalleri irad eden müşrikler o kimselerdir ki yüzleri yere sürülerek kendilerini su-i bedbuydüzaha eyletirler.

Hadis-i şerif'de varid olmuştur ki: nas, ruz-ı cezada üç sınıf üzerine haşrolunur. Bir sınıfı devvab üzerinde, diğer sınıfı ayak üzerinde, üçüncüsü de yüzüstünde. “Ya nebiyyallah! Yüzü üstünde nasıl haşrolunurlar?” diye edilen suale de: “onları ayak üzerinde yürüten, yüzleri üstünde yürütmeye de kadirdir” cevabı i'ta buyurulmuştur.

Devvab üzerinde haşrolunacak olanlar ehl-i takvadır ki maksud: kendilerinin rukban gibi kemal-i süratle cennete isal olunacaklarını beyandır.

Piyâdegan dahi iyi ve kötü amelleri yekdiğere halt edenlerdir ki bunların dar-ı sevaba vusulleri evvelkilere nisbetle muahhar olacağına işarettir.

Başı aşağı ve yüzü üstüne haşrolunacak olanlar da kefare-i feceredir.

(Ülâike şerrün mekânen ve eğallü sebîlen)³³⁵

O gurüh-ü mekruh mekân yüzünden beter yol cihetinden de geçter ve nas-u ebter derler. Yani onları ahirette mekanları müminlerin dünyadaki mekanlarından beterdur. Onların yolları da rah-ı sevap değildir. Çünkü onların yolları saliklerini ateş-i düzaha isal eyler. (261)

³³⁴ Furkân, 25/34.

³³⁵ Furkân, 25/34.

Müşrikin-i Arab, resul-ü mücteba sallallâhu aleyhi ve sellem efendimizi mekân cihetiyle muhakkardır. Tuttuğu yol, yol değil sebil-i dalldır diye zu'm ederlerdi. Binaenaleyh onların zu'm-u fasidleri üzere sıyga-i tafdil ile tehekküm için “ülaike şerrün mekanen” buyurulmuştur. İşte şu karine ile bilindi ki burada mufaddalun aleyh sallallahu aleyhi ve sellem efendimizdir.

Bu âyet-i celile “kul hel ünebbiüküm bi-şerrin min zalike mesubeten ındellahi men leanehullahu ve gadıbe aleyhi”³³⁶ el-âyeti vetiresi üzere nazil olmuştur. Yoksa rasulullah efendimiz hazretleri de şerr ve dalalden eser olmayıp zat-ı mukaddesleri mahz-ı hayr ve hidayet idiler.

Mufaddalun aleyh efdalu enbiya sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri olmayıp da “entüm akva fi zalike min külli men ittesafe bihi” yolunda mana verilmesi de caizdir.

Kelâm-ı Bârî’de mekân; ya şeref-ü menzilet yahud mesken manasınadır. (Eyyü’l-ferikayni hayrun mekamen ve ahsenu nediyyen)³³⁷ kavl-i kerîmi gibi.

Saib

Vakıf-ı nemişend ki Kemgerdendi rah

Tar-u hervan bir ahnuma-yı nemi-resd

Merd-i hüşyara gerektir ki dünyada hayr-i mekâna haribu muvazıb olsun, ta ki ahirette şerr-i mekândan rahayab olsun. Dünyada mekânın (262) hayırlısı mesacid-i şerife ile mecalis-i ulum-u nâfiadır ki nefehat-ı ilahiyye ile mu’tardır.

Câmi

Men darim meşami ki tevanim-şenid

Ver ne her dem rus-dazgaşen vuslat nefehat

Neselullahe nefehat-ı ravdati’t-tevhidi ve revaiha hadaika’t-tefridi. (263)

³³⁶ Mâide, 5/60.

³³⁷ Meryem, 19/73.

Kavluhu Teâlâ:

(Ve lekad âteynâ Mûsâ'l-kitâbe ve cealnâ meahû Hârûne vezîran fe kûlnâ izhebâ ila'l-kavmillezîne kezzebû bi âyâtinâ fe demmernâhum tedmîran)³³⁸

Terceme-i meâl-i münifi: bir de andolsun ki biz Musa aleyhi's-selam da bilahare i'ta-i kitab ile kemyab eyledik. Yani Firavun'la kavmini garkab-ı kahr-u dimar ettikten sonra Musa aleyhi's-selam'a da Tevrat-ı şerifi inzal eyledik. Biraderi Harun aleyhi's-selam'ı da kendine vezir ettik. Yani: (emr-i mu'tenay-ı davette i'la-yı kelimedede kendine muin-ü zahir olmak üzere biraderi Harun aleyhi's-selâm'ı da onun maiyetine verdik. Ondan sonra da onlara: Firavun ile kavmini imana davet etmeye) gidiniz dedik. Onlar da derhal Mısır'a gittiler. Firavun'u da kavm-i Firavun'u da imana geliniz diye davete ibtidar, kendilerini azab-ı ilahi ile inzar ettiler. Fakat küfr-ü ezeli ile mahkûmun aleyh oldukları için kabul-ü imandan eba ve istinkaf ile ayat-ı ilahiyyemizi müstemirren tekzibde ısrar ettiler. İşte biz de o tekzib-i müstemir akibinde kendilerini gayet acip, hail, faci' bir surette gerkar-ı kahr-u dimar eyledik ki akl-ı beşer onun keyfiyyetini takdir, kühünü idrak edemez.

Tefsîr-ü İzah: Cenab-ı Mevlâ vaktâ ki (ve kezalike cealna liküllü nebiyyin adüvven minel mücrimine ilaahir) kavlı-i kerimiyle tesliyet-fermayı kalb-i münir (264) hazreti Mustafa oldu. Bunu enbiyayı kiramdan bir cemaatin yad-ı cemiliyle takip ve ümmetlerinden nübüvvetlerini tekzib edenler üzerine saika bar-i nuzûl olan azabı tarif edip (ve lekad âteynâ Mûsâ'l-kitâbe ilaahir) buyurdu ki maksûd: enbiya-yı müşarun ileyhimle kavimleri beyninde cereyan eden ahvalden ma huve'l-maksude el verecek kadarını icmalen hikâye eylemek suretiyle zikr-i mürur eden tesliyeti va'd-ı nasr-ı hidayeti isti'nafen tekiddir. Bunun hulasa-i meâl-i münifini: bazı rical-i tefsîr "leşte ya Muhammed bi evvele men ersalna fe küzzibe ve âteynahu'l-âyâti fe rudde fe kad âteyna musa't-tevrate ve kavveyna adudehu biehihi harune ve mea zalike fekad rudde" yolunda tahrir etmiştir ki: ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem bizim ba's edipte halk tarafından tekzib edilen sıhhat-i nübüvvetlerini müsbet-i delail ve mucizat ile kendilerini

³³⁸ Furkân, 25/35-36.

teyid eylemiş olduğumuz halde red olunan peygamberan-i izamın evvelkisi sen değilsin. Zira hazreti Musa aleyhi's-selâm'a da Tevrât verilmesiyle takviye eylemiş olduğumuz halde bak o da redd-ü tekzib olundu demektir.

(Ve lekad âteynâ mûsa'l-kitâbe)

Lam: kasem-i mahzufa cevaptır. “Ve billahi lekad ateyna musa't-tevrate ey enzelna aleyhi bil'l-ahirihi” takdirindedir. (265)

Malum olsun ki Tevrat'ın nüzülü; Firavun'un helakinden muahhardır. Anın ve kavminin helakine ayat-ı saire gibi Tevrat'ın medhali yok iken kıssanın başlangıcında i'ta-yı kitaba taarruz buyurulması; mücerred Musa aleyhi's-selâm'ın beniisraili Firavun'un yed-i esaretinden kurtarıp Tevrat'ın envar-ı ahkam-ı şerifesiyle kendilerine hak yolu göstermekten ibaret olan gayet kemale buluğunu, nihayet neylini a'male daha ibtidaden izan içindir. Çünkü bu ibtidai olan bu inzar ile va'd-ı Nusret-ü hidayeti te'kid hasıl olur.

Bir de Hazreti Mûsâ ve birader-i mükerremi Harun aleyhi's-selâm'ı kavm-i Firavun'a irsal buyuruldukları vakitte, tekzib-i ayat ile henüz vasfolunmamışlar idi. Nasıl vasfolunabilirlerdi ki tekzib; izhar-ı ayat-u mucizattan, izhar-u ayat-ı mucizat muşarun ileyhimanın su-i kavme zehablarından, zehabları da iman ile emirden muteahhardır. Ancak mürsel-ü ileyhim olan kavmin bundan sonra hikâye buyurulacak kahr-u tedmire istihkaklarının illet ve sebebini beyan için sıfat-ı mezkure ile tavsifleri Hazreti Resûl-ü Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimize hikaye buyurulduğu zaman şerefsudur etmiştir.

(Ve cealnâ meahu)

Zarf: (cealnâ) ya muteallakdır

(Ehâhu)

(Cealnâ) 'nın meful-ü evvelidir. (266)

(Hârûn)

(Ehâhu)'den bedeldir.³³⁹: yahud anın atf-ı beyanıdır. Harun; esami-i Arap'tan değildir. İsm-i acemdir.

(Vezîran)

(Cealnâ)'nın mef'ûl-ü sânisidir. “Cealnahu fi-evveli'l-emri veziran lehu” demektir. Yani “emr-i mütena-yı davette i'la-yı kelimedede muvazeret ve muavenet etmek üzere biraderi Harun aleyhi's-selam'ı da ânın maiyetine verdik.”

(Vezîr) Ağır yük manasına olan vizr'den müştaktır ki vav'ın kesriyledir. Taraf-ı eşref-i padişahiden kendine tevdi buyurulan mesalih-i amme-i mülkiyenin rüyet-ü temşiyetini deruhte idüp ol babda metbu-u mefhamına hizmet ve muavenet eden mukarrab-i hasa “vezir” denir ki bizim ıstılahımızca sadrazam olacaktır. Vüzera-yı saireye vezir tabiri bil-kuvvedir yahud mevkul-i uhde-i rüyetleri olan umur-u velayeti rüyet eylediklerine mebnidir.

Ber-vech-i bala vezir muavin manasına da gelir. Celis, mucalis manasına geldiği gibi.

Vizr vav'ın kesriyle günah manasına da müstameldir. (Liyahmilu (267) evzarahum)³⁴⁰ kavlı-i kerimindeki evzar günah manasına olan vizr'in cemidir. Günaha vizr'in mana-yı diğeri olan sekıl de tabir olunur.

(Ve liyahmilunne eskalehum ve eskalen maa eskalihim)³⁴¹ kavlı-i keriminde cemi sıygasıyla varid olduğu gibi.

Şurası da malum olsun ki Allâh teâlâ'ya vezir ıtlak olunmaz. Başka birisi için de Allâh teâlâ'nın veziridir denmez.

Kadı Beydavi aleyhi'r-rahme (ve cealna meahu ehahu harune veziran yuvaziruhu fi'd-daveti ve İ'la-i'l-kelimesi) ibaresiyle – ki emr-i mana-yı davette i'la-yı kelimedede ana muavenet eder demektir. Mana-yı vizarete işaret etmiştir.

³³⁹ Bedel şol tabidir ki ibarede maksud bil-ifade o olup metbuu tevtie olarak zikrolunur. –Zihni efendi.

³⁴⁰ Nahl, 16/25.

³⁴¹ Ankebut, 29/13.

Müfessir-i müşarun ileyhın vezire: fiil-i muzari manası vererek anı yuvaziruhu diye tefsir etmesi ifade-i istimrar içindir.

İ’la-yı kelime: izhar-ı tevhidden ibaret olup mecaz-ı marufdur. “Men katele litekune kelimetullahi hiye’l-ulya fe huve fi sebilillah” hadis-i şerifinde varid olduğu gibi.

Yine müfessir-i müşarun ileyh Tāhā sūre-i şerifesinde “veştikaku’l-veziri imma minel-vizri bi mana’s-sakali liennehu yahtemilussakale an emirihı ev minel vizri ve hüve l melceu lieennel emira yatesımu bi reyihı ve yelteciu ileyhi fi umurihi” demiştir. Bu āyet-i celilede ise mana-yı evvele işaret etmiştir. Burada vezirin mana-yı saniye hamli temehhule muhtaçtır.

Vızr’ın “vizruke”n evvelkisi vav’ın kesriyle ikincisi vav-ı vezayı mucemenin fethiyle olup evvelkisinin manası anifen beyan olunmuştu. (268) İkincisi kal’a ve istihkam misilli sığınacak yere denir (kella la vezar) nazm-ı celili ruz-ı cezaad sığınacak yer yok demektir.³⁴²

Kemalpaşazâde demiştir ki vezaret nübüvvete münafı değildir. Zira bazen zaman-ı vahidde enbiya-yı müteaddide ba’s olunur, yekdiğere muavin olmaları kendilerine emir buyurulurdu.

Kadı Beydavi kelim-ı sabıkını takiben “ve la yunafı zalike müşareketuhu fi n-nübüvveti liennel-müşarikikeyni fil-emri mütevazirani aleyhi” demiştir ki: hazreti Harun aleyhi’s-selam’ın hazreti Musa aleyhi’s-selam’a vezir olması nübüvvette müşareketine munafı değildir. Zira bir işte müşarık olanlarol babda yekdiğere muavindirler demektir.

Muhaşşi-i muhakkık-ı Şihabuddin Hafacı der ki: hazreti Müfessirin bu kelamı “ve vehebna lehu min rahmetina ehahu harune nebiyyan”³⁴³ āyet-i celilesine işarettir.

³⁴² Kul likulli men vezera kella la vezera -Zemahşeri.

³⁴³ Meryem, 19/53.

Vezaret nübüvvette iştirake münafî olmadığı gibi nübüvvet de vezarete münafî değildir. Zira Harun aleyhi's-selam her ne kadar mansıb-ı celil-i nübüvveti haiz idiyse de sahib-i şeriat cenab-ı Musa aleyhi's-selam olup Hârun aleyhi's-selam şeriatte ana metbu idi. Nitekim vezir-i azam dahi hazreti sultana tabidir.

Nazm-ı celiledeki (ve cealna) tabir-i dil-pezirî de nübüvvet-i seniyye-yi cenab-ı Harun'a işaretidir. Şu kadar ki müfessir-i müşarun ileyhî "lienneyl-müşarikiyeyni ilaahir" kavlı-i müsamahanadan hali değildir. Zira bina-yı tevazur müşareket için olmağla hazreti Musa aleyhi's-selam'ın da birader-i mükerrerleri Harun (269) aleyhi's-selam'a vezir olması lazım gelirdi. Halbuki Musa aleyhi's-selam birader-i mükerrerleri Harun aleyhi's-selam'ın veziri değildi. Binaenaleyh kayd-ı tebeiiyetten labüddür. Ve leza kitab-ı mecidde "ve vehebna lehu" buyurulmuş da meahu lafzı olmaksızın vecaalnahu nebiyyen buyurulmamıştır.

Kadı'nın maksadı: imam Fahrüddin Razi'nin dediği olacaktır ki sıfateyn beyinde münafaat yoktur. Zira hazreti Hârun aleyhi's-selam'ın hazreti Musa aleyhi's-selam'a vezir, muin ve zahir olduğu halde nübüvvette de şerik olması mümteni değildir.

(Fe kulnâ)

Kail: huda-yı biçün, muhatap Musa ve Hârun'dur aleyhimesselem. "Kulnâ lehuma hıyneiz" takdirindedir.

(İzhebâ ila'l-kavmillezîne kezzebu bi âyâtinâ)³⁴⁴

Harfiyyen tercemesi şudur:

"Mûsâ ve Hârun'a dedik: gidiniz şol kavme ki anlar bizim âyâtımızı tezkîb inkar eylediler"

Bu kavimden maksud: kavm-i Firavun'dur ki ehl-i Mısır'ın halis aslı olan Kıpti taifesidir. Bunlar kıpt bin Hâm bin Nuh aleyhi's-selam neslinden münşaidirler. Âyât ile

³⁴⁴ Furkân, 25/36.

de maksud: Musa aleyhi's-selam'ın yed-i aliyyesinde zuhur eden mucizat-ı bahiredir ki mahhallinde mufassalen mezkûr olduğu üzere dokuz mucizedir. (270)

İbare-i müfessere-i atıye; Āyet-i celiledeki mahzufatı gösterir. Fekulna'zheba ile firavne ve kavmihi yani el Kıptu ve zeheba ileyhim akibe emrina ve emerahum ve enzarahum fekezzebuhuma yani hazreti Musa ve Hârun bu emr-i ilahi ile memur olunca derhal Mısır'a gittiler Firavun ve kavmini imana geliniz diye davete ibtidar, azab-ı ilahi ile inzar ettiler. Fakat şekavet-i ezeliyyesiyle mahkûm oldukları içün kabul-ü imandan eba ve istinkaf ile muşarun ileyhimayı müstemirran tekzibde ısrar ettiler demektir.

(Fe demmernâhum)

İsra zalike't-tekzibi el-müstemir

(Tedmîren)

Aciben hailen la yukaderu kaderuhu ve la yudraku kunhuhu

Biz de o tekzib-i müstemir akabinde anları gayet acip, hail, korkunç bir surette ger-kabı kahr-u dimar eyledik ki akl-ı beşer anın keyfiyyetini takdir, kunhunu idrak edemez demektir.

Malumdur ki tedmir: helak eylemek manasıdır binaenaleyh fe demmernahum tedmiren; fe ehleknahum ihlaken demektir. İmdi burada bir sual varid olur. “Fa” harfi takib içindür. Halbuki kavmin helaki hazreti Musa ve Hârun aleyhimü's-selam'ın Mısır'a zehabları akabinde (271) vaki' olmamış, belki bir müddet-i medideden sonra vukua gelmiştir.

Bu suale şu cevabı vermişler:

Burada takip: hüküm itibariyledir. Vukuu itibariyle değildir. Şöyle ki o salikan-ı badiye-i dalalin kahr-u tedmiri her ne kadar ezmine-i mütetaveleden sonra vukua

gelmişse de cenab-ı Kahhâr-ı Mûteâl'in anları kahr-u nikal ile hukm-i tekzibleri akibinde idi.

Şöyle de cevap verilebilir:

Bârî teâlâ ve tekaddes hazretleri burada kıssanın ihtisarını irade buyurmakla yalnız haşıyyetini vakıanın evveliyle ahirini zikreyledi. Zira bi-tuliha kıssadan maksud: iki şeydir; biri ilzamu'l-hucceti bi'seti'r-rusul, diğeri istihkaku't-tedmiri bi-tekzibihim.

Bir de tekzib-i ayat, eğer âyât-ı ilâhiyyeyi tekzibe hamlolunursa nazm-ı celil cay-i eşkal değil, yok ayat-ı nübüvveti tekzibe hamlolunursa o vakit deriz ki; her ne kadar lafzen mazi ise de maksud müstakbeldir. Kezalik fe demmernahum kavlı-i şereifinden dahi maksud müstakbeldir. İşte müfessirin-i izamın takibde saha-peyra-yı vucud olan tevcihleri beyan olundu. Şu kadar var ki hükm-ü ilahi kadim olduğu cihetle takip: vukuu itibariyle olmayıp haber ihtimaliyledir diye tevcih etmek haiz-i şerefi evleviyettir. (Konevi) (272)

Kavluhu Teâlâ:

(Ve kavme Nûhin lemmâ kezzebu'r-rusule agraknâhum ve cealnâhum li'n-nâsi âyeten ve e'tednâ li'z-zâlimîne azâben elîmen)³⁴⁵

Terceme-i meâl-i münifi: kavm-i Nûh'u da yad et ki bunlar vakta ki hazreti Nûh aleyhi's-selam'ı ve andan evvel ba's olunan rusul-ü kiramı yahud yalnız hazreti Nûh aleyhi's-selam'ı yahud Berahime gibi bi'set-i rusul-ü izamı inkâr eylediler. Kendilerini tufan ile garak-u helak eyledik. Ânların iğrakını yahud kıssa-i acibesini de nasa büyük bir ayet ve nişane kıldık ki her gören yahud her işiten andan hissa-rıbay ibret ve basiret olsun. O zalimler için dünyada gördükleri şedaidden başka derdnak bir azabamade eyledik yahud tekzib-i rusülde anların rahına hemvarına suluk eden her kavm ve şahıs için de bir azab-ı elim hazırladık.

³⁴⁵ Furkân, 25/37.

Tefsir ve İzahı: sūre-i Furkân'da bera-yı tesliyet-i cenab-ı Mustafa irad buyurulan kısas-ı enbiya aleyhimü's-selâm'dan ikincisi kıssa-i Nûh aleyhi's-selam'dır.

(Ve kavm-i Nûh)

“Ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem! Yâd et,” manasını müfid olan (273) “uzkur” takdiriyle yahud mabadında gelen agraknahum kavlı-i kerimiyle müfesser olan muzmarla mansuptur. Şıkk-ı saniye göre makabline “ve lekad ateyna” kavline matufdur. “fe demmernahum” kavline değil atfû'l-kıssa ale'l-kıssati kabilinden olması da caizdir. Bu surette uzkur takdiri üzerine atıf caiz olur.

(Lemmâ kezzebu'r-rusul)

Bakılsa burada rusulun ifradı yani siyga-i müfredle iradı lazım gelirdi. Binaenaleyh bunun tefsirinde üç vecih beyan olunmuştur:

I- Kavm-i Nuh'u da yad et ki vakta ki hazreti Nûh aleyhi's-selâm'ı da ândan evvel ba's olunan diğer rusül-ü kiramı tekzib eylediler.³⁴⁶

Ândan evvel meb'us olanlar Şis ve İdris aleyhi's-selam'dır. Hazreti Âdem aleyhi's-selâm'ı da o meb'usin-i mütekaddiminden addedebiliriz.

II- Kavm-i Nûh'u da yad et ki vakta ki Nûh aleyhi's-selam'ı tekzib ettiler.³⁴⁷

Lakin rusul-ü kiramdan birini tekzib etmek ifsadda cümlesini tekzib etmek gibidir. Zira peygamberan-ı kiramdan birini tekzib anın yed-i aliyyesinde zuhur eden mucizâtı kadh-u ta'n eylemekten başka suretle mümkün olamaz. Bu ise cümle peygamberlerin tekzibini muktezidir. Bir de (274) peygamberan-ı ızamın kaffesi usul-ü dinde müttetik ve müttehiddir. Binaenaleyh her kim usul-ü dinden bir şeyde anlardan birini tekzib ederse usul-i dinde cümlesini birden tekzib etmiş gibi olur.

³⁴⁶ Bu veçhe göre er-rusul'de ki lam ahd içündür.

³⁴⁷ Bu veçhe göre de lam, iddia ve istilzam tarikiyle istiğrak içündür.

III- Kavm-i Nûh'u da yad et ki bunlar vakta ki Berahime gibi mutlaka bi'set-i rusûlü inkâr eylediler.³⁴⁸

“Kezzebu” deki tekzib inkardan ibarettir.

Berahime hiçbir kimse için bi'set sabit değildir. Bi'set aklen müstahildir diyen Hunud'dan bir taifedir ki sahib-i mezhepleri olan “Berham” nam şahsa nispet olunurlar. Taife-i Berahime: kavl-ü racih üzere hazreti Nuh aleyhi's-selam'dan muahhar olmasına göre tefsirde vecheyn-i evvelin ile iktifa, ercehu evla olduğunu Konevi merhum beyan etmiştir. Anın için Ebussuud Efendi merhumun pur-kar-ı hamesi bu vecih üzere dair olmuştur.

(Ağraknâhüm)

“Kendilerini tufan ile gark-u helak eyledik.” İğrak: gark eylemek, “garak” dahi ras'ubun fi'l-mader ki suyun dibine çökmek demektir. Bu cümle-i cemîle kavm-i Nuh'un keyfiyet-i tedmirini mübeyyen-i isti'naftır.

Ka'bi demiştir ki: “fırak-ı kevn mütemadiyen nüzul-ü baran ile beraber (275) gavrazimindeki sular sert-eser ruy-i zemin bir bahr-i bi-giran kesildi.”

Kavm-i Nûh'u helak eyleyen tufan-ı meşhur işte bu veçhe ile hevlengiz saha-i zuhur olmuştur.

(Ve cealnâhum li'n-nâsi âyet)

Anların keyfiyet-i iğrakını da kıssa-i acibesini de nas için büyük bir ayet ve nişane kıldık ki her gören yahud her işiten andan hıssarubay-ı ibret ve basiret olsun.

“Āyet”: bir nişan ve destan demek olup “vecealnâ”nın mef'ûl-ü sanisi, “li'n-nâs”da “cealna”nın zarfıdır.

³⁴⁸ Bu surette de lam; cins yahud astiğrak-ı hakiki içindür.

(Ve e'tednâ li'z-zâlimîne azâben elîmen)³⁴⁹

O zalimler için dünyada gördükleri şedaidden başka ahirette de dertnak bir azab-ı amade eyledik. Yahud tekzib-i rusûlde anların rah-ı nahemvarına sülûk eden her kavim, her şahıs için bir azab-ı elim hazırladık.

İmam Fahrüddin Razi: bu mana-yı sani ile tefsir eyledikten sonra mana-yı evvele işaretle “zalimin”den maksud: Kavm-i Nuh olması da muhtemeldir.

Mevki-i izmarda izhar yani “ve e'tedna lehum” buyurulmayıp da “e'tedna liz-zalimin” buyurulması o gûruh-ı mugrakın ve hasirinin zulûmlerini tescil, tekzib ve inkarda hadd-ı marufu tecavûz ettiklerini izan içindir. (276)

Kavluhu Teâlâ:

(Ve Âden ve Şemûde ve Aşşâbe'r-Ressi ve kurûnen beyne zâlike keşîran ve küllen çarabnâ lehu'l-emşâle ve küllen tebbirnâ tetbîran)³⁵⁰

Hulâsâ-i meâl-i münîfi: kendilerine meb'us olan peygamberleri tekzipleri sebebiyle Âd ve Semûd kavimlerini de ashab-ı Ressi de kavm-i Nûh ve Âd ve kavm-i Âd ve Semud aralarında ashab-ı Resse gelinceye dek nice ehl-i i'sarı da helak eyledik ki bu halikinin mikdarlarını Alîm, Habîr olan Allâh'dan başkası bilmez. Ümem-i hâlike-i mezkureden her birine peygamberan-ı izam vesatatlarıyla o bulundukları küfr-ü measiden zacir ve mâni' olacak nice kısas-ı acibe beyan eyledikse de kendileri andan gayr-ı müteessir, bilakis küfr-ü udvanda isyan-u tuğyanda musırr oldukları cihetle biz de her birini acip, hail bir suretle helak eyledik.

Tefsîr ve İzah: Bu âyet-i celile bera-yı tesliyet irad buyurulan kısas-ı enbiyadan üçüncü kıssayı hakidir.

³⁴⁹ Furkân, 25/37.

³⁵⁰ Furkân, 25/38-39.

(Ve Âden)

“Ve kavme Nûhin” kavlı-i kerimi üzerine matufdur. Ad: “Hûd aleyhi’s-selam” meb’us olduğu kavmin adıdır. (277)

(Ve Şemûd)

Salih aleyhi’s-selam’ın kavmi olan bir kabile adıdır. Kabile itibariyle gayr-ı munsarıfdır. Eb-i kabile ismi olmak itibariyle de munsarîf olur. Se’nın zammıyla da zebanzeddir. Hatta Qur’ân-ı Kerim’de zammla da kıraat olunmuştur.

(Ve Aşhâbe’r-ressi)

Ashab-ı Ressi hakkında müfessirin-i izam vucuh-u adide beyan etmişlerdir. Evvelen: “Ress” nedir anlayalım.

Ressi: içerisi taşla örülmüş kuyuya denir. Bir de ress: mahsus bir kuyu ismidir ki; Semûd kavminin bakiyyeleri anı istimal ederlerdi.

İşte “Ashâb-ı Ressi” bunlar olacaktır.

Ashab-ı Ress: rivayete göre putperest idiler. Cenab-ı Rabbi’l-izzet kendilerine Şuayb aleyhi’s-selam’ı ba’s eyledi. Hazreti Şuayb anları İslam’a davet etmişse de müfid olmadı. Kavim hazreti Mûşarun ileyhi izan ve izdiradan hali kalmadı. Bir gün kefare-i merkuma kuyunun etrafında müctemi’ oldukları halde nagihan yer çöküp cümlesi zir-i zemine geçerek gözden nihan oldu.

Bu bir rivayettir.

İmam-ı Fahreddin Razi, vucuh-u saire ile beraber bu rivayeti de nakil eyledikten sonra bervech-i ati bizi irşada himmet buyurmuştur.

Malum olsun ki sözün doğrusu Ebu Müslim’in dediğidir. (278) Mûşarun ileyh Ebu Müslim demiştir ki: bu rivayattan hiçbirisi ne Qur’ân ile ne de bir haber-i kaviyyul-

isnad ile malum olmayıp, ihbar-ı ilahi ile bilinen yalnız şudur: Kudemadan ashab-ı Ressi namında bir taife-i gayr-ı haife var idi ki küfürleri sebebiyle hak-i helake serilmiştir.

(Ve kurûnen beyne zâlike keşîran)³⁵¹

“Ashâbe’r-Ressi” kavli üzerine matuf olup “ve ehlekna kurunen kesiran” takdirindedir.

Kadı Beydâvî “ve ehle a’sarin” ibaresiyle asarın murafidi kurun olduğunu ifsah eyledikten sonra kurunun müfredi olan karn: zamandan kırk sene müddete denir. “Bir karn”: yetmiş yahud yüz yirmi yıldır diyenler de var.

İmam Fahreddin Razi’nin tahsisine göre evvelkisi: “neh’a”nın ikincisi: İmam Ali kerremallahu veçhe ve radiyallahu anh’ın kavli olup üçüncüsünün kaili Mefâtihi’l-Gayb’da musarrah değildir.

Lakin esahh ve eşher ekvale göre bir karn: zamandan yüz sene müddete denir. Zira a’lamu’l-enbiyâ sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri bir çocuk hakkında “iş karnen” diye dua buyurmalarıyla o çocuk tam yüz sene muammer oldu.

Karn’ın daha çok manaları vardır. Ezcümle “karn”: şol ümmet ve cemaate de denir ki o tabaka bilcümle ahirete gidip anlardan ferd-i vahid kalmamış ola. (279)

“Kurûn-i hâliyye”, “kurûn-i mâziyye”, “kurun-ı vusta” birinci karn-ı hicri, bir karn geçti gibi tabirat lisan-ı Osmâniye’de de de mustameldir. Şu kadar ki musairlarımızın asra iltifatları daha ziyadedir. Mesela ondördüncü asırdayız derler ki hicret-i seniyye-i nebeviyyenin bin dört yüzüncü senesi içindeyiz demektir.

(Beyne zâlike)

Ümem-i hâlike-i mezkûreye işaretir.

³⁵¹ Furkân, 25/38.

İsm-i işaretin tezkîri mazûkire itibariyledir. Sahib-i Keşşâf der ki: bazen eşya-yı kesire zikrolunur da sonra o eşyaya “zalıke” ile işaret olunur. Muhasip: a’dad-ı mütekasire hesap eder de sonra “fe zake’l-mahsubu evil-madudu” manasına olarak “fe zalike keyte ve keyte” der.

İsm-i işarete sıyga-i bu’dun ihtiyarı da tahkir-ü hayz-ı itibardan tebidleri için olduğu malum dekayık-ı şınasan-ı edeptir.

(Keşîran)

“Kavm-i Nuh ve Ad ile kavm-i Ad ve Semud aralarında ashab-ı Resse gelinceye dek o kadar akvam küfür ve tekzipleri sebebiyle düçar-ı kahr-ı idam olmuştur ki anların mikdarını Alîm, Habîr olan Hüdâ-yı Mûteâl’den başkası bilmez” demektir. Kekavlihi: “la ya’lemuhum illallah.”³⁵² Bunun içindir ki (280) “kezeben-nesabune” buyurulmuştur. Nesabun: marifet-i ensaba intisap iddia edenlerdir.

“Keşîran” lafz-ı şerifi “kurûnen” kavlı-i kerimine sıfat vaki olmuştur. Efradı da cem’i yahud aded manası itibariyladır. “Ve besse münhuma ricalen kesiren” bunun naziridir.

Şu kurun-ı mutevassıtanın şunun-ı ahvalini hikâyede böyle beyan-ı icmalî ile iktifa buyurulması: şöhrette garabet-i kıssada mezkûr olan kavm-i Ad ve Semud mesabelerinde olmadıkları içindir.

(Ve küllen)

Şol muzmarla mansubdur ki, bu kelime-i celilenin maba’dı: o muzmara dalldır. Zira darb-ı mesel tezkir-ü tahzir ifade eder. Ve ol mahzuf ki tenvin ana ivaz olmuştur. Ya esbab-ı helakleri zikr olunmayan ümem-i halikinden yahud esbab-ı helakleri

³⁵² İbrahim, 14/9.

zikrolunan ve olunmayan ümemin cümlesinden ibarettir. Çünkü kavm-i tevhid, kavm-i Firavun'dan muhka olan şey âyât-ı ilâhiyeyi inkâr ve peygamberleri tekzibleri hususu olup yoksa mazrubeden adem-i tesirleri değildir.

Bu surette “ve küllen” kelime-i celilesinin meal-i münifi: zekerna ve enzerna kulle vahidin min el-mezkurine demektir.

(Ve küllen çarabna lehu'l-emşale)³⁵³

Ümem-i halike-i mezkureden herbirine peygamberan-ı izam vesatatlarıyla (281) o bulundukları küfür ve measiden zacir-ü mâni' olacak nice kısas-ı acibe beyan ve tezkar, kendilerini azab-ı şedidimizle inzar eyledikse de kendileri andan asla müteazzı ve müteessir olmayıp küfr-ü udvanda zülm-ü isyanda ısrar gösterdikleri cihetle.

(Ve küllen)

Biz de anların her birini yani yalnız bazısını değil hepsini..

(Tebberna tetbîran)

Acip, hail birer suretle helak eyledik.

Bu âyet-i celile umem-i merkumenin kable'l-inzar düçar-ı tebbar olmadıklarını mübeyyendir. Çünkü “ve ma kunna muazzebine hatta neb'ase rasulen”³⁵⁴ âyet-i celilesi de nâtık olduğu üzere âyet-i ilahiye bunun üzerine caridir.

Tetbir: teftit demektir.

Teftit: bir şeyi doğrayıp zire zire eylemek. Tetbir: tebra manasınadır. Teşdid-i teksir ve mübalağa içindir. Tebara sabere vezninde kırmak manasınadır.

³⁵³ Furkân, 25/39.

³⁵⁴ İsrâ, 17/15.

Tetbir ihlak manasına da müstameldir. Tebber helak manasına isimdir. Ve minhu

Kavluhu Teâlâ:

(Ve la tezidi'z-zâlimine illâ tebbara)³⁵⁵ ey helâken. (282)

Kavluhu Teâlâ:

(Ve lekad etev ale'l-karyetilletî ümtîrat meţarassev-i efelem yekûnu yeravnehâ bel kânû lâ yercûne nuşûran)³⁵⁶

Terceme-i meâl-i münifi: müşrikin-i Kureyş berâ-yı ticaret diyar-ı Şâmiye'ye gittikçe elbette biddefaat bu karyeden geçtiler ki ahalisinin su-i amelleri sebebiyle üzerlerine hıcarâtil-azap yağmıştı karyelerini hak ile yeksan, kendilerini mahv-ü bi-nişan eylemiştir. Aya onların neye uğradıklarını oradan gelip geçtikçe görmediler mi ki andan ibret alıp imana gelsinler. Gördüler amma hissa-ruba-yı ibret ve intibah olmadılar. Zira o gördükleri asar-ı tebbarı ehl-i Qur'ân'ın maasiyetleri sebebiyle vukua gelmiş bir ceza-yı Bari diye telakki etmezler belki anı tesadüfe, ittifaka hamlederler. Aferineş cihanın illet-i mertebesi olan ceza-yı uhreviye inanmazlar. Nufüs-ü beşeriyenin öldükten sonra tekrar dirileceğini ummazlar ki ümem-i asiye-yi salifenin asar-ı helakine nigh-i inzâr itibar olsunlar da imana gelsinler.

Tefsîr ve İzah: Kureyş bazı ümem-i halikenin asar-ı helakini görmüşler iken yine müteazzı olmadıklarını beyan için Bâri Teâlâ hazretleri

(Ve lekad etev)

Buyuruyor ki bu kavî-i kerim beyan-ı mezkûr için sevk olunmuş bir cümle-i (283) müstenifedir. Filvaki kefare-i Kureyş'in berâ-yı ticaret diyar-ı Şâmiyye'ye gittikçe ümem-i hâlike-i salifeden bazılarının ezcümle Lut kavminin asar-ı helakini görmüşler

³⁵⁵ Nuh, 71/28.

³⁵⁶ Furkân, 25/40.

idi. Maahaza yine müteazzı ve mütenebbih olmayıp küf-ü inadilerinde ısrar göstermişler idi.

Bu cümle-i celilenin harf-i kasekle tasdiri mazmununu mezid takrir içindir. “Ve billahi lekad eta kureyşun fi metacirihim ile’ş-şami” takdirindedir.³⁵⁷

Bu Ebussuud Efendi merhumun tefsiridir. Kadı Beydavi “ve lekad etev” yani Kureyşen merru miraren fi metacirihim ile-şşami.

Bundan anlaşılır ki eta fiilinin “ala” ile teaddiyesi mana-yı mururu mütezammın olduğu içindir. Hazreti müfessirin muraren demesi de çünkü sebep-i murur ticaret olup Kureyş’in bera-yı ticaret diyar-ı Şâmiyye’ye azimetleri ise yalnız bir kere değil çok kere vaki olmuş olmalıdır.

(Ale’l-karyetilletî ümṭirat matarashev-i)

Kureyş berâ-yı ticaret diyar-ı Şamiyye’ye azimetlerinde biddefaat o kasabadan geçtiler ki ahalisinin su-i amelleri sebebiyle üzerlerine hıcaratü’l-azap yağmışda kasabalarını hak ile yeksan, kendilerini mahv-u bi-nişan etmiş demektir.

Karyeden maksud Lût kavminin kasabasıdır. Aleyhisselâm. (284)

Tefâsir-i şerîfenin beyanına göre bunlar beş kasaba idi. Dördü canib-i asumandan dehşet-efza-yı nuzûl olan lukat-ı alud taşlarla mahv-u nabud olup yalnız biri ki anın ahalisi fiil-i şeni-i ma’hud ile me’luf değiller idi. Necat bulmuştur. Kasabat-ı mezkurenin azamı Sedum idi. Bunun lafzında ihtilaf olundu. Kimisi sin ve dal muhmeleteyn ile Sedum, kimisi zal-i muceme ile savap, dal-i mühmele ile hatadır dedi. Ezheri: zal-i muceme ile sedum ism-i acemidir diye tashih etti. Sıhah’da dal-i mühmele ile mazbuttur. Keşf’de der ki: mutemedun aleyh olan Ezheri’in sözüdür. Ecber-u min sezum diye cebr ile misil olan sezum fil-asl kasaba-i mezkure kadısının ismi olup sonra galebe-i istimal sebebiyle kasabaya dasezum denildi.

Kadı Sezum’un cevriini şu yolda rivayet ederler:

³⁵⁷ Mutecir ey ezminetü ticaratihim fel-mütacir cemi-i müteccir ve huve ism-ü zamanun.

Bir gün Sezum'un huzuruna iki kimse gelip biri diğerin zimmetinde bin dirhem alacağı olduğunu beyan ile aleyhine ikame-i dava eyledi. Müdde-i aleyh de borcunu mukırr olup lakin bunun vadesi beş sene sonra hulul edecektir. Tamam-ı müddette parayı getirdiğimde belki bu adamı bulamam. Bunu o vakte kadar haps eyleseniz ki parayı getirdiğimde anı hazır bulup malını kendine teslim edeyim dedi. Kadı Sezum dahi müdde-i aleyhin bu sözü ile müddeasını beş sene tevkif etti.

(Ümtirat)

İmtârdan fiil-i maziye meçhuldür.

“Mațar” ki hem yağmura denir hem yağmura uğratmak manasınadır. (285)

Hayr-u menfaatte ve imtar ki hemze'nin kesriyle yağdırmak manasınadır. Azap da müstameldir. “Matarani fûlanun bi-hayrihi” derler ki “esabeni bi-hayrin” demektir. İmtar'ın da bu ayet-i celileden başka “ve emtarna aleyhim mataran fesae mataru'l-münzerine” nazm-ı celili gösterir.

(Mațara's-sev'i)

Es-sev'u maddesi ki fil-asl kötülük ve bedlik manasına isimdir. Mutlaka insan-ı mağmum, münfail gussanak eden şeye denir. Gerek umur-u dünyeviyeden ve uhreviyeden gerek ahval-i nefsiye ve bedeniyeden ve gerek ahval-i hariceden fevat-ı mal, fıkdan-ı hamim-ü sadık gibi sonra birer münasebetle mana-yı mahsusada istimal olundu. Ve sin'in feth-u zammiyle fark edildi. Ezcümle sin'in zammıyla afet ve arızalarda, fethiyle şerru's-şurda istimal eylediler. Mataru sev'i: ehl-i Sedom üzerine nazil olan hicaratü'l-azaptan kinayedir. Bunu Kadı Beydavi'nin “ümtirat aleyha'l-hıcaratu” tefsiri ifsah eder. “aleyha”nın zamiri karyeye raci ise de maksud; ehl-i karye olduğunu Konevi tasrih edüp tefsirinde “ala ehliha” demiştir.

Nazm-ı celilin Farisiyesi olmak üzere sahib-i Ruhü'l-beyan: “ve berguzeştend bir anı şehir ki bârân-ı bed-barid” yani “bir vesenenin baranı da şod” ibaresini yazmıştır.

(Efelem yekûnü yeravneha)

Hemze-i istifhamiyye inkâr-ı vukuu içindir. Yani istimrar-ı teceddüdü (286) üzerine nefy-i inkâr menfiyi isbat içindir. “Elem yenzuru nazaran sahihan felem yekunu yeravneha” takdirindedir.

Kadı Beydavi: “efelem yekunu yeravneha fi-mirari mururihimfe yesteizzune bima yeravne fiha mina asari azabillahi”. Ebussuud Efendi: “efelem yekunu” de fa atıfa olup medhulünü iktiza-yı makamına göre mukadder bir fiil üzerine atfetmiştir deyüp beyan-ı atıfda da “ey elem yekunu yenzurune ileyha felem yekunu yeravneha fi-mirari mururihim li-yetteizu bima kanu yuşahıdunehu min asari’l-azabi ev ekanu yenzurune ileyha felem yeravha”³⁵⁸ yolunda hameran-ı makal olmuştur.

İmam Fahreddin Razi de: yani enne Kureyşen merru miraran kesiraten fi mütecarihim ile’ş-şami ala tilkel-karyetilleti ühliket bil-hicarati minessemai felem yekunu fi-mururihim yenzurune ila asari azabillahi ven nekalihi... demiştir.

“Fi mirari mururihim” tabiri: muzarideki mana-yı istimrara ve “kane”deki tekrara işaretir. Bunun içindir ki “efela yeravneha” buyurulmuştur. Halbuki efela yeravneha tabiri daha muhtasar ve daha zahir idi.

Evet tabir-i mezkûr: istimrar-u tekrara işaretir. Zira burada (287) olduğu gibi “kane” muzariye mukarin olursa istimrar-ı teceddüyi ifade eder. Lakin nefyde değil menfide.

Hulasa-i meâl-i münifi şudur:

Aya mükerreren yanından geçe geçe o seringun olan karyedeki asar-ı azab-ı ilâhiyi müşahede etmediler mi, ta ki o hal-i ibret iştimalden her asan olup imana geleler.

Ahval-ü asar-ı mucibesini re’yu’l-ayn müşahede etmişler iken tezekkür-ü ittiazı terk etmelerinden dolayı bu Kureyş’i tevbihdir.

(Bel kânû lâ yercûne nuşûran)

³⁵⁸ Fe’l münkeru evvelu terkinnazari ve ademirruyeti ve fissani adem-i rüyeti mea tehakukinnazarilmucibi leha -Ebussuud.

“Bel”: edat-ı ızraptır. Lisanımızda da “ki” ilavesiyle müstameldir. Medhulü cümle olduğuna göre ızrabın manası: makablini ibtal demektir.

Takdiri: ehl-i kuranın neye uğradıklarını oradan gelip geçe geçe görmediler mi ki andan ibret alıp imana gelsinler. Gördüler amma hissaruba-yı ibret ve intibah olmadılar: Zira o gördükleri asar-ı tebbarı ehl-i kuranın maasiyetleri sebebiyle vukua gelmiş bir ceza-yı Bari telakki etmezler. Belki ittifakıyyata haml ederler. Aferineş cihanın illet-i müterettibi olan ceza-yı uhreviye inanmazlar. Nüfus-u beşeriyyenin öldükten sonra direleceğini ummazlar ki ümem-i asiye-yi salifenin asar-ı helakine nigh-endaz itibar olsunlar da imāna gelsinler.

Şu kadar var ki ceza-yı dünyeviye maasiyetlerini sebep diye telakki etmediklerini tasrihden ise anın müstelzimi olup afireneş cihana gayet olan ceza-yı uhrevinin inkarını zikr ile iktifa, bu inkâr cezadan da (288) bi-tariki’l-kinaye adem-i tevakku-u nüşür manasına olan reca-yı nüşür ile tabir ve eda buyurulmuştur. Güya mana-yı ayet-i kerime bu imiş gibi Ebussuud Efendi merhum mealen tercemesi sebk eden “bel kanu yunkırune’n-nuşurel-müstetbia lil-ceza-i’l-uhrevi ve la yerave li nefsin minen-nufusi nüşüran aslen maa tahakkukıhi hatmen ve şumulıhi li’n-nasi umumen ve ittiradihi vukuan fe keyfe ye’terifune bil-cezai’d-dünyeviyyi fi hakk-i taifetin hassaten mea adem-i ittiradihi vel-mulazemeti beynehu ve beyne’l-measi hatta yetezekkeru ve yeteazzu bima şaheduhu min asaril-helaki ver innema yahmilunahu alel-ittifaki” ibare-i Arabiyyesini irade eyledi.

Yahud kavli-i celil-i mezkûr: Anifen beyan olduğu veçhile terk-i tezekkürle tevbihten daha büyük bir cünha ile- ki adem-i tevekku-i nüşurdur- tevbiha intikaldır.

Kadı Beydavi aleyhirrahme de: “bel kanu keferaten la yetevakkaune nüşüran ve la akıbeten fe lizalike lem yenzuru ve lem yetteizu fe merru biha kema merarat rukabuhum ev la ye’melune nüşüran kema ye’muluhu’l-mümiune tanean fi’s-sevabi. (Ev) la yehafunehu ale’l-lugatittehamiyyeti” ibaresiyle mana-yı ızrab ve recayı ifsah etmiştir.

“Reca” ki ummak ve dilemek tabiriyle lisanımıza terceme olunabilir. Fi’l-asl “intizaru’l-hayr” manasınadır. Bu ayet-i celilede ise müşrikin-i Kureyş için “ânlar

nuşuru reca etmezler” buyuruluyor. Bu nuşurda ise (289) anlar için hayr mutesavver değildir. Binaenaleyh Kadı Beydavi şu recayı atiyü’z-zikr üç vecihle tefsir eylemiştir.

1-Recâ: Zikrul-hssi ve iradetül-ammi tarikiyle mecazen tevakku manasınadır ki bir şeyin vukuuna müterakkip ve müntazir olmak demektir. Terekküp ve intizar ise hayra da şerre de şamildir. Binaenaleyh “la yercune nuşuran” nazm-ı celili “la yetevekkaune nuşuran” takdirindedir.

Hulasa Sanadid-i Kureyş bera-i ticareti Şamiye’ye gittikçe Sedom’dan mükerreren geçtiler. Aya orada kavm-i Lut’un aleyhi’s-selam asar-ı tebbarını görmediler mi? Gördüler amma anlar kafır ve ahireti münkir olduklarından ne nuşura terekküp ve intizar ederler ne de akibete. Binaenaleyh öyle mucib-i intibah olacak asara bakıp mutteiz olmazlar da oradan kendilerinin binek develeri gibi gafilane geçiyordular demektir.

2-Burada reca: mana-yı hakikiyesinde müstameldir. Fakat nuşur ile maksud: Nuşur-u küffar değil hayr-ı müstetbi’ olan nuşur-ı müslimindir.

“La yercune nuşuran” Kureyş Sedom’dan mükerreren mürur edip kavm-i Lut’un aleyhi’s-selam asar-ı tebbarını müşahede eylediler. Amma anlar münkir-i ahiret olduklarından müslimin için hayr-i müstetbi’ olan nuşuru ummazlar ki küfürlerinden rücu edeler demektir. Çünkü encam-ı akibete sevab-ı ahirete muntazir olanlar ancak müminlerdir.

3-Lugat-ı Tehamiyece burada reca: mana-yı bemide müstameldir ki mana-yı aslisi olan ümid ile tekabül eder. Bu surette “la yehafune nuşuran” diye tabir olunur. “Anlar münkir-i ahiret olduklarında nuşurdan korkmazlar” (290) demektir ki, bu halde nuşur-u mezkur ile maksud nuşur-u küffar olmak lazım gelir.

Mamafih İmam Fahreddin Razi’nin tahkikına göre burada reca: mana-yı hakikiyesine mahmuldür ki intizaru’l-hayrdan ibaret olan ümit demektir. Zira tevvab-ı ahiret ümidi olmasa insan metaib-i tekalife demektir. Meşak-ı nazar ve istidlale tahammül etmez. İmdi ahirete inanmayan bit-tabii sevab-ı ahiret ümidinde bulunmaz. Anın için o meşak ve metalibe tahammül etmez. İşte vucuh-u mesrudenin akvası budur. Hele vech-i salis pek zaifdir.

(Rukab: binek develerine denir. Cemaze gibi. Müfredi: rahile'dir. Lafzından müfredi yoktur. Rukab: üzengiye de denir. Ancak Kadı Beydavi'nin ibaresinde maksud o değildir.) (291)

Kavlühü teala:

(Ve izâ raevke in yettehzûneke illa huzuven e hazellezi beašellâhu rasûlen in kâde le yuđillûnâ an âlihedinâ levlâ en sabernâ aleyhâ ve sevfe ya'lemûne hîne yeravne'l-azâbe men eđallu sebîlen e raeyte men ittehzaze ilâhehû hevâhu e fe ente tekûnu aleyhi vekîlen em tehsibu enne ekšerahum yesmeune ev ya'kılûne in hüm illâ ke'l-en'âmi bel hüm eđallü sebîlen)³⁵⁹

Bir de o gürûh-u hâsirîn: seni gördükçe istihzaen bu, o kimse midir ki Allah ânı peygamber diye ba's eyledi. Hakikat hazreti peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem dilferib sözleriyle ve tevhide davet hususunda fart-ı içtihadı, müddeasını isbat için hucec-i mucizat olmak üzere zihne yerleşen delailin kesreti iradı sebebiyle az kaldı ki bize alihemizden yüz çevirtsin. Tabir-i diğer az kaldı ki alihemizden bizi büsbütün vazgeçirsin yalnız alihemizin adetlerinden değil az kaldı ki kendilerinden bile bizi dur ve mehcür etsin. Eğer alihemizin uluhiyetlerine itikadda sabitkadem olmayup da ibadetleriyle temessük etmemiş olaydık diye zeban-ı ala-yı hezeyan olurlar.

Anlar küfürlerinin inatlarının müstevceb olduğu azab-ı ahirette aynen görecekleri vakit ziyade gümrah olan kimdir bilecekler. (292)

Ya Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem gördün mü şu herifi ki yani şu bedbahta bak ve anın haline taaccüp et ki hüccet-i bahireyi, burhan-ı mümeyyizi sem-i kabul ile istima'dan külliyyen bil-agrazı hevasını kendine ilah ittihaz edip rüşd-ü hidaye mütabeati terk ile nefis ve hevaya mutabaat gösterip emr-i ilahi ile dinini o esas-ı fasid üzerine bina ediyor. Hevesat-u şehavat-ı nefsanıyyesine uyduruyor. Öyle bir din ile

³⁵⁹ Furkân, 25/41-44.

mütedeyyin oluyor ki o dini ne acilen (dünyada) ne de acilen (ukbada) kendine bir nef'u faidesi olmuyor. Demek ki o kimse nefsü'l-emirde hevasının perestişkarıdır. İmdi böyle hevasından başkasını muta' ve mabud tanımayıp da fermanber-i heva olan kimseyi sen rüşd-ü hüdaya davete nasıl istitaatyab olabilirsin ki o şu halet-i redie üzere kalmakla ezelde mahkûm olmuştur.

Tabir-i diğer anı hevasına ittibadan sen mi hıfz edeceksin sen mi hafız olacaksın sen anın hafızı değilsin yahud sen mi anı şirk-ü measiden men edeceksin o ise işte hevasını ilah-ı muta' ittihaz edip anın bende-i fermanberi olmuştur. Senin vaaz-u nasihatın ana kâr etmez.

Sen zanneder misin ki anların ekseri hakk-ı sem'i kabul ile iştirirler yahud sen zanneder misin ki anların ekseri ayat-ı mucizatta tedebbür ve tefekkürle hakkı kabul ederler de menkulat ve makulattan deliller getirerek kendilerini müncine-i İslâm'a idhal etmeye çalışıyorsun? Ânların ekseri kulaklarını çınlatan âyât-ı beyyinat ile adem-i intifa'da müşahede edegeldikleri delail-ü mucizat ile adem-i tedebbürde (293) heman en'am gibidirler. Yani o misilli ayat-ı mucizattan kat'an müstefid olamamakta en'ama benzerler. Belki bunlar en'amdan da ziyade gümrahdırlar.

Tefsîr ve İzâh: Cenâb-ı Münzil-i Qur'ân bu sure-i celilede müşrikin-i Kureyş'in evvelen; nübüvvet-i seniyye-i Muhammediye'yi inkarda ve ana dair şüpheler iradındaki mübalağalarını saniyen; peygamber-i meal-i kester efendimiz hazretlerini gördükçe yekdiğere; "bu o kimse midir ki Allâh ânı rasul diye ba's eyledi" diyerek zeban-dıraz-ı istihza olduklarını, adem-i tasdik ile kanaat etmeyüp imansızlıklarına -istihza ve istihkar gibi- bri muamele-i narevayı da ilave eylediklerini beyan edip (ve iza raevke in yettehizuneke illa huzuven e hazellezi beasellahu rasulen ilaahir) buyurmuştur.

Tefsir-i Ebussuud'da Tefsîr-i Hâzin'de Tefsîr-i Rûhu'l-beyan'da hame-guzar-ı tahkik olduğuna göre bu âyet-i celile Ebu Cehil hakkında nazil olmuştur. Ebu Cehil, Ebu Süfyan gibi bazı yaran-ı kadimi ile Mekke-i Mükerrema'de hazreti risaletpenah efendimizin yanından geçtikçe yekdiğere "bu o kimse midir ki Allâh ânı rasul diye ba's eyledi" diyerek zebandıraz-ı istihza olurlardı. Malumdur ki Ebu Cehil, fahr-ı alem efendimizin aşiretinden olmakla beraber düşmanlarının eşedd-ü eledeyy-i idi. Anı bu bi-edepliye, bu düşmanlığa sevk eden de şüphe yok ki hasedi idi. Akıbet Bedir gazasında

kuşde-i şimşir-i aduvv-u tedmir-i İslamiyyan oldu. Ebu Süfyan ise o gaza-yı ekberde nasılsa tahlis-i geriban idip muahharan feth-i Mekke günü delalet-i Abbas ile radiyallahu anhüma ile Müslüman oldu. (294)

(İza)

Zarf-ı zamandır. Şart manasını mutazammın olmağla cevap-ı muktezıdır. Bu ayet-i celilede “iza”nın cevabı muzmar ve tabir-i diğerle mahzuf³⁶⁰ evvelen “kavildir.” Nazm-ı celil “ve iza raevke mustehziine kalu e beasellahu haze rasulen” takdirindedir. Bir de o güruh-u hasirin seni görünce müstehzıane olarak bu o kimse midir ki Allah, anı rasul olarak ba’s eyledi diye zeban-ı alay-ı hezeyan olurlar demektir.

“İza” ile cevabı beynindeki (yettehızuneke) cümlesi mu’terizadır. Yahud “iza”nın cevabı (in yettehızuneke illa huzüven) kavlı-i celili olup (e hazellezi beasellahu rasulen) kavlı-i şerifi dahi muzmarla muhka olarak ittihaz-ı hüv’ü mübeyyen cümle-i müste’nifedir. Evla olan da budur. Zira şartı cevabıyla takip etmek asıldır.

(Raevke)

Ru’yetten fiili-i mazi cemii siygası olup zamir-i gaip kefare-i Kureyşe racidir.

(İn)

Edat-ı nefiydir. Binaenaleyh anı edat-ı istihza olan illa veliy etmiştir. (295)

(Yettehızuneke)

İttihazdan muzaridir. “İn yettehızuneke” seni ittihaz etmezler demektir.

İttihaz: ehaze gibi almak manasına olan tehazeden iftialdir ki ta’nın ve ha’nın fethiyledir. Ta-i asliye ile ta-i iftial idgam olunmuştur. İttihazın aslını beyanda akval-i saire de vardır.

(İllâ)

³⁶⁰ “Muzmar”la “mahzuf” tabirleri beyinde fark yoktur. Lakin bazı ulema muzmar: şol yerde istimal olunur ki muzmarın zahir yahud mikdar-ı eseri ola. Mesela muzmar, makulün nasb-ı mahallisidir. Çünkü makul kavildir. Amma mahzuf öyle değildir diye beynehumada fark beyan eylemişlerdir.

Harf-i istisnadır. Bu biri basit, diğeri mürekkep olan iki nev'idir. Buradaki basittir.

(Hüzüven)

Hezl-i suhriyye tabir-i diğeri istihza eylemek manasına masdar olup iki vecihle tefsir buyurulmuştur. Vech-i evvele göre bir muzaf takdiriyle “ma yettehızuneke illa mevdia huzvin” vech-i saniye göre fi'lun bi-mana meful olup “mehzuen bih” demektir.

(E hâzallezi beasallâhu rasûlen)

Bu iza'nın cevabı olan kavli mahzufdan sonra muhkidir. Yahud iza'nın cevabı olan “in yettehızuneke” cümlesinin isti'naf -ı beyanisidir yahud “yettehızuneke” fiilinin failine hal-ü vaki olan kavlin mekulu olup “yestehziune bike kailine e hazallezi beasallahu rasulen” takdirindedir. Bu, o kimse midir ki Allah anı ba's eyledi (296) diyerek seninle ya Muhammed istihza ederler demektir.³⁶¹

Terceme-i Fârisiyyesi olmak üzere sahib-i Ruhul-beyan “aya is kes anist ki o rah bir ingiht-ı huda ve furustad-ı peygamber” ibaresini yazmıştır.

İşaret: tahkir içindir. Zira haza kelimesi iş'ar-ı istihkar için de istimal olunur.

İsm-i mevsulün aidi mahzufdur. Beasehu takdirindedir. Rasulen ândan haldir.

(İn kâde)

Muhakkıkin-i müfessirin buradaki in harfinin müşeddedi olan inne'nin muhaffefi olduğuna işaret olmak üzere innehu kade diye tefsir etmişlerdir. İn-i muhafafenin alameti kendinden sonra bir lam-ı meftuha bulunmaktır. Nitekim bu ayet-i celilede vaki olmuştur.

³⁶¹ Bu mana kavli celili mezkurun hal olmasına göredir. Atide tafsilen beyan olunacağı veçhiyle “ba's”ın aslı: bir şeyi bir semte asara ve tevcih eylemek manasına mevzu olup meali-i saire andan müteferri'dir. “velev şî'na le beasna” kavlinin zeyline müracaat oluna.

(Le yudılluna an âlihedinâ)

Bervechi meşruh in-i muhaffefe ile in-i müşeddedenin arası işte şu lam ile fark olunur. Zamir-i şan mahzufdur. Kadi: ennehu kade -ey karabe muhammedun- le yudilluna ey le yusarrifuna an ibadetiha bifart-ı ictihadihi fidduai ile't-tevhidi ve kesreti ma yuriduhu mimma yesbiku ile'z-zihni bi ennea hucecün (297) ve mucizatun ibaresiyle tefsir etmiştir ki hakikat hazreti Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem dilferib sözleriyle ve tevhide davet hususunda fart-ı içtihadı müddeasını isbat için hucec-ü mucizat olmak üzere zihne yerleşen delailin kesret-i iradı sebebiyle az kaldı ki bize alihemizden yüz çevirtsin demektir.

Bunun terceme-i farisiyyesi olmak üzere İsmail Hakkı merhum “bedrest-i nezdin-i bud ki o bisahn-ı dilferib ve biseyyar-i cehd der daveti izhar-ı delail ber müdde-i hod kemrah-i koned ve ba'z dared mara ez perestiş hudayani ma” ibare-i farisiyyesini Ruhu'l-beyan'da yazmıştır. Ebussuud Efendi merhum dahi “le yudılluna an alihetina ey le yusaarifuna an ibadetiha sarfen külliyyen bi haysu yub'iduna la an ibadetiha fakat” tabir-i veciziyle tefsir eyledikten sonra “vel-udulu ile'l-izlali li-gayeti dalalihim bi duai enne ibadeteha tarikun seviyyun” demiş ve hakka ki selaseti cihetiylebunda Kadı Beydavi'yi geçmiştir. Az kaldı ki alihemizden bizi büsbütün vazgeçirsin. Şöyle ki alihemizin yaknı ibadetlerinden değil kendilerinden bile bizi dur-u mehcur edecek raddeye getirdi demektir.

Derece-i nihayedeki azgınlıklarından naşı büdlere tapmayı reh-i rest sanırlardı. O cihetle sarafeden idlale udul eylediler. Yani: le yusarrifuna demeyip le yudilluna dediler.

(Lev lâ in sabernâ aleyhâ)

Lisan-ı müşrikinden hikâye buyurulan bölümün tetimmesidir. (298)

Âlihemin uluhiyetlerine itikatta sabitkadem olmayıp ibadetleriyle temessük etmemiş olaydık demektir. Bu kelamın emsalinde levla kelimesi min haysullafzi değil,

belki min haysu'l-mana hukm-ü mutlakı takıyyet mecrasına caridir.³⁶²nitekim Ahsenü'l-Kasas'da “ve lekad hemmet bihi ve hemme biha levla en rae burhane rabbihi”³⁶³ kavlı keriminin tefsirinde de işaret etmişizdir.

Hakka davet isbat-ı müddeaya nübüvvet hususunda seyyid-i kainât aleyhi efdalu't-tahiyyât efendimizin cedd-u cehdi öyle bir hale baliğ olmuştur ki yine küffarın itirafıyla sabit olduğu üzere o muannitlere din-i kadimlerini ister-istemez terk ettirmeye yaklaşmıştı.

Te'vilât-ı Necmiyye

Müşrikin-i Kureyş, sıfat-ı celile-i nübüvvet ve risaleti beşere yakıştıramadılar da “bu o kimse midir ki Allah ânı rasul diye ba's eyledi” dediler. Bu şuna işarettir idrakleri hissiyata maksur olanlar nübüvvet ve risaleti hiss-i zahirle göremezler. Zira nübüvvet ve risalet ancak nur-u ilahi ile müeyyed olan nazar-ı basiretle idrak olunur. O guruh-u hasirin de ise bu basar-ı basiret mefkud, idark-i hakaik nabud idi. Binaenaleyh vakta ki hazreti fahr-ı risaletten o vakte kadar hiç işitmedikleri sözleri işittiler. Şaşakaldılar da işi istihzaya dökerek “bu, o kimse midir ki Allah anı (299) rasul diye ba's eyledi. Halbuki o da bizim gibi beşerdir yemeye içmeye muhtaçtır” dediler.

Mesnevi-i Maneviye

Ger yagan ra kıyasez-hodmekir

Gerçi maned der nebşitin şir şir

Cümle alem zin sebeb kemrah-şid

Kem ki zi-abdal hakk agah şid

Hemseri ba-enbiya bir da-şikend

Ol-yare hemçü hod penda-şikend

³⁶² Lienne'l-cezae ve ma fi hukmihi la yetekaddemu ale's-şartı iz levla fi mana's-şartillezi hüve kaydu'l-hukmi fil-cezai ve haza mezhebul-Basriyyin ve indel-kufiyyin ale's-şartı -Konevi.

³⁶³ Yusuf, 12/24.

Güfte ibnin ma beşer işan beşer
Ma-i işan beste-i hava-bim-ü hor
İbn nidanskend işan ez ammi
Hest farkı der-meyan bi-münteha
Her düğün zenbur hor-dend ez-mahalli
Lin şod-zinniş-ü zan diğەر asel
Her düğün ahu-kiya hor-dend ve ab
Zin yeni sergin-şid zan-u meşin nab
Herduni hor-dend ezin abhor
İbn yeni hali ve an pir ez-şükür
(Ve sevfe ya'lemune hine yeravne'l-azabe me edalle sebilen)³⁶⁴

Kefere-i merkumenin son sözleri olan “in kade leyudilluna an âlihetiha” kelamına cihet-i cenab-ı Bari'den cevaben: “anlar o küfürlerinin, inatlarının müstevceb olduğu azab-ı ahirette aynen görecekleri vakit ziyade gümrah olan kimdir bilecekler” buyuruluyor. (300)

Bu ayet-i celile hem vaidi hem de Allâh teâlâ ânların azabını imhal etse de ihmal buyurmayacağına dair tenbih-i havidir.

Li müellifihi
Zalimlere mehil olmasa matlub-u ilahi
Bir demde yıkar alemleri mazlumların ahı
(Sevfe)
Sin gibi harf-i istikbaldir. Burada vaki olduğu gibi muzari evvelinde bulunur.
(Sevfe ya'lemune)

³⁶⁴ Furkân, 25/42.

“Elbette ve in teraha” diye tefsir buyurulmuştur. Gecikse de elbette bilecekler demektir.

(Hıyne)

Vakit manasına zarf-ı zamandır.

(Hıyne yeravnel-azabe)

Azabı görecekları vakit demektir.

(Hıyne) az veya çok zaman manasına isim dahi olur ki müddet tabir olunur.

(Hel etâ ‘ale’l-insâni hıynun)³⁶⁵

“Hıyne yeravne’l-azabe” deki azab azab-ı ahiret olduğu gibi Bedir de o cümledendir. Çünkü seramedan-ı müstehzi’in-i Kureyş o gaza-yı ekberde şemşir-i ateşbar-ı müslimin ile sakır makır olmuşlardır.

(Men eğallu sebilen)

(Ya’lemûne)’yi muallık³⁶⁶ iki mefulü makamına kaim cümle-i istifhamiyyedir.

(301)

Müşrikin-i müstehzi’in-i Kureyş nebiyyü’l-huda efendimizi idlal zımında dalale nisbet etmişlerdi. Çünkü “le yudılluna” demişlerdi. Vakıa bir kimse nefsinde dall “gümrah” olmadıkça diğeri idlal edemez. Binaenaleyh Barî teâlâ ve tekaddes hazretleri anları “azabı gördükleri vakit gümrahter kimdir anlarlar” diye reddeyledi. Demek ki anların azabını imhal etse de ihmal buyurmaz.

Sebilin dalal ile vasfı mecazdır. Gümrah ile de maksud; o yolun salıkleridir.

Burada şayan-ı dikkat birkaç nokta vardır ki anları da beyan etmezden mebhâs-ı diğere geçemeyiz.

³⁶⁵ İnsan, 76/1.

³⁶⁶ Et-talik; ibatlu-l amel ala sebili-l vucubi lafzen.

Ekmel-i beşer sallallahu aleyhi ve sellem efendimize hasedlerinden naşi şiddetle adavet gösterenlerden Ebu Cehil gibiler zât-ı Akdes-i risaletpenâhilerine tesadûf ettikçe “bu mudur o kimse ki Allâh ânı rasul diye ba’s eyledi” yolunda zebandırız-ı istihza olurlardı. Bu ise hakikat bir cehl-i azimdir. Zira anların bu istihzaları hazretleri peygamberin ya suret-i münevvere yahud sıfat-ı mukaddeselerine ait olmak lazım gelip evvelkisi hele zahirü’l-butlandır. Çünkü emlehü’l-enbiya aleyhi’s-selâm efendimiz suret-i hilkatçe Kureyş’in ahseni idi. Bu yar-u ağyarın şهادetiyle sabittir. Maahaza farz edelim ki öyle değilmiş burası muhakkak olarak malumdur ki cenab-ı risaletmeab efendimiz (ben hak peygamberim zira sizlerden suretçe zibaterim) diye bu suretle iddiayı temeyyüz buyurmamışlardır. Belki (ben peygamberim zira sahibü’l-mucizatımın (302) büyüğü de hazreti Kur’ân’dır. Siz de madem ki lûgat-ı Arabiyede, fesahat-ı lisaniyede namdarsınız Kur’ân’ın en kısa surelerinden birini olsun tanzir ediniz) derler idi.

Yok eğer küffarın istihzadan maksudları sıfat-ı mukaddeselerine ta’riz idi ise bunun da butlanı evvelkiden azhardır. Zira fahr-ı cihan efendimiz (benim yedimde bu mucizeler zuhur ediyor. Siz de ise zuhur etmiyor. İşte davayı sübutta benim sadık olduğuma bu bir kaviyy-i burhandır. Sizin inad-u inkarınız bahiru’l-butlandır) diyerek bu hususda anlardan temeyyüz iddiasında bulunurlardı. O guruh-u hasirin hasede-i bidin ise hüccet-i risaletpenahiye kadhu ta’n ile o yolda mukabeleye muktedir olamadılar. İmdi hakikatte istihzaya mustehak olanlar kendileridir. Lakin daima mübtıl-i âcizin kârı budur. Hasmina delil ile mukabeleden aciz kalınca aczini istihza ile örtmeye çalışır heyhat.

Bir de âliheminin ulûhiyetlerine itikatta tabetakaddüm olmayıp da ibadetleriyle temessük etmemiş olaydık hazreti Muhammed’in sallallâhu aleyhi ve sellem’in tevhide davet babındaki cedd-ü iştiha ve gayet kuvvetli deliller iradı sebebiyle az kaldı ki bize âliheminin perestişinden yüz çevirtsin meâlinde olarak “in kade le yudilluna an âlihetina lev la en saberna aleyha” dediler. İşte anların böyle demeleri de birkaç şeye delalet eder.

1-Hazreti Peygamber’in ânlara âlihe ittihaz ettikleri esnama tapmaktan yüz çevirtmeye çalışmasını idlal tesmiye eylemeleri o guruh-u hasirinin alihelerini tazimde

hadiyussubul efendimizin de kendilerini ibadet-i esnamdan sarf-ı tahvile mezid-i sa'y-ü içtihadını isti'zamda mübalağa ettiklerine bu mübalağalarını da “işte hak budur” diye itikat edegeldiklerine delalet eder.

2-Müşrikin-i Kureyş'in “in kade le yudilluna an âliheta lev la en saberna aleyha” demeleri; kendilerini ibadet-i evsandan (303) vazgeçirmek hususundaki fart-u cedd-i içtihad-ı risaletpenâhiye delalet eder. Zira hazreti fahr-ı risaletin o babda fart-i cedd-ü cehdini göremeselerdi böyle demezlerdi. Fil-hakikada öyle idi. Zira fahr-ı alem efendimiz kavminin imanına olan şiddet-i arzuları cihetiyle evvel-i emirde irad-ı delailde itirazat-u vakıalarına i'ta-yı cevapda enva-yı muamelat-ı bi-edebanelerine sabr-u tahammülde mübalağa buyururlardı.

3-Ehl-i inkârın bu ifadeleri rasul-ü ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem efendimizin tevhid-ü nübüvvet babında irad buyurdıkları delaile asla itiraz etmediklerini, muarıza-yı vakıalarını mahz-ı cuhudana ve mukallidane itiraf demektir. Zira “lev la en saberna aleyhâ” sözü cuhud-u taklide işarettir. Eğer delail-i mesrude-i cenâb-ı risaletpenâhiye bir güne itirazları olaydı cahillerin de'b-i dirini olan cuhud ve ısrar-ı mücerred zikirden ise o itirazı zikrelemek evla idi. İşte bu da heriflerin hüccet-i katıayı cenâb-ı risaletpenâhi tahtında makhur olup ellerinde mücerred ve kahtdan başka bir şey bulunmadığına edell-ü delildir.

4-Bu âyet-i celile delalet eder ki herifler hüccet-i baliğa-yı risaletpenahinin zuhurunda divaneye döndüler. Çünkü evvelen hazreti (304) mukaddeseleriyle istihzaya kalkıştılar. Sonra da “eğer cuhud-u ısrar ile kendine mukabele etmeseydik az kaldı idi ki bizi mabud ittiha ettiğimiz büdlere perestişten vazgeçirsin” diyerek bir vasf-ı cemil-i aliyye bulundular. İşte şu kelam-ı ahir heriflerce de hazreti seyyidü'l-enbiyanın kuvvet-i hücceti, kemal-i akl-u kıyaseti müsellemler olduğuna delildir. Kelam-ı evvel ise – ki suhriyye ve istihzadan ibarettir – ancak sezavar-ı cuhhal ve acizindir. Öyle delil-i kaviyy, akl-ı metin olan hâkime layık değildir. İmdi bunlar madem ki hazreti peygamberin delil-i akva-yı delail, aklı da kâmil olduğunu itiraf ile beraber (bu o kimse mi ki ânı Allâh bize rasul diye gönderdi) yolunda istihzalara kalkıştılar. Bu muamele-i mütenakızaları emr-i celil-i risaletpenâhi de mütehayyir gibi olduklarına delalet eder.

İşte bu hayretleri sebeptir ki bir aralık ve kahıtı ele alıp istihzaya kalkışrlar. Bir aralık da ol hazreti risaleti ancak alim, kâmil kimseye sezavar olan evsaf-ı celile ile vafederlerdi.

Ba'de ezin malum olsun ki Hâk Sübhânehu ve teâlâ hazretleri anların bu kelimat-ı mütenakızalarını hikâye buyurduktan sonra meslek-i nahemvarlarını üç vecih ile tezyif buyurdu.

Evvelkisi (sevfe ya'lemune hıyne yeravnel-azabe men edallu sebilen)³⁶⁷

İkincisi: (era eyte men ittehaze ilahehu hevahu e fe ente tekunu aleyha)³⁶⁸

Üçüncüsü: (em tehsedu enne ekserahum yesmeune ev ya'kılune).³⁶⁹

Evvelkisi şüphe yok ki anlar için bir tezyifdir. Zira kendileri (305) vakta ki hazreti Seyyid-i kâinâtı (in kâde le yudılluna) kavillerinde idlal ile vafeylediler. Huda-yı azze ve celle hazretleri de (şol azabı ki kendileri için andan kurtuluş yoktur. Görecekleri vakit mudıll kimdir, dall kimdir anlarlar) diye tev'id buyurdu. işte istidlal-u nazardan irazlarına teamilerine mebnî anede-i merkume için bu bir vaid-i şeditir.

İkincisi de tezyif-i diğerdır. Zira (era eyte men ittehaze ilahehu hevae e fe ente tekunu alaeyhi vekilen)³⁷⁰ nazm-ı celilinin mana-yı şerifi şu oluyor ki kefare-i merkumenin delailden iraz ile sırf bir cuhud-i cahilanede ısrar göstermeleri mücerred maglub-u taklid olmalarındandır. Heva ve heveslerini kendilerine ilah ittihaz etmişlerdir. Heva ve heveslerini rehber edinip -delil-i ana ittibaya mâni' olsun olmasın – ânın münkâd emir ve fermanı olmuşlardır.

İstidrad

Bazı ebhâs-ı şerife:

Evvelkisi.

(Era eyte)

³⁶⁷ Furkân, 25/42.

³⁶⁸ Furkân, 25/43.

³⁶⁹ Furkân, 25/44.

³⁷⁰ Furkân, 25/43.

Bu bir kelime-i celiledir ki i’lamda da sualde de istimale sahiptir. Burada ise hevasına mağlup ve tabi olan şahsın cehlinden taaccüptür. Muhatap; hazreti rasul-ü ümmi lakapdır. Cenâb-ı rabbü’l-izzet kefere-i Kureyş’in (306) akval-ü ef’al-i kabihalarını hikâye ile akıbet-i hal ve meallerini beyan buyurduktan sonra o güruh-u hasirinin bu şenaat-i halleri garabet cihetiyle taaccübe şayan olduğunu tenbih yolunda habib-i edibine hitaben buyuruyor ki:

“Ya Muhammed! gördün mü şu herifi ki – yani şu herife bak ve anın haline taaccüp et ki hüccet-i bahireyi, burhan-ı mümeyyizi sem’ı kabul ile istimadan bilkülliyeye i’raz ile hevasını kendine ilah ittihaz edip, rüşd-i hidayete mutabaatı terk ile nefis-ü hevaya mutabaat gösterip emr-i dinini anın üzerine bina ediyor. Hevesat-ü şehavat-ı nefsanîyesine uyduruyor. Öyle bir din ile mütedeyyin oluyor ki o dinin ne acilen (dünyada) ne âcilen (ukbada) kendisine bir faidesi olmuyor.³⁷¹ demek ki o kimse nefsü’l-emirde hevasının perestişkarıdır. İmdi böyle hevasından başkasını muta’ ve mabud tanımayıp da her halde fermanberi heva olan kimseyi sen rüşd-ü hudaya davete nasıl istitaatyab olabilirsin ki o şu halet-i redie üzere kalmakla ezelde mahkûm olmuştur.”

Şu kayd-ı âhirden labüddür³⁷² zira nebiy-i huda efendimiz hazretleri hevasına tabi ve muti olan rehpeymayan-ı vadi-yi şekadan nice kimseleri hidayete davet etmiş, anlar da davet-i vakıaya icabetle mazhar-ı saadet-i ebediye olmuştur. “Ev yükalu ennehu âmmın hussa minhü’l-badu.”

Demek ki menfi olan icabete makrun bulunan davete istitaattir. Mutlaka istitaat değildir. (307)

Şurası da malum olsun ki burada “ilâh” muta’-ı mutteba’ için müsteardır ki din olacak.

Kadı Beydavi de “eraeyte men ittehaze ilahehu hevahu” ayet-i kerimesi zeylinde (bi en etaahu ve bena aleyhi dinehu la yesmeu hucceten ve la yubsıru delilen) demiştir.

³⁷¹ Ke ibadeti’l-evsani ve tahrimi’l-behairi ve’s-savâibi -Konevi.

³⁷² Kayd-ı ahir şu halet-i redie üzere kalmakla ezelde mahkûm olmuş olmalarıdır.

Konevi der ki “la yesmeu sem’a kabulin ve la yubsiru delilen bi-nazari’l-itibari” demektir. Yani menfî olan mutlaka sem’u ebsar değil, sem’u kabul ve itibara makrun olan ibsardır. Ana bin hüccet-i bahire getirsen asla kulak asmaz, dinlemez. Bin delil irad etsen nazar-ı itibara almaz.

Buradaki hüccetle maksud delail-i nakliye, delil ile de maksuda yat-ı akliye-i afakiyye-i enfusiyyedir. Evvelkisi mesmuattan, ikincisi ise mebsarattan olmakla “la yesmeu huccten ve la yubsiru delilen” deyip evvelkisinde semi’, ikincisinde ibsar ile tabir etmiştir.

Müfessir müşarun ileyhın “bi en etaahu ilaahir” kavli de hevayı ilah ittihaz kılmakla maksud: teşbihe mahmul olduğuna işarettir.

Bir de anifen (ilah): muta’ı mütteba’dır ki din demektir denilmesi; fermanberi heva olan kimse emr-i dinini anın üzerine bina ettiği, yani umur-u diniyesini hevesat-ı nefsanıyyesine uydurduğu içindir.

İkincisi:

(İttehaze ilâhehu hevahu)

“İttehaze ilahehu ma yahvahu” yahud “ilahen yehvahu” demektir. “ittehaze (308) hevahu ilahehu” manasına olarak maklubdur diyen de var ise de bu kavil zayıftır. Zira (ittehaze ilahehu hevahu) kavli-i kerimi hasr ifade eder ki “lem yettehız li-nefsihi ilahen illa hevahu” manasını müş’ırdır. Bu mana ise inde’l-kalb hasıl olmaz.

Üçüncüsü

(E fe ente tekunu aleyhi vekilen)

Ânı hevasına ittibadan sen mi hıfz edeceksin? Sen mi ana hafız olacaksın? Sen anın hafızı değilsin.

Bu imam-ı Fahrüddin Razi’nin tefsiridir.

Ânı şirk-i meâsîden sen mi men edeceksin? O ise işte hevasını ilâh-ı muta’ ittihaz edip anın bende-i fermanberi olmuştur.

Bu da imam Beydavi’nin tefsiridir.

“Vekilen” kelime-i celilesini “hafizen” ve “hafızan” diye tefsir etmişlerdir.

Dördüncüsü

(Leste aleyhim bi musaytırın ve ma ente aleyhim bi cebbârin)³⁷³

“La ikrahe fi’ d-din”³⁷⁴

Bu akval-i kerime tefsîr-i sadedinde olduğumuz âyet-i celilenin nezairindendir. Kelbi dedi ki: bu âyet-i celilenin hükmünü ayet-i kıtal nesh etmiştir. Sümme’l-istidrad.

Vucuh-u tezyifin üçüncüsü olan “em tehsebu enne ekserahum yesmeune ev ya’kılune” âyet-i celilesindeki “em” harfi em-i munkatıdır ki, (309) edat-ı ıdrab olan “bel” gibi mevki-i ıdrabda yani kelim-i evvelden beyan-ı i’raz makamında kullanılır. Bunun mabadi: makablinden munkatı’ olup em-i muttasılada olduğu gibi kelim-i vahid olmadığından ismine munkatıa dahi denilmiştir. “Em tehsebu”, “bel e tehsebu” manasınadır. İdrab: hallerinin kabihinden ekbahuna intikal içindir. İstifham dahi inkâr-ı vaki içindir. Bu tahirdir. Risaletmeâb efendimiz anları irşad yolunda merhamet-i efraz-ı sudur olan cedd-ü sa’y-i belîğ hidayetpenahileri anları işitir yahud anları takımdan zan buyurmalarından ileri gelmişti.

(Em tehsebu enne ekşerahum yesmeûne ev ya’kılûne)³⁷⁵

Sen zannediyor musun ki anların ekseri Hakk’ı sem’i kabul ile işitirler. Yahud ayat-ı mucizatta tedebbür ve tefekkürle Hakk’ı kabul ederler de menkulat-ı makulattan deliller getirerek kendilerini Müslüman etmeye çalışırsın.

(În hüm illâ ke’l-en’âmi)

Ânların ekseri kulaklarını çınlatan âyât-ı beyyinat ile adem-i intifada müşahede edegeldikleri delail-ü mucizat ile adem-i tedebbürde heman en’am gibidirler. Bu misilli gibi şeylerden kat’an müstefid olamamakta en’ama benzerler.

³⁷³ Gaşiye, 88/22.

³⁷⁴ Bakara, 2/256.

³⁷⁵ Furkân, 25/44.

En'am: hemzenin fethiyle niamın cem'idir. Niamda fetheteynle ve bazen ayn'nın iskanıyla mazbut olup deve ve koyun kısmına denir. Ragıb'ın beyanına göre neam deveye mahsusdur. Zira inde'l-Arab azamu (310) nimettir. Lakin cem'i olan en'am deve, koyun, sığır kısmına ıtlak olunur. Şu kadar ki içleirnde deve olmadıkça en'am ıtlak olunmaz.

(Bel hüm eşallu sebîlen)

Belki ânlar en'amdan da ziyade kemrahdırlar. Zira o deve ve koyun kısmı kendilerine bakan çobanlara munkad olup muhsinlerini musi'lerinden temyiz ederler. Kendilerine nefy olan şeyi talip, mazarrat-ı hissettikleri şeyden müctenibtirler. Bu herifler ise perverdegarlarının ihsanını şeytanın esaetinden fark-u temyiz eylemezler - Sevabı ki azam-ı menafidir- aramazlar. İkabdan -ki eşedd-i mazarrattır- sakınmazlar. Deve ve koyun kısmı eğerce itikad-ı Hâk'dan iktisab-ı hayırdan halidir. Lakin batıl bir itikadda da bulunmaz. Kesb-i şerde eylemez. Ehl-i inkârın hali ise bunun hilafıdır. Hem de en'amın cehaleti kimseye muzır değildir. Bunların cehaleti ise heyecan-ı fitneyi halkı rah-ı Hâk'dan çevirmek gibi mefsedet-i azimeyi muedda olur.

Bir de en'ama dikkat olunsun; bunlar kendilerine ida' olunmuş olan kuvvanın birini tatil ettikleri var mıdır? Bilakis her bir kuvveyi mevdealarını ha-hulûka lehinde istimal edegeldikleri görülür. Kesb-i kemal etmemeleri ise taleb-i kemalde taksirleri sebebiyle değil, belki kuvve-i akileden mahrumiyetleri binaenaleyh adem-i kudretleri cihetiyledir. Bu da medar-ı zem olamaz. Amma o behaim-i sıfattan küffar, kuvve-i akliye ile maktur oldukları halde o kuvva-i şerife-i gariziyyeyi tatil, fitrat-ı asliyeyi taziy' ile cesd-i cu-yi (311) hakikatte taleb-i kemalde kusur ederek bu sebeple eşedd-i azab-ı nikale sezavar olurlar. İşte şu izahat ile tebeyyün eder ki bu mezemmet tezyinat-ı mütekaddimeden ziyade haiz-i şiddettir.

Bu mezemmetteki esbab-ı müşeddede nedir?

Kefere-i merkumenin meslubu'l-ukul ve'l-esmai olmak üzere vasf edilmeleridir. Zira şiddet-i cehl ve inatlarından naşı kalam-ı nebeviyi isga etmezler. İştiseler de tefekkür ve mülâhaza eylemezlerdi. Bu sebepten dolayı akl-ı şuurları yok gibi idi.

İşte şu hali ihtiyar eylemeleri cihetiyle söylenen sözle adem-i intifada tedebbür ve tefekküre adem-i ikdamda lezzat-ı hazıra-yı hissiyyeye ikbal ile taleb-i saadet-i bakiyye-i akliyeden i'razda behaime teşbih olundular. Hatta –bâlâda tafsilen beyan olunduğu üzere– min cihet-i behimiyetten bile dun bir derekeye tenzil edildiler.

Bazı Sualler

Sual-i evvel: niçin “em tehsebu enne ekserahum” buyurulmuş da adem-ü sem’u akıl ile yalnız ekser üzerine hükmolundu. Küll üzerine hükmolunmadı.

Cevap: zira kefer-i Kureyş içinde Allâh’ı tanıyanlar, Hakk’ı bilenler de var idi. Bunların izhâr-ı İslâm’dan iba ve imtinaları ise mücerred hubb-u riyaset sebebiyle bazıları gibi yalnız cehlden naşı değil idi. (312)

Sual-i sâni: bunlar niçin en’amdan bile ziyade kemrah addolundular?

Cevap: Bu suâle birkaç vecihle cevap verilir:

1-Bâlâda da beyan olunmuştu ki behâim makulesi bile besleyicilerine itaat-ü inkıyad gösterirler. Kendilerine ilk veya günlük kasdında olanları seçerler. Nafi olan şeyleri talip, muzır olan şeylerden müctenip olurlar. Küffar ise ne perverdegarlarına itaat ve inkıyad ederler ne de perverdegarlarının ihsanıyla eski düşmanları olan şeytanın esaet-i beynini afrk edebilirler. Sevabı ki – azam-ı menafidir- aramazlar. İkabdan ki-azam-ı mazarrattır- ictinab etmezler.

2-Kulubu en’am eğerçe ilm-ü irfandan halidir. Lakin – mutekadat-ı “meat-tasmim ala hılahı ma hüve aleyhi” itikad eylemekten ibaret olan – cehl ile de mali değildir. Küffârın ise kulub-u kasiyeleri hem ilimden tehiyyedir, hem de cehil ile muttasıftır. Zira bunlar bilmezler, bilmediklerini de bilmezler. Belki bilmedikleri halde alim geçinirler.

3-En'âmın adem-i ilmi kimseye zarar vermez. Küffarın cehli ise menşe-i zarar-ı azimdir. Zira anların cehilleri heyecan-ı fitne ve fesada hercümerç-ü ibade, sedd-i rad-ı sedada sebep olup.

4-En'am bir şey bilmez çünkü hilkati icabınca taleb-i ilimden acizdir. Cehele-i küffar ise fitraten talepten aciz olmayup belki kemal-i istidad-ı talebi haizdirler. İmdi adem-i isti'dad-ı fitriyesi cihetle talepten aciz olan, istihkak-ı zemimde talebe kadir olupda maahaza mücerred su-i ihtiyarı sebebiyle talebi terk edenle elbette müsavi olamaz. (313)

5-En'am adem-i ilimden dolayı ikaba müstehak olmaz. Amma insan adem-i ilimden dolayı azam-ı ikaba müstehak olur.

6-Bazı nâsın mezhebine göre en'am behimiyetleriyle beraber yine cenab-ı perverdegar-ı tesbihden hali değildir. Nitekim Allahu teala “ve in min şey'in illa yüsebbihu bihamdihi”³⁷⁶, (elem tera ennellahe yescüdü lehu men fi's-semavati) ile kavlihi (ve'd-devabbi)³⁷⁷ ve kale (ve't-tayru saffatin kullun kad alime salatehu ve tesbihahu)³⁷⁸ diye buyurmuştur. Böyle olunca Allah'ını bilmeyen küffarın dalali en'amın dalalinden eşedd ve azam olmak lazım gelir.

Sual-i şâliş: Hâk sühbhanehu ve teâlâ hazretleri madem ki bunlardan sem'u akli nefy eyledi, dinden i'razları sebebiyle kendilerini zemme layık görmemeli, irşad için kendilerine peygamber de göndermemeli idi. Zira nahistin-i şart-ı teklif: akıldır.

Cevap: nefy-i akıl ile maksud insana azamu bahşayış-i ilahi olan akıl ile adem-i intifalarını beyandır. Yoksa taht-ı teklifde olmayan divaneler gibi bilküllüye meslubu'şşuur idiler demek değildir. Bu gösterilen yolu görmek, söylenen sözü anlamak şânından olmayan kimseye “meğer sen kör imişsin, meğer sen sağır imişsin” demeye benzer.

Ruhu'l-beyân

³⁷⁶ İsra, 17/44.

³⁷⁷ Hacc, 22/18.

³⁷⁸ Nur, 24/41.

Malûm olsun ki Şâni‘i teâlâ ve tekaddes hazretleri ferîşteğah-ı aferide buyurup haiz-i akl-ı kiyaset eyledi. Behaimi yaratıp esir-i kayd-u şehvet eyledi. (314) İnsanı halk edip hissemend-i akıl ve şehvet eyledi. Demek ki şehveti aklına galip tabir-i diğer esir-i kayd-ı şehvet olan kimsenin mertebesidir ki dereke-i behimiyetten de aşağıdır.

Bu manaya mebnidir ki Bārī teâlâ küffâr hakkında (bel hüm edallu sebilen)³⁷⁹ buyurmuştur. Zira insan akli mağlup ve hevayı galip ayaklarıyla şol esfel-i derekata nakledilir ki behaim makulesi yalnız kadem-i şehvetle o dereke-i suflaya balığ olamaz. Akli hevasına galip olan kimse dahi (la ya’sunellahe ma emerahum ve yef’alune ma yu’merune)³⁸⁰ vasf-ı aliyyesiyle tebcil buyurulan melaike-i kiram menzilesindedir.

Emrine galip olan zatta melaikeden hayırlıdır. Yani cenab-ı Hakk’ın muradı ve talebi emr-i kalbine galip olan yahud fena ve beka sıfatlarına isal eden cezebat-ı inayet-i ilahiyesi emri kalbine galip bulunan zatta melaikeden hayırlıdır.³⁸¹ nitekim Bari teala (ulaike hum hayru’l-beriyye)³⁸² buyurmuştur.

Mesnevi

Der hadis-i amid ki yezdan mecid

Halk-ı alem ra-se guna afrid

Yenguruh ra cümle akl-u ilm-i vücüd

Ân ferîştet ve nidandciz sucüd

Nist ender unsureş hırs-u heva

Nur-u mutlak zinde ez aşk-ı huda

Yenguruh diğer ez-daniş teha

Hemçü hayvan ez alef-i der-ferbeha (315)

³⁷⁹ Furkân, 25/44.

³⁸⁰ Tahrîm, 66/6.

³⁸¹ “Ve men galiben ala emrihi” kelamını bu yolda terceme edişimiz: erbab-ı hakikat “galıbun ala emrihi” kelamıyla zikrolunan manaları kıssa ve irade eyledikelerinden nâşidir.

³⁸² Beyyine, 98/7.

O ebyendciz ki estabil ve alef
Ez şekavet gaflest ve ez-şeref
În sumhest ademi zad-u beşer
Nim ezu efrîşte ve nimyîş har
Nim har o mail- süfli bud
Nim diğêr mail-i ulvi bud
Andu kîsm-ı asude ez-cenk-ü harab
Vin beşer-bad-u muhalif der-azab
Vin beşerhem ze imtihan kîsmet şedend
Ademi şeklende vesa ümmet şedend
Yenguruh mustagrak mutlak şedest
Hemçu İsa ba-melek mulhak şedest
Nakş-ı Adem lin mugni Cebrail
Rüste ez-haşm-u heva ve kal-u kıl
Kîsm-ı diğêr ba-haran mulhak şedend
Haşm-ı mahz-u şehvet mutlak şedend
Vasf-ı Cibrili der-işan bu du-reft
Ninin bod an hane ve an-u vasf-reft
Nam ke'l-en'am gerdan kavm-i ra
Zeng-i nisbet gu bi-yakaza nevm-i ra
Ruh-u hayvanı nedaret gayr-ı nevm
Hıssa ha-yı mun'akis darend-i kavm
Maned yen kîsm-ı diğêr ender cihad

Nim-i hayvan nim-i hay bar-şad
Ruz-u şeb derecenin ve ender-i keşmekeş
Gerde caniş ahireş ba oluş

Cild-i evvelin sonu. (316)

KAYNAKÇA

- Artuk, İbrahim, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 154-156.
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, C. II, Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1955.
- Bergamalı, Ahmet Cevdet Efendi, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, Kayihan Yayınları, İstanbul, 2002.
- Beydilli, Kemal, “Süleyman Hüsnü Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 89-92.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, C. II, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1968.
- Birol, Nurettin, “Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcraatları”, Malatya İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya, 1999.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. II, Meral Yayınları, İstanbul, 1972.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Elif Ofset, Ankara, 1979.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, C. II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Derviş, Ayşe Pelin, “Mimar Vedat Tek Konutlarının İşlevsel Analizi”, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999.
- İnal, İbnü'l-Emîn Mahmut Kemal, *Son Hattatlar*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955.
- İnal, İbnü'l-Emîn Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. IV, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1988.
- Giridli Sırrı Paşa, *Ahsenü'l-Kasas*, C. I-III, Nişan-ı Berberiyân Matbaası, İstanbul, 1309.
- Giridli Sırrı Paşa, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, C. I-III, Bab-ı Ali Caddesi 38 no lu Matbaa, İstanbul, 1316.
- Giridli Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm Fî Akaidi'l-İslâm*, Matbaa-i Ebu'z-Ziya, İstanbul, 1302.
- Giridli Sırrı Paşa, *Ruh*, Kitapçı Arakıl, İstanbul, 1303.
- Giridli Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân*, C. I, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1302.
- Giridli Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân*, C. I-II, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1312.
- Giridli Sırrı Paşa, *Sırr-ı Kur'ân*, C. I, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1302.
- Giridli Sırrı Paşa, *Sırr-ı Meryem*, C. I, Âmid Vilâyet Matbaası, Âmid, 1312,
- Giridli Sırrı Paşa, *Sırr-ı İnsân*, Eski Zabtiye caddesi 51 no lu Matbaa, İstanbul, 1312.

- Giridli Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, yayımcı yok, İstanbul, 1312.
- Ekrem Gülşen, “Sırrı Paşa’nın Tefsirciliği”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1992.
- Hamîdullah, Muhammed, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, çeviren: Salih Tuğ, Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osmân, *Musannefu İbn Ebî Şeybe*, Mektebetü’r-Reşid, Riyâd, 2012.
- Karataş, Ahmet, “Harput Ulemasından Müderris-Müftü Mehmed Kemaleddin Efendi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, İstanbul, 2015, ss. 29-126.
- Karataş, Ahmet, “Kemaleddin Harputi Efendi’nin Şiirleri” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, İstanbul, 2016, ss. 71-135.
- Kaya, Doğan, *Sivas’ta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsâtî*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 1994.
- Koçkuzu, Abdulhalim, “Osmanlı’nın Son Döneminde Bir İlim ve Devlet Adamı: Giritli Sırrı Paşa”, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/184459>, (çevirimiçi, 20.06.2018)
- Köksal, Ahmet, “Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)”, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2013.
- Kurnaz, Cemal, “Sırrı Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 127-129.
- Kutlu, Şemsettin, *Eski İstanbul’un Ünlüleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978,
- Mertoğlu, Mehmet Suat, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 290-294.
- Nesâî, Ebu Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünenü’n-Nesâî*, C. VI, Matbuatu’l-İslâmiyye, Halep, 1986.
- Orhun, Hayri, *Mesşhur Valiler*, Ajans-Türk Matbaacılık, yayım yeri yok, 1969.
- Özcan, Abdulkadir, “Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 182-183.
- Özcan, Nuri, “Leyla Hanım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 157-158.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. II, İstanbul, 1983.
- Sâbûni, Muhammed Ali, *et-Tibyân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, el-Mektebetü’l-Hanifiyyetü, yayım yeri yok, tarih yok.
- Sâbûni, Muhammed Ali, *Muhtasaru Tefsîri İbn Kesîr*, C. I, Dâru’l-Kur’âni’l-Kerim, Beyrut, 1981.

Suyûtî, Celaledin Abdurrahman, *El-İtkân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, C. I, çeviren: Sakıp Yıldız-Hüseyin Avni Çelik, İstanbul, 1987.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. III, Matbaa-i Âmire, yayım yeri yok, 1311.

Uçar, Fikret, “Mektubât-ı Sırrı Paşa’nın Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Beyzâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992. ss. 100-103.

Yazıcı, Nesimi, Sırrı Paşa ve vilayet gazeteleri, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/781/10025.pdf>, (çevirimiçi) 6 Haziran 2018.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *Et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, C. I, Matbaatü'l-Medeni, Kahire, 1976.

Zerkânî, Muhammed Abdü'l-Azim, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, C. II, Dâru Ahyâi'l-Kur'ân, yayım yeri yok, tarih yok.